

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

ეგრისი

(გამოკვლევა რუკებით)

„ტექნიკური უნივერსიტეტი“

საქართველოს რეალური ისტორიის დამდგენი საპატრიარქოს
მუდმივმოქმედი კომისია
სერია: საქართველოს ეკლესიის ისტორიის წყაროები

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

ეპრისი

(ბამოკვლევა რუბრიკით)

„ტიქნიკური უნივერსიტეტი“

2012

მრავალ გაუგებრობას აგვაცილებს თავიდან ისტორიული სიმართლის წარმოჩენა იმის შესახებ, რომ ვრცელი რეგიონი ტრაპეზუნტიდან ჭკოროსამდე არის ისტორიული საქართველო, რომელიც ძველად და ახლაც დასახლებული იყო და არის ქართველი ხალხით, ამ მიწა-წყალს სამხრეთ ეგრისი ერქვა, აქ ცხოვრობდნენ ქსენოფონტესა, სტრაბონისა და სხვა ავტორთა მიერ დასახლებული ხალიბების, ქალდებისა და კოლხების ის ტომები, რომელთაც ჩრდილო ეგრისისა და საქართველოს სხვა კუთხეთა მოსახლეობასთან ერთად საფუძველი ჩაუყარეს ქართულ სახელმწიფოებრიობას ქრისტეშობამდე საუკუნეებით ადრე. სამხრეთ ეგრისი გადაჭიმული იყო არზრუმამდე, ხოლო ჩრდილო ეგრისის საზღვარი აღწევდა მდინარე ყუბანამდე, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ უწოდებს მცირე ხაზარეთის მდინარეს.

მრავალმა ეგრისელმა სასულიერო პირმა თავი გამოიჩინა ქართული კულტურის სათავეების მშენებლობისა და საქართველოს სახელმწიფოებრიობის განმტკიცების წმიდა საქმეში, მათ შორის აღსანიშნავია იოანე ლაზი, იოანე მინჩხი, ჭყონდიდელი ეპისკოპოსები, ლევან II დადიანი და სხვანი, რომელთა ცხოვრება აღწერილია ამ წიგნში, მათგან მრავალი სტატია დაბეჭდილი იყო მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის მონოგრაფიებში – „საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებული“, „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, „ლევან II დადიანი“ და სხვა. ამჟამად იბეჭდება ერთიანი წიგნის სახით.

რედაქტორი პროფესორი ი. გორგიძე

© მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, 2012

სამხრეთ ებრისი

1. სამხრეთ ებრისი და ჩრდილო ებრისი

ქართული წყაროების მიხედვით ებრისი ერქვა დასავლეთ საქართველოს დიდ ნაწილს, რომელიც შედიოდა ქართლის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მეფე ფარნავაზიდან ვიდრე ვახტანგ გორგასლის შვილებამდე, აღმოჩნდა, რომ არსებობდა ასევე მეორე ებრისიც, რომელიც ჩვენში შედარებით ნაკლებ იყო ცნობილი, თუმცა მის შესახებაც მოიპოვებოდა ცნობები. მაგალითად, ტრაპეზუნტის სანახებს ჩვენს ძველ წყაროებში X ს. ბოლოსა და XI ს. დასაწყისში ერქვა „სოფელი მეგრელთა“, „სამეგრელო“, ვახუშტი ჭოროხის შესართავთან მდებარე მხარეს რამდენჯერმე „ეგრს“ უწოდებს.

VII ს. „სომხური გეოგრაფია“ „ეგრისს“ უწოდებს ტრაპეზუნტის სანახებს ჭოროხის შესართავამდე და მისთვის უცნობია რიონისპირა ებრისი. სომხური წყაროს მიხედვით ეგერთა ქვეყანა ოთხ ნაწილად იყოფოდა. ესენი იყვნენ: **მანრალია, ეგრივი, ლაზივი და ჭანიკი (მანრილი, ეგრევიკი, ლაზივი, ჭანეთი).**

სად მდებარეობდნენ ეს ქვეყნები? სწორედ მათი მდებარეობის გან-

საზღვრით მივიღებთ სწორ სურათს, უნდა აღინიშნოს, რომ საბჭოთა ეპოქის ქართული ისტორიოგრაფია ამ სომხური წყაროს ეგრივის შემადგენელ ოლქებს არ საზღვრავდა სისწორით, ამიტომაც უშვებდა უმძიმეს შეცდომებს, რომელმაც არასწორი გზით წარმართა საქართველოს ისტორიის კვლევა. კერძოდ, მიიჩნევდნენ რომ მანრალია თითქოს იყო არგვეთი. არასწორად საზღვრავდნენ მის (მანრალიის) ადგილს და იღებდნენ არასწორ სურათს.

სამხრეთის ეგრისის ე.ი. ეგრივის დიდი ნაწილი მდებარეობდა არა ზღვის პირზე, არამედ თეოდოსიოპოლის ანუ არზრუმის მიმართულებით და მოიცავდა ვრცელ რეგიონს, კერძოდ, ნ. ადონცი, რომელიც უკეთ იცნობდა სომხურ წყაროებს და სომხეთის მიმდებარე ოლქებს, წერდა, რომ მარდალია და მანრალია მდებარეობდნენ ზიგანა-ბიზანის მხარეებისაკენ, მამასადამე არზრუმის ოლქის სიღრმეებში.

ბერძნები, რომლებიც შავიზღვისპირის კოლონიზაციას ეწეოდნენ სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, ცხადია პირველ რიგში გაეცნენ არა ჩრდილოეთ ეგრისს (ე.ი. რიონისპირეთს), არამედ სამხრეთ ეგრისს (ტრაპეზუნტ-ჭოროხის რეგიონს), უფრო მეტიც, **იკვთება, რომ ბერძნული მითები და ამბები კოლხიდის შესახებ ეხება ასევე სამხრეთ ეგრესს.**

სამხრეთ ეგრისი იყო ის კოლხიდა, რომელსაც იცნობდა და უმღეროდა ბერძნული პოეზია. **„ჩქარი და მშფოთვარე ფასისი“ არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს მდინარეს ერქვა!** სამხრეთ ეგრისის რეგიონში ერთი დიდი მდინარე გაედინებოდა ასევე ფასისის სახელით ცნობილი, ეს იყო არაქსი. აღსანიშნავია, რომ არაქსს ასევე ერქვა —ეგრი (ე.ი. არაქსს ერქვა ფაზისი და ეგრი). **სახელწოდება და ტოპონიმი ეგრი არაქსის ხეობაში გვიანობამდე დარჩა.**

არაქსთან ახლოს მდებარეობდა მანრალია (და მარდალია) – ეგრის ანუ სამხრეთ ეგრისის ოლქი სომხური გეოგრაფიის მიხედვით.

სამხრეთის ეგრისი მდებარეობდა იმ საერთაშორისო გზაზე, რომელიც ტრაპეზუნტს სპარსეთთან აერთებდა. ამ გზაზე მდებარეობდა სამხრეთის ეგრისის რეგიონი ჭანეთი (ქალდეა), ასევე აღნიშნული მანრაღია და მარდაღია. სამხრეთის ეს რაიონები, ისტორიული იბერიის პროვინციების ხორძენას, პარიადრეს ან გუგარქის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ისინი სტრაბონის ცნობით არმენიამ ჩამოაჭრა იბერიას. მათ უკან დასაბრუნებლად ამ მხარეებისაკენ ილაშქრა ფარნავაზმა, ვახტანგ გორგასალმა, დავით კურაპალატმა, გიორგი I-მა. ამ რეგიონის ერთი ნაწილი შემდეგ შედიოდა სამცხე-საათაბაგოში, ნაწილი კი გურიაში.

როგორც ითქვა, სამხრეთის ეგრისი მოიცავდა არზრუმის სამხრეთით მდებარე მხარეებს ვიდრე ტრაპეზუნტამდე და ჭოროხის შესახვევამდე. ამ მიწა-წყალს ვახუშტი მიიჩნევდა „ზემო ქართლის“ ნაწილად და ათავსებდა კლარჯეთში.

ვახუშტი, როგორც აღინიშნა, **კლარჯეთს უწოდებდა არა მიწა-წყალს არტანუჯ-ლიგანისას, არამედ უფრო სამხრეთით მდებარე მხარეებს თორთომიდან - გურჯი ბოლაზამდე, ტრაპეზუნტამდე და ჭოროხის შესართავამდე, ისპირისა და ჭანეთის ჩათვლით.** ასე, რომ „ზემო ქართლის“ ნაწილი ვახუშტისეული კლარჯეთი იგივე სამხრეთ ეგრისია, კლარჯეთი ვახუშტის მიერვე მიიჩნეოდა აზონის მამისეულ ქვეყნად ანუ არიან-ქართლის ნაწილად. არიან-ქართლი - იგივე მეორე ქართლია, ასე, რომ როგორც იყო ორი გეოგრაფიული ქართლი, ერთი მცხეთის ქართლი, მეორე კი არიან-ქართლი, ასევე იყო ორი გეოგრაფიული ეგრისი=რიონის ეგრისი და მეორე - სამხრეთის ანუ ტრაპეზუნტის ეგრისი. „სამხრეთის ეგრისის“, საჭირო ახალი ცნების შემოტანა - სიახლეს შეიტანს საქართველოს ნამდვილი ისტორიის დაწერის საქმეში.

მასასადამე ვახუშტის კლარჯეთი იგივე სამხრეთ ეგრისია, სულ სხვა გზით იგივეს ამბობდა ნ. მარი. მისი აზრით კლარჯეთის თავდა-

პირველი მოსახლეობა იყო მეგრულ-ჭანური (თუბალ-კაინური), რომელიც თითქოსდა შემდგომ გასომხდა.

სომხური გეოგრაფიის ეგრევიკს (ანუ ეგრივს) ასევე ლაზიკას უწოდებდნენ, სადაც განლაგებული იყო ზიგანასა და ლაზთა სხვა საეპისკოპოსოები შემდეგდროინდელი გიუმუშხანეს მხარეს.

2. „**კველი სომხური გეოგრაფია**“.

„**ეგრის ქვეყნის**“ ალგილმდებარეობის შესახებ

„**ეგრის ქვეყნის**“ ალგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს „**ძველი სომხური გეოგრაფიიდან**“ ერთი ადგილის სწორად თარგმნას. კერძოდ, სომხური გეოგრაფიის შესაბამის ადგილს სხვადასხვაგვარად თარგმნიან ცნობილი მეცნიერები – პ. ინგოროყვა, ს. ჯანაშია, დ. მუსხელიშვილი და ბოლოს ნ. აღონცი.

VII საუკუნით დათარიღებული სომხური გეოგრაფიის რამდენიმე რედაქცია არსებობს.

1. სომხური გეოგრაფიის „**მოკლე რედაქციაში**“ **დ. მუსხელიშვილის** სიტყვით შემდეგს ვკითხულობთ – „**კოლხეთი არის იგივე ეგრისი... შეიცავს ეგრისი ოთხ მცირე ქვეყანას: მანრილი, ეგრევიკა, ლაზივი, ჭანეთი, რომლებიც არიან ხალდეები**“.

ვრცელი რედაქცია ამავე წყაროსი უფრო დაწვრილებით ცნობებს იძლევა. ისიც ჩამოთვლის ზემოხსენებულ პროვინციებს:

„**მანვილი (გარიანტი – მანრილი), ეგრევიკი ანუ საკუთრივ ეგრისი, რომლის კიდეზე არის მდ. ფაზისი, თანამოსახელე ქალაქითურთ და ჭანივი, იგივე ხალდეები... აქვს ხუთი ქალაქი: იანი, კოტა, რო-**

დოპოლისი, ათინა და რიზონი და სხვა ბევრი ემპორიონები, ანუ ზღვისპირა დაბა-ქალაქები, რომელთა შორისაა ტრაპიზონი – ასე თარგმნის დ. მუსხელიშვილი სომხურ გეოგრაფიას VII საუკუნისა, რომელიც თავის მხრივ რუსულად უთარგმნია და გამოუცია ქ. პატკანოვს 1877 წელს (დ. მუსხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, 2003, გვ. 101).

დ. მუსხელიშვილი მიიჩნევს, რომ სომხური გეოგრაფიის მანრილი „უნდა ნიშნავდეს ქართულ მარგვის – არგვეთს, ხოლო ეგრევიკი საკუთრივ ეგრისს – ანუ ქართული წყაროების „შიდა ეგრისს“ (იქვე, გვ. 102). აქედან ჩანს, რომ დ. მუსხელიშვილი არაა დარწმუნებული, რომ „მანრილი“ არის არგვეთი, და წერს – „უნდა ნიშნავდეს“, მიუხედავად ამისა, შემდგომში ის დაბეჯითებით ავითარებს აზრს, რომ თითქოსდა სომხური გეოგრაფიის ეგრი – დასავლეთ საქართველოა.

2. პ.ინგოროყვა დარწმუნებულია ამ საკითხში და ის შესაბამისად თარგმნის კიდევც აღნიშნულ ადგილს:

აქედან ჩანს, რომ პ. ინგოროყვამ თავისებურად გაიგო წყარო „კოლხეთი, ე.ი. ეგრი არის ქვეყანა აზიისა და მდებარეობს პონტოს ზღვიდან სარმატიამდე და მდინარე დრაკონიდან ვიდრე კავკასიის მთამდე და მის შტოებამდე, რომელიც ჰყოფს მას ივერიიდან... და იგი განიყოფა ოთხ მცირე ქვეყნად: ა) მარ[გ]ველი-ვი, ბ) ეგრევიკი, რომელ არს საკუთრივ ეგრი, ფასისის მდინარის მოსაზღვრედ, ამავე სახელწოდების (ფასისის) ქალაქითურთ, გ) ლაზივი, დ) ჭანივი, რომელიც არის ხალტეთი (ხალდია), აქვეა ხუთი ქალაქი, იანი, კოტა, როდოპოლისი, ათინა, რიზონი და სხვა მრავალნი ნავსადგურნი, ე.ი. ზღვის სანაპირო დაბა-ქალაქნი, რომელთა შორის არის ტრაპეზუნტი“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 212). პ. ინგოროყვამ მიუთითა 1881 წელს გამოცემული სომხური გეოგრაფია.

ს „მანრილი“ და უწოდა მას „მარგველივი“, რისთვისაც მას დასჭირდა სიტყვა „მანრილში“ ერთი ასოს – „გ“ – განის ჩამატება და „ნ“-ს ამოშლა, რის შედეგადაც მანრილი იქცა მარგველივად ანუ მარგვეთად. ამ მეთოდით გასაგები ხდება, თუ რატომ უწოდა მანრილს პ. ინგოროყვამ მარგვეთი, ვფიქრობ დ. მუსხელიშვილმა გაიმეორა პ. ინგოროყვას თვალსაზრისი, თუმცა ის არ ხსნის, თუ რატომავ წყაროს მანრალი არგვეთი.

3. სხვაგვარია ნ. ადონცის განმარტება იმისა, თუ სინამდვილეში სად მდებარეობდა „ეგრის ქვეყნის მხარე მანრალია“.

მანრალია ნ. ადონცის სიტყვით, მდებარეობდა მდ. ჭოროხის სამხრეთით და მოიცავდა ზღვისპირეთს და მთიან ნაწილებს, მდ. ჭოროხის სათავეს მხარეს (Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, 1908, გვ. 20).

ადონცის თვალსაზრისი სრულიად განსხვავდება ქართველი მეცნიერების მოსაზრებისაგან, ამასთანავე, უნდა ითქვას ის, რომ საქმე ეხება სომხურ წყაროს, რომელსაც უკეთ იცნობდა ნ. ადონცი, აღიარებული მეცნიერი სწორედ ისტორიული გეოგრაფიის სფეროში, მით უმეტეს შავიზღვისპირეთისა.

4. ამ ზემოთ მოყვანილ ორ თარგმანთან შედარებით, ვფიქრობ, უფრო რეალისტურია ს. ჯანაშიას თარგმანი აღნიშნული ადგილისა – „კოლხეთი, ე.ი. ეგერი, იმყოფება პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს, და ივერიისა და დიდი სომხეთის თანამოსაზღვრეა. ეგერი ოთხ პროვინციად იყოფა: მანრილი, ეგრევიკი, ლაზივი, ჭანეთი, ე.ი. ხალდეზი“ (ს. ჯანაშია, ისტორიული სიმართლის დამახინჯება, 1946, გვ. 22).

აქედან ჩანს, რომ სომხურ გეოგრაფიაში აღნიშნულ მხარეს ერქვა მანრილი და არა მარგველივი, ასევე სომხურ გეოგრაფიაში განხ-

ილულ მხარეს ერქვა **ეგრი** და არა ეგრისი, მის ერთ-ერთ კუთხეს ერქვა **ეგრევიკი** და არა შიდა ეგრისი.

ნ. აღონცი დაბეჯითებით წერს, რომ ეგრი მდებარეობდა ჭოროხის შესართავთან, და მოიცავდა ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს მხარეს. რადგანაც, მისი მსჯელობიდან გამომდინარე-სომხური გეოგრაფიის „ფაზისი“ ჭოროხია.

ასევე, ექვთიმე მთაწმიდელი და სხვა ძველი მამები „ფაზისს“ ჭოროხს უწოდებდნენ.

ამ წყაროში (**ძველი სომხური გეოგრაფია**) „სარმატიის“ ქვეშ იგულისხმება დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი, ხოლო მისი „კავკასიის მთა“ – კარჩხალის მთიანეთია (ისტორიულ ოლქ - „საკავკასიძეოსთან“ ახლოს), რომლისაგან გამოსული არსიანის ქედი **„ეგერისა გამოყოფდა იბერიისაგან.“** ამ წყაროში იბერია კოლა-არტაანთან იწყებოდა. ეს წყარო კლარჯეთს ეგერიაში ათავსებდა, ხოლო არტაანს იბერიაში, მათ (ე.ი. ეგერისა და იბერიას) ერთმანეთისაგან მართლაც ჰყოფს კარჩხალის მთიანეთისაგან გამოსული არსიანის ქედი.

როგორც აღნიშნა ნ. აღონციმ, **მანრალია** მდებარეობდა ჭანეთის მახლობლად, კერძოდ, კარინიდან, იგივე კარნუ-ქალაქიდან 40 კმ დაშორებით.

მისი აზრით, სომხური გეოგრაფიის ქვეყანა **ეგრი** მოიცავდა ვრცელ მხარეს მდ. ჭოროხის შესართავის სამხრეთით მდებარეს, ქ. ტრაპეზუნტის ჩათვლით. ამ მხარეს ეკუთვნოდა ჭანეთი და თეოდოსიოპოლისის მხარეები, ანუ ეს იყო ერთიანი შეკრული მხარე. საზოგადოდ არსებობდა ორი ისტორიული მხარე – ერთს ერქვა ეგრისი, მეორეს კი ეგრი. ეგრისი დასავლეთ საქართველოში, ხოლო ეგრი – ტრაპეზუნტთან მდებარეობდა. ეგრს ხშირად ეგრისსაც უწოდებდნენ, ისაა სამხრეთის ეგრისი.

სად მდებარეობდა კოლხეთი აზიაში თუ ევროპაში?

სტრაბონის ცნობით, აზიასა და ევროპას ერთმანეთისაგან ჰყოფ-

და მდ.ფაზისი - მის მარჯვენა სანაპირო მხარეს ერქვა - ევროპა, ხოლო მარცხენა სანაპირო მხარეს - აზია.

კითხვა ასე დგას - კოლხეთი ფაზისის მარჯვენა მხარეს მდებარეობდა თუ მარცხენა მხარეს?

ამ კითხვის პასუხს გვაძლევს აღნიშნული VII ს.-ის სომხური გეოგრაფია სადაც ნათქვამია - „კოლხეთი ე.ი. ეგრი არის ქვეყანა აზიისა მდ.ფაზისის ნაპირზე“.

მაშასადამე კოლხეთი ფაზისის მარცხენა სანაპიროს, „აზიის ქვეყანა“ იყო, აზია კი ფაზისის მარცხენა სანაპიროდან იწყებოდა.

თუ ფაზისი რიონი იყო მაშინ ზღვისპირა კოლხეთი ანუ ეგრი თანამედროვე გურია ყოფილა, ხოლო თუ ჭოროხი, მაშინ მისი მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ტრაპეზუნტის მიმართულეობით.

ვახუშტის ცნობით, ეგრი ერქვა მხარეს ჭოროხის შესართავთან. მაშასადამე კოლხეთი ერქვა „სამხრეთ ეგრისის“ ქვეყანას ჭოროხიდან ტრაპეზონის მიმართულეობით.

სომხური გეოგრაფია, როგორც ითქვა წერს - „კოლხეთი, ე.ი. ეგრი არის ქვეყანა აზიისა და მდებარეობს პონტოს ზღვიდან სარმატიამდე და მდინარე დრაკონიდან ვიდრე კავკასიის მთამდე და მის შტოებამდე, რომელიც ჰყოფს მას ივერიიდან“.

აქ გასაგებადაა აღნიშნული, რომ აზიის ქვეყანა კოლხეთი (ეგრი) სამხრეთიდან შემოსაზღვრულია მდ.დრაკონით, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კავკასიის მთით, რომლის განშტოების იქითაც იბერია მდებარეობს, მის დასავლეთით პონტოს ზღვაა, ჩრდილოეთით სარმატია.

ინტერნეტით გაფრცელდა ბ.არუთიუნიანის რუსულენოვანი რუკა, - „სომხეთი „აშხარაცოი“-ისა და სხვა წყაროთა მიხედვით“ (კარტოგრაფი ვ.მხიტარიანი, ინტერნეტვერსია - რ.მაჩკალიანისა). ესაა სომხური გეოგრაფიის მიხედვით შექმნილი რუკა, მაგრამ, თუ უფრო ზუსტი ვიქნებით, უფრო ქართიზაციის თეორიის გამოყენებით. კერძოდ, ავტორის მიერ სინარულითაა გა-

ზიარებული თვალსაზრისი, რომ „მარლინკი“ (ე.ი მანრილი, მარლინი) არის არგვეთი - იმერეთი, რომ მდ.დრაკონი მდ.ენგურია, შესაბამისად ძალზე ჩრდილოეთით გადმოწია რუკის ავტორმა ისტორიული სომხეთის საზღვრები. ამ რუკაზე სომხეთი მოიცავს აჭარას, შავეთს, სამცხეს, ჯავახეთს, თრიალეთს-მანგლისის ხეობის ჩათვლით, ზედ თბილისამდე.

მაგრამ თუკი გაზიარებული იქნება ჩემი თვალსაზრისი (სინამდვილეში კი ის ცნობები, რაც მოცემულია სომხურ გეოგრაფიაში), მაშინ სომხეთის საზღვრები საკმაოდ მცირდება, მის დასავლეთით კი აღმოჩნდება სამხრეთ ეგრისის ვრცელი ქართული ქვეყანა, რომელიც აღნიშნული რუკის ავტორმა ბატონმა მხიტარიანმა სომხეთს მიაკუთვნა ისე, რომ სიტყვა „ეგრისი“ არც კი უხსენებია.

ფვიქრობ „ქართიზაციის თეორია“ ძვირფასი საფუძველი აღმოჩნდა სომეხ მეცნიერთა ხელში ისტორიული სომხეთის საზღვრებში საქართველოს კუთხეთა მოსაქცევად.

მაგალითად „გეოგრაფიის“ მიხედვით მდ.დრაკონი მდებარეობდა ეგრის ქვეყნის სამხრეთით და არა ჩრდილოეთით. მართლაც ამავ რუკაზე ჩანს ქალაქი დრაკონისი, ის მდებარეობს სამხრეთით, კერძოდ, ტრაბზონის სამხრეთ-დასავლეთით. ქალაქი დრაკონისი მდებარეობდა ზიგანას უღელტეხილის ახლოს მდებარე ციხე-სიმაგრე არგიოკასტორის დასავლეთით. ამ ქალაქთან გაედინებოდა ერთ-ერთი შენაკადი მდ.გაილკეტისა. აი, ეს შენაკადი უნდა იყოს „გეოგრაფიის“ მდ.დრაკონი. მის მახლობლად (სამხრეთით) მდებარეობდა ქალაქი „ეგარ“ ფუძის მქონე - „ეგეარჩი“ ამავ რუკის მიხედვით. ამ რეგიონში მრავალი ტოპონიმი „ეგრ“ ფუძის მქონე. ამ სამხრეთის მდ.დრაკონიდან ჭოროხამდე და არსიანამდე იყო განვრცობილი სამხრეთის ეგრისი. ხოლო ჩრდილო ეგრისი ყუბანამდე და არა ენგურამდე.

რატომ უწოდებს სომხური გეოგრაფია ჩრდილო ეგრისს - სარმატიას?

საქმე ისაა, რომ ვახტანგ გორგასლის შემდეგ აზოვისპირა ჩრდილოური ტომები ბიზანტიამ დაძრა ლაზიკისაკენ, რათა მათ ებრძოლათ სპარსელებთან VI საუკუნესა და VII საუკუნის დასაწყისში. წყაროთა ცნობით ეს ტომები იყვნენ ალანები, საბირები და ასევე სარმატულად მიჩნეული სხვა ტომები. ბიზანტიის დახმარებით მათ ხელში ჩაიგდეს დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი სიმაგრეები, ებრძოდნენ დასავლეთ საქართველოს ქართულ ტომებს (მისიმელებსა და სხვებს). ამიტომაც ჩანს VII საუკუნის სომხური წყარო ამ საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოს სარმატიას უწოდებდა.

არაბთა შემდეგ ბიზანტიის დასუსტებამ ჩრდილო კავკასიაში ასპარეზი გაუხსნა ხაზარებს, რომელნიც ალანებს მტრობდნენ. მათი ზეწოლის შედეგად მომთაბარე ალანებმა მიატოვეს დასავლეთ საქართველოს სიმაგრეები VII ს. ბოლოს.

ეგრს ჰქონდა ხუთი ქალაქი, იანი, კოტა, როდოპოლისი, ათინა, რიზონი, მრავალი ნავსადგური, ე.ი. ზღვის სანაპირო დაბა-ქალაქი, რომელთა შორის იყო ტრაპეზუნტი. ეგრს ეკუთვნოდა ქ.ფაზისი, მდებარე მდ.ფაზისის (ჭოროხის) შესართავთან მის მარცხენა სანაპიროზე.

ყველა ეს ქალაქი თუ ნავსადგური ფაზისის ანუ ქჭოროხის მარცხენა სანაპიროს მხარეს მდებარეობდა, რადგანაც ეგრი აზიის ქვეყანა იყო.

ამიტომ, მანრილი, ეგრევიკი, ჭანეთი და ლაზივი ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები იყვნენ. სად მდებარეობდნენ ისინი?

ჭანეთის ადგილმდებარეობას თვითონ გვამცნობს წყარო - ჭანები ხალდეები (ქალდეები) ყოფილან. ქალდეა ზიგანასა და სხვა მეზობელ კუთხეებს მოიცავდა რიზე-ტრაპეზონის სამხრეთის მთიანეთის რეგიონში.

ეგრის (ეგერის) ნაწილი იყო მანრილი. როგორც ითქვა, ის მდებარეობდა ამ მთიანეთსა და თეოდოსიოპოლისის (არზრუმს) შორის.

ეგრი-ეგერის ყველაზე ჩრდილო ნაწილი იყო ეგრევიკი, უშუალოდ ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე.

სად მდებარეობდა ლაზივი-ლაზიკა? - რადგანაც ტრაბზონიცი ეგრის ქალაქი იყო, ჩანს ზღვისპირი ტრაბზონიდან ეგრევიკამდე ლაზივად იწოდებოდა (საფიქრებელია ხუფათამდე, რადგანაც ის იუსტინიანეს მეფობის ერთ პერიოდში სასაზღვრო პუნქტი იყო).

ყველა ეს პატარა მხარე (მანრილი, ლაზივი, ჭანიკა-ჭანეთი და ეგრევიკი) ქმნიდა ერთ დიდ ქვეყანას ეგრს ანუ ეგერ-კოლხეთს. ეს მხარეები ერთმანეთის გვერდიგვერდ მდებარეობდნენ ჭოროხის მარცხენა სანაპიროდან ტრაპეზუნტის ჩათვლით და აღნიშნული ქალაქებიც - იანი, კოტა, როდოპოლისი, ათინა და რიზონიცი იქვე მდებარეობდნენ.

3. მანკალის აღმოფლვებამდე ნ. ადონცის მისწავლა

„თავის საცხოვრებელ გარემოში ვითარდება ყოველი ეროვნება, ამიტომ ეს ერის ცხოვრების ისტორიული პროცესის განმავითარებელი ერთ-ერთი ფაქტორია, რომელშიც ყალიბდება ხალხის ინდივიდუალური სახე და ისაზღვრება თავისებურება მის მიერ განვილილი გზისა. ამის გამო გარემოს ანალიზი წინ უნდა უძღოდეს ყველა სახის კვლევას ისტორიისა“ – წერს ნ.ადონცი (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 1).

„სასაზღვრო ხაზი ბიზანტიურ (რომაულ) და სპარსულ არმენიას შორის გადიოდა თეოდოსიოპოლისის (არზრუმის) ჩრდილოეთით და ნიზიბინის სამხრეთით (თეოდოსოპოლისი რომაულ არმენიაში, ხოლო ნიზიბინი სპარსულში იყო მოქცეული).

ნიზიბინის ახლოს, ჩრდილო მხარეს, ბიზანტიურ ნაწილში მოქცეუ-

ლი იყო ქალაქი **დარა**, იმპერატორ ანასტასის დროიდან გამაგრებული ციხე-ქალაქი (მას ეწოდებოდა კიდევ ანასტასიოპოლისი, დაბა ნიზიზინიდან 98 სტადიონით იყო დაშორებული), ბიზანტია-სპარსეთის საზღვარზე მდ. ნიმიფაზე მდებარეობდა **მარტიროპოლისი** – ის მდებარეობდა სოფანენაში (იგივე არქსინა), ამიდის ჩრდილოეთით „ერთი დღის გზაზე, რაც უდრის 210 სტადიონს“. დაახლ. 36-37 კმ.

„ხოლო გაიარა დარადან არმენიაში და შევიდა ვასპურაკანის ქვეყანაში“ (გვ. 8). პროკოფის აღწერით, მარტიროპოლისთან იყო ადგილი ფეისი სოფანენაში (არმენია), ნახევარი დღის გზაზე (ე.ი. 210/2) – დაახლოებით 8 მილზე – იქ გაუვალი ქედები ერთმანეთს უახლოვდებიან და ქმნიან ორ უღელტეხილს, რომელნიც ერთმანეთთან ახლოს არიან და იწოდებიან **კლეისურებად**. თუ კაცი მიემართება პერსარმენიიდან სოფანენაში, ამ გადასასვლელებით უნდა ისარგებლოს. ერთ-ერთს უწოდებენ ილირისს, მეორეს **საფხაზს**“ (Aed, III, გვ. 250). იუსტინიანემ გამაგრა ფეისი და **კლეისურები**.

ვეფრატის ვაკეზე თეოდოსიოპოლისის მხარეს სპარსულ-ბიზანტიური ოლქები სორძიანას ემოვნებოდა, მდ. გაილთან (ახლანდელი კეგი). სორძიანა იყო მეოთხე არმენიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეში. სორძიანას დასავლეთით პალნატუნი მდებარეობდა. მის სამხრეთით იყო ბალახვიტი ტიგროსის სათავეებში.

სორძიანის მეზობლად მდებარეობდნენ კანტონები **მარდალიქი** და მანალიქი, რომელთა სახელები თავისი შემაღვენლობით უახლოვდება არტალიქ-არტალის-არტალესონს, (ე.ი. მარდალიქიდან-არტალესონი, მანალიქიდან-მანარილ-მანრალია).

მარდალია – განფენილი იყო კარინამდე. მახლობლად იღებს სათავეს არაქსი, რომელსაც ამჟამად **ვერი ანუ არაზი ჰქვია და იქვეა მანრალია** (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20).

[მამასადაბე, არაქსს ერქვა ფაზისი, შემდეგ ვერი, იქ მის სათავესთან იყო მანრალია].

4. მანრალოის გეოგრაფია

„მარდალიას ხალხალის ქედი ჰყოფდა პერსარმენისგან. ხალხალის ქედს კუთხით ესაზღვრებოდა დასავლეთის მხრიდან – მანრალია“ (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20).

ხალხალის ქედს ესაზღვრებოდა სორძიანა, მანრალია და მარდალია, რომელიც ძველად არტალიად (არტალესონად) იწოდებოდა (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20). მანრალი მდებარეობდა მხარე სორძიანასთან **В гору Халхал упирались углом с запада Манралия, с юга Хордзиана** (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20). ეგერის ერთ-ერთი მხარე **„მანრალიის“** შესახებ ნ. ადონცი წერს: – **„Нам кажется, что часть Хордзианы, примыкавшая при горе Халхаль к Манралии и Мардалии, носила родственное им имя Арталия, Арталих“** (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20).

იმ ოლქს, რომელსაც ნ. ადონცი მანრალიას უწოდებს, ზემოთ აღნიშნულ ბ. არუთუნის არმენის VII ს. რუკაზე ეწოდება „მანანალი“. ამ ოლქს (მანანალს) უშუალოდ ესაზღვრება ოლქი „მარდალი“ (მარდალია). რუკაზე ამ ოლქს შორისაა ქედი „მეგედუგხი“. ადონცის ცნობით მანრალიასა და მარდალიას შორის მოთავსებულ ქედს, ადონცის ცნობით ებრჯინებოდა ოლქი სორძიანა, მართლაც ამ რუკაზე ქედი „მეგედუგხი“ ერთმანეთისაგან ყოფს სორძიანას, მანანალისა და მარდალის ოლქებს. მამასადამე მარდალია არის ამ რუკის ოლქი მარდალი (მარდაგი), ხოლო მანრალია ამ რუკის მანანალი (მანანაგი), რომლებიც ესაზღვრებიან სორძიანას, სამივე ეს ოლქი, როგორც ითქვა, ებრჯინება მეგედუგხის ანუ ხალხალის მთებს, რომელსაც თურქულ რუკაზე „კარაგიოლის მთები“ ეწოდება, ერზრუმის სამხრეთით.

აღსანიშნავია, რომ ბ.არუთუნიანის რუკაზე „მანრილკი“ ჰქვია მხარეს ქვემო იმერთში, შორაპანთან, „არგუელკის (მარგუელკის)“ ქვემოთ (იგულისხმება არგვეთი). რუკაზე ისინი დატანილია ქართველი ისტორიკოსების გავლენით, მათ (რუკის ავტორებს) ამით სომხეთის ტერიტორიის გაზრდის საშუალება მიეცათ. ამავე დროს რუკის ლეგენდაში „არგუელკ“ (არგვეთი) გამოცხადებულია, როგორც „სატომო კავშირი“ („პლემენიე სოიუზ“), მაშინ, როცა სინამდვილეში არგვეთი ქრისტეობამდე მესამე საუკუნიდან იბერიის სამეფოს ნაწილს შეადგენდა.

„არტალესონი (ხორძიანაში) იხსენიება ხოსროს 576 წლის ლაშქრობის გზაზე, როცა მან არმენიაში ბასიანი გაიარა და რომის საზღვრებში შეიჭრა თეოდოსიოპოლისის მხრიდან (მენანდრე). არტალესიონთან ახლოს მდებარეობდა კიტარიზომი“ (Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, 1908, გვ. 21).

542 წლის ხოსროს ლაშქრობას ნ. ადონცი უწოდებს *Двинский поход* – დვინის ლაშქრობა (ნ. ადონცი, არმენია გვ. 21). ამ წელს რომული ჯარი იდგა კიტარიზომში, ხორძიანში (არტალესში) და მესამე – ფისში.

კიტარიზი უნდა ყოფილიყო სირიასა და არმენიას შორის. ჩრდილოეთით სასაზღვრო ხაზი ბიზანტია-სპარსეთს შორის გადიოდა **მარდალიის** იქით თეოდოსიოპოლისის რაიონში, მიჰყვებოდა ქედს, გადაჭიმულს თეოდოსიოპოლისიდან ჭოროხამდე. ეს ქედი ჯერ ერზრუმის მარჯვნიდან მიემართება ჩრდილოეთით დავაბიუნსკიდან, შემდეგ კარგაბაზრის მთებში, რომელიც დასავლეთისაკენ გადაიხრება და უერთდება დუმლის ქედს. კარგაბაზრის ქედის მწვერვალი **კანდილი** (10230 ფუტი) – ყველაზე მაღალი წერტილია მათათა ამ ჯაჭვისა (Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, 1908, გვ. 22).

დუმლის ქედი ერზრუმის ქვემოთაა გადაჭიმული და მიემართება ჭოროხის სანაპიროსკენ **სპერის** მაღლა. ამ სასაზღვრო ხაზზე **ბასიანი და ტაიქი** (თავისი კანტონებით ბუხა და ოკალით) სპარსულ ნაწ-

ილში შედიოდა, რომაულში კი **კარინი** და შალაგომი იყო. ზედ საზღვარზე, კარინსა და ბასიანს შუა, იყო სოფელი **დუ** (იქვე, გვ. 23). ასევე აქვე იყო სოფელი **ვარდიშენი** – ბასიანთან და კარინთან (გვ. 23).

სოფელი დუ ერზრუმიდან ახლოს ახლაცაა. ეს იმითაა საინტერესო, რომ სოფელი **დუფი** დავით და ტირიჭანის ცხოვრების ადგილია.

ახლა ამ სოფელს ტუია ეწოდება.

კანდილის მწვერვალთან, ზედ საზღვარზე იყო სოფელი ცაგაკი, უფრო მაღლა, მდ. თორთომის ვაკეზეა სოფელი გეგიკი და **ვარდიშენი**, აქ იყო რომაული კანტონი შალაგომი – კარინსა და სპერს შუა. საპირისპირო სპარსულ მხარეს ბასიანში, თეოდოპოლისთან, იყო ბოლის ციხე **ვალაშკერტის** ახლოს (**Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 24**).

5. მანკალოს – ლაზიკა

სომხური გეოგრაფია, როგორც ითქვა, წერს – „კოლხეთი, ე.ი. ეგერი იმყოფება პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს და ივერიისა და დიდი სომხეთის თანამოსაზღვრეა. ეგერი ოთხ პროვინციად იყოფა: **მანრილი, ეგრევიკი, ლაზივი და ჭანეთი, ე.ი. ხალდეზი**” (ს. ჯანაშია, ისტ. სიმართლის დამახინჯება, 1946, გვ. 222).

ნ. ადონცის მიხედვით, **მანრალია მდებარეობდა** არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ **ხალხალის მთასთან**, ძველი ტრაპეზუნტისა და თეოდოსიოპოლისს (არზრუმს) შორის. მარდალიის გვერდით მართალია მანრალიის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა ძნელია, მაგრამ ის მარდალიასთან მდებარეობდა, მარდალიის ადგილმდებარეობა კი ცნობილია – ის თეოდოსიოპოლთან ახლოს იყო, ხალხალის მთასთან.

ნ.ადონცი წერს - „არზრუმიდან 40 კმ-ის დაშორებით აღმართულია ხალხალის მთა, რომელიც საზღვრავს ხორძიანას ჩრდილოეთიდან.

ხორძიანადან გაედინება მდ. გაილი. ხორძიანა, სომხური გეოგრაფიის ცნობით, შედიოდა ე.წ. IV არმენიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში.

ხალხალის მთა, ამასთანავე, წარმოადგენდა საზღვარს სპარსულ არმენიასა და მარდალიას შორის. ამავე ხალხალს ებუჯინებოდა დასავლეთიდან მანრალია. ნ. ადონცის სიტყვით, ხორძიანას ნაწილს, რომელიც მანრალიასთან მდებარეობდა, ძველად არტალია ერქვა, ციხესიმაგრე არტალესონის თანამოსახელე (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20). (იხ. პროკოფი, „შენობათა შესახებ“, 2006, გვ. 101).

ასე რომ, „მანრალია“ და ქართული ეგრისი სულ სხვადასხვა ქვეყნებია. სომხური გეოგრაფიის ცნობით, კოლხეთი ანუ ეგერი (ანუ ლაზიკა) მდებარეობდა ტრაპეზუნტსა და არზრუმს შორის (მასში შედიოდა თანამედროვე გიუმისხანე, ბაიბერდი, კელკიტი, აშკალე, მამსადაძე, ქვეყანა მოქცეული თანამედროვე ტრაპიზონსა, არზრუმსა, ისპირსა და ერზინჯანს შორის. აღსანიშნავია, რომ აქ იყვნენ განლაგებულნი ნოტიციების „ლაზიკის“ ქვეყნის ეპარქიები, ნ.ადონცის ცნობით.

აღსანიშნავია, რომ ორი განსხვავებული წყარო – „სომხური გეოგრაფია“ და ბერძნული „ნოტიციები“ თანხვედრილია ლაზიკის გეოგრაფიის საკითხში.

“პრავოსლაფანია ენციკლოპედიას” - II-ს ე.წ. სომხურ-ქალკედონური ეპარქიების უმეტესობაც ამ რეგიონშია მითითებული.

სომხური გეოგრაფიის „სარმატია“ არის დასავლეთ საქართველო. ის არის „ლაზიკის“ ერთი საზღვარი, მეორეა – ივერია, მესამე – „დიდი სომხეთი“. სომხური გეოგრაფიით „დიდი სომხეთი“ ეწოდებოდა ე.წ. სპარსულ არმენიას. ის ესაზღვრებოდა ე.წ. დასავლეთ არმე-

ნიას, ანუ ბიზანტიურ არმენიას. მაშასადამე, ლაზეთი მოიაზრება არმენიის ქვეყნად, რომელიც აღნიშნულ საზღვრებშია.

6. ეპოქი და მანრალი

მდ. არაქსის ასევე ერქვა სხვა სახელებიც, ფაზისი, ეგრი და არაზი. ცხადია, იგულისხმება არაქსის ზემოწელი, ამ არეალში მდინარის სახელწოდება ეგრი ნიშნეულია იმით, რომ იქვეა ოლქები **მანრალია** და **მარდალია**. მარდალიას ეჭირა ოლქი მდინარეებს არაზს, ლიჩიკსა და ტუზლას შორის ხალხალის ქედთან, ხოლო „**მანრალიას**“ ოლქი, ასევე, **ემიჯნებოდა ხალხალის ქედს**. იქვე იყო ხორძიანის ოლქი, ნ. აღონცის აზრით, ისინი ძველად არტალიის, არტალესონის სახელით იხსენიებოდნენ დასავლეთ ანუ ბიზანტიურ არმენიაში, პერსარმენიასთან ახლოს (**Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 20**).

როგორც ითქვა, **კანდილის (შდრ. სკანდა)** მთის ჩრდილოეთით მდ. თორთუმის ხეობაში იყვნენ სოფელი **ვარდიშენი** და გეგიკი – კარინს და სპერს შუა.

ხოლო **თეოდოსიოპოლისი ბასიანის ოლქშია**.

პუნქტი ფარანგია, სადაც ოქრო მოიპოვებოდა, იყო ჭანიკის საზღვართან, სადაც იღებს სათავეს **მდ. ბოა (ვოა)**, ესაა **მდ. ჭოროხის ზემო დინება (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 25)**.

აღნიშნული ფარანგიონი – სპერშია (სისპირისში).

ჭანიკას ასევე ქალდეა (ხალდეა) ერქვა. ის იყო ხალდეების (ჭანების) ქვეყანა (**Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 26**). – პარსარის ქედზე, ჭოროხის ხეობაში. **ჭანიკა ტაოს ესაზღვრებოდა**

ფარანგიონ-ისპირიდან თუხარისამდე (ამჟამინდელი ხერესი) (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ.26).. გუგარენას კანტონამდე (გვ. 26) და კლარჯეთამდე.

შემდეგ მდ. ჭოროხი შედიოდა ეგრ-ეგერიაში, როგორც წერს სომხური გეოგრაფია (ნ. ადონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში გვ. 26). ჯერ ჭოროხი გაივლიდა კანტონებს ნიგალს, მრულს და მრიტს და შედიოდა ზღვაში.

ნ. ადონცის აზრით, სახელწოდება ეგერი, ეგერია ამჟამად შემონახულია ფორმით აჭარა (აჭარია) – ხორხისმიერი „გ“-ს პალატურ „ჭ“-ში გადასვლის გამო (ნ. ადონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, გვ. 26). ჭოროხის აღმოსავლეთი სანაპირო – ტაო და კლარჯეთი სპარსელებს ეჭირათ.

ჭანეთს ეგერთან ერთად გარკვეული თავისუფლება ჰქონდა, თუმცა „რომაულ მიწად“ იწოდებოდა, მაგრამ მხოლოდ იუსტინიანეს დროს იქნენ დაპყრობილნი და ვალდებულნი გახდნენ ეცნოთ იმპერატორის ხელისუფლება, რომელმაც ააგო პეტრას ციხე ლაზიკის ბოლოში, ზღვისპირზე, ჭოროხის შესართავთან (გვ. 27). პეტრა – იყო ლაზიკის ბოლო და ასევე იმპერიის ბოლო, იმპერიის საზღვარი იუსტინიანეს ეპოქაში (გვ. 27).

ე.ი. ნიზიბინიდან ჭოროხამდე, რომელთა თვალსაზრისით, სომხური მიწები ორად – დასავლეთად და აღმოსავლეთად, რომაულ სომხეთად და პერსარმენიად იყვნენ გაყოფილნი (გვ. იყო, 27). ხოლო ლაზიკის უკიდურესი ჩრდილოეთი პეტრას ციხე იმპერიის ბოლო იყო.

7. ეპიკ-ეპოპოსი

ზაქარია რიტორი თავისი შრომის ბოლო თავში, ნ. ადონცის სიტყვით, წერს იმ 5 მორწმუნე ხალხის ქვეყნების შესახებ, რომლებიც „ჩრდილოეთში“ ცხოვრობდნენ. მათ შორისაა „ქვეყანა გურზანი“. ნ. ადონცი განმარტავს – „გურზანი, ე.ი. იბერია. არანი, ე.ი. ალბანია“ (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 219).

ნ.ადონცი წერს ჭოროხის შესართავის მიმდებარე მხარის სახელის შესახებ – „შემდეგ მდინარე ჭოროხი შედის ეგერში, ეგერიაში, როგორც აღწერს სომხური გეოგრაფია, რომელიც იქამდე გაივლის ნიგალის, მრულისა და მრიტის კანტონებში და ჩაედინება ზღვაში“ (იქვე, გვ. 26). ასევე წერს – „ნიგალის სახელი შემოინახა, როგორც გვეჩვენება, მდ. მურლულის სახელმა, რომელიც ჭოროხს მარცხნიდან უერთდება ართვინის ქვემოთ. ერთ-ერთ შენაკადს მდ. აჭარისა ეწოდება მარატი, მსგავსი მრუტისა, ხოლო მრული შეიძლება შევადაროთ იმერხევს – „მერული“ (იქვე, გვ. 26). მაშასადამე, „ეგერის“ ოლქი ერქვა ჭოროხის შესართავთან მდებარე მხარეს.

ნ. ადონცის სიტყვით, როგორც ითქვა, სახელწოდება „ეგერი, ეგერია“ შემონახულია ამჟამად „აჭარის“ ფორმით, რადგანაც ხორხისმიერი „გ“ პალატურ „ჭ“-ში გადაიზარდა.

ტერმინი „ეგერია“ სომხურ გეოგრაფიაში უფრო ფართო აზრით გამოიყენება და აღნიშნავს მთელი შავი ზღვისპირეთის აღმოსავლეთ სანაპიროს აფხაზეთიდან – ტრაპეზუნტამდე, ჭანეთის ჩათვლით.

VI ს.-ში, ჭოროხის აღმოსავლეთი სანაპირო, ე.ი. ტაო და კლარჯეთი, იყო სპარსელების ხელში – წერს ნ. ადონცი (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 27) და შემდეგ განაგრძობს – „ჭანიკა და მთელი ეგერია, აღნიშნული ფართო აზრით რომ ვთქვათ, შედარებით თავისთავადი იყო“ (იქვე, გვ. 27); ე.ი. სპარსელ-

თა და რომაელთა მიერ ქვეყნების გადანაწილების დროს შედარებით თავისთავადობით სარგებლობდნენ (ჭანიკა და ეგერია).

ე.ი. ჭოროხის შესართავს, ნ. ადონცი ეგერიას უწოდებს, მაგრამ ის შედიოდა ლაზიკაში, კერძოდ, მისი აზრით, პეტრა – ლაზიკის სანაპიროზე იყო აშენებული (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ.27).

პეტრა, ნ.ადონცის აზრით, ლაზიკის ჩრდილოეთით, ჭოროხის შესართავთან მდებარეობდა (და არა ლაზიკის სამხრეთით – როგორც ამჟამადაა მიღებული). ამასთანავე, პეტრა იმპერიის საზღვარს წარმოადგენდა (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 27), ანუ აქ ესებოდა ერთმანეთს ბიზანტიის იმპერატორისა და სპარსეთის შაჰების გავლენის სფეროთა ხაზები, მთელი საუკუნის მანძილზე ისინი ებრძოდნენ ერთმანეთს ამ მხარის დასაუფლებლად.

როგორც ავლნიშნეთ, ტრაპეზუნტის მხარეს ქართველები „სოფელი მეგრელთა“ სახელს უწოდებდნენ, ხოლო ქართველი მემპტიანეებისთვის ეგრისი ერქვა საქართველოს ზღვის სანაპიროს.

8. მზამკია ნ. ადონცის მიხედვით

„ჭანიკა ანუ ხალდია“ – ჭანების ანუ ხალდების ქვეყანას ეჭირა მთიანი მხარე, რომელსაც ქმნის პარხალის ქედი მდ. ჭოროხსა და შავი ზღვის სანაპირო ზოლს შორის ტრაპეზუნტამდე.

ჭოროხის ბარში ჭანიკას ესაზღვრებოდა ტაო – ფარანგიონისპირიდან თუხარისის ციხე-სიმაგრემდე, შემდეგ ჭანიკა ესაზღვრებოდა გუგარენას კანტონს და კლარჯეთს მდ. არტანუჯზე.

„შემდეგ მდ. ჭოროხი შედის ეგერში – ეგერიაში, როგორც „სომხ-

ური გეოგრაფია აღწერს“, იქამდე კი გაივლის ნიგალის და მრულის (მრილის) კანტონებს და ჩაედინება ზღვაში“ (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 26).

ნიგალის სახელი, ნადონცის აზრით, შეინარჩუნა მდინარე მურულუმა, რომელიც ჭოროხს უერთდება ართვინის ქვემოთ მარცხენა მხრიდან.

VI ს.-ში, როგორც ითქვა, ჭოროხის აღმოსავლეთი მხარე, - კლარჯეთი და ტაო, ეკუთვნოდა სპარსელებს, ხოლო ჭანიკა და, საერთოდ, ეგერია, თუმცა რომაულ მიწებზე მდებარეობდნენ, სარგებლობდნენ თავისუფლებით. მათ მხოლოდ იუსტინიანეს ეპოქაში აღიარეს საიმპერატორო ხელისუფლება. იუსტინიანემ ლაზიკის ბოლოში ააგო პეტრას ციხე, ზღვისპირას, ჭოროხის ჩრდილო შესართავთან.

ნადონცი წერს, VI ს.-ში, პეტრა შეიძლება ჩავთვალოთ იმპერიის საზღვრად, რომელიც აცალკევებდა იმპერატორისა და სპარს მეფეთა გაგლენას. სინამდვილეში, მათ შორის ომი იყო გაჩაღებული ამ მხარის დაუფლებისთვის მთელი 100 წლის მანძილზე“.

მაშასადამე, „სომხური გეოგრაფიის“ მხარეები - მანრილი, ეგრევიკი, ლაზივი და ჭანეთი მდებარეობდნენ არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ ტრაპეზუნტის მხარეს ჭოროხამდე (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, გვ. 26-27).

9. ეპიკოს ქვეყანა – ვახუშტის მიხედვით

ერგე, ანუ ეგრი, როგორც მრავალჯერ აღინიშნა, ერქვა მიწა-წყალს ჭოროხის შესართავთან. მას მოიხსენიებს VII საუკუნის

სომხური გეოგრაფია, ასევე ბატონიშვილი ვახუშტი.

ვახუშტის ცნობიდან შეიძლება გავიგოთ, რომ ერგე მდებარეობდა ჭოროხის შესართავთან იმ ადგილთან ახლოს, სადაც ჭოროხს უერთდება აჭარისწყალი.

ჭოროხი „**დის ფრიად ჩქარად, ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვანსა შინა, სასმისად შემრგო, გემოიანი**, სხვებრ ურგები, ვინაიდგან არა რაი კეთდების ანუ ირწყვის თვინიერ ერგეს, გონიას და ბათომს, არამედ ვინაითგან აღესწერენით ბათომი, გონია და ერგე გურიასა ზედა, აწ ერგეს ზეილამ ვიწყებთ, აჭარისწყლის შესართავიდაჲ“ (ვახუშტი, ქ.ც. IV, გვ. 676). არიანეს, სტრაბონის, პროკოფისა და სხვა ავტორთა ცნობით მდ.ფაზისი ასევე იყო სასმელად ვარგისი და გემრიელი, ის მიედინებოდა კლდეთა შორის დიდი სიჩქარით დახმოვანებით. იმავეს წერს ვახუშტი ჭოროხის შესახებ, რაც შეეხება მდ.რიონს ის ქუთაისიდან ზღვამდე არა კლდეთა შორის, არამედ ვაკეზე მიედინებოდა დაუსრულებელ ჭაობებში, ამიტომაც, როგორც სხვა ყველა ჭაობის უვარგისი იყო სასმელად.

ვახუშტი წერს - „ლიგნის ხეობისათვის“: - „ართვინის სანახები-თურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე ჭოროხის ხეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგნის ხეობად და არს ეს ლიგნის ხეობა თვინიერ სივიწროვისა ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლელვით, ვენახით, ხილით შემკობილი და ქებულნი ბუნებური ყოველივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს“ (ქ.ც, IV, გვ. 680).

ვახუშტი ასევე წერს:-

„გურიისათვის“... „ზღვის შესართავზედ და ჭოროხის ჩრდილოეთ კიდურზედ არს ბათომი... ამას ზეთ, ჭოროხის ჩრდილოსავე კიდესსა ზედა არს **ერგე**“ (იქვე, გვ. 792).

„და ბათომს, გონიას და **ერგეს** ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთისხილი, ბროწეული მრავალი და ზღვის კიდესაცა“ (იქვე, 793).

ერგე და ლიგანია ის ყოველმხრივ ნაყოფიერი მოხირისი, რომლის შესახებაც წერდა პროკოფი.

სომხურ გეოგრაფიაში (VII ს. ჭოროხის შესართავს ეწოდება „**ეგრი**“, ვახუშტისთან „**ერგე**“.

„ერგე“ ეტიმოლოგიურად ახლოა სიტყვებთან „არგვეთი“, „მარგალი“ და სხვა. „ეგრი“ კი სიტყვებთან „ეგრისი“, „გურია“ და სხვა.

როგორც ითქვა, ვახუშტის „**ლიგნის ხეობა**“ თავისი უხვნაყოფიერებით წააგავს პროკოფი კესარიელის მიერ აღწერილ ქვეყანა „**მოხირისს**“.

ვახუშტის ჭოროხი, სიჩქარით და გემოიანობით მიაგავს პროკოფი კესარიელის მიერ აღწერილ მდ. ფასისს. პროკოფის კლდოვანი ლაზიკა უნდა იყოს კლარჯეთი, ხოლო მოხირისი – ერგე-ლიგანი.

10. ეპტო – ჭოქოხის ხეობა ივ. ჯავახიშვილის მისეღვით

არაში, ბათუმთან ახლოს, მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე ამჟამადაც არის პუნქტი „ერგე“ (იქვეა სოფლები – მახო და აჭარისწყალი). ეს უკანასკნელი ჭოროხისა და მდ. აჭარისწყლის შეერთების ადგილასაა, ოღონდ მარჯვენა სანაპიროზე, ოდესღაც VI საუკუნეში აჭარისწყლისა (დოკონისისა) და ჭოროხის (ფასისი) შეერთების ადგილას ყოფილა პუნქტი „ნესოსი“.

ივ. ჯავახიშვილი წერს – „რაკი ქართულ წყაროებში სრულებით გარკვევით წერია, რომ კლარჯეთი ზღვამდის აღწევდა, ამიტომ ისე გამოდის, რომ „ხევი ნიგალისა“ (სუმბატის უწყება), ანუ „ნიგალი“ (მატიანე ქართლისა) კლარჯეთის ერთი ნაწილთაგანია“ (ივ. ჯავახ-

იშვილი, ტ. II, გვ. 63). მაშასადამე, ისტორიულად, ლიგანი (ლივანა) იყო ნაწილი კლარჯეთისა.

ეტიმოლოგიურად ახლოა არტაანში მდებარე სოფელი „მგლოვანი“ და ნიგალი. იყო ასევე სოფელი „მგლინავი“, ხოლო შავშეთში სოფელი „ნორგიალი“. ამავე ფუძისაა სტრაბონის მდ.გლავკოსი, ფაზისის შენაკადი.

კლარჯეთის ნაწილი ყოფილა ასევე ნიგალსა და ზღვას შუა მდებარე „ეგრი“, ანუ „ერგე“. ვახუშტის დროსაც აქ იყო „ერგე“.

ივ. ჯავახიშვილი წერს – „სომხური უსახელო გეოგრაფიიდან ჩანს, რომ კლარჯეთის გვერდით „ეგრი“ მდებარეობდა. ეგრზე მიმდინარეობდა ჭოროხი (იქვე, გვ. 63).

შუა საუკუნეებში ბათუმსა და ნიგალს ანუ ლიგანს აქეთ მდებარე სანაპირო გურიად იწოდებოდა (ქვემო გურია), ეტიმოლოგიურად „ეგრი“ „ერგე“ და გურია ახლოა ერთმანეთთან და ერთი ფუძე „გრ“ და „რგ“ აქვთ.

11. ლაზიკის ლტოკალიზაცია კველი ავტორების მიერ

„სომხური გეოგრაფიის“ ჭანიკა და ლაზიკა ტრაპეზუნტთან მდებარე ერთიანი ქვეყნის ნაწილებია, ერთმანეთს ზოგჯერ ფარავენ კიდევც. ისინი და იქვე ტრაპეზუნტის ოლქში მდებარე ეგერია – კოლხიდის ნაწილებია.

ქვეყანა ეგრი განიყოფა ლაზიკად და ჭანიკად და ის ტრაპეზუნტთან მდებარეობს – ასე იკითხება „სომხური გეოგრაფია“ VII-IX საუკუნეებისა, ასევე იგებს მას ი. მანანდიანიც – „В Армянской географии~ Джаник, Т.Е. страна цанов, или что то же - Лазов, находившийся в районе Трапезунтской области, был составной частью Егерии - Колхиды“ (Я.

Манандян, Маршруты персидских походов Императора Ираклия, Византийский Вестрик, Т. III, 1950, стр. 148).

სომხური გეოგრაფიით ჭანიკა, ლაზიკა და კოლხიდა ტრაპეზუნტის ოლქში მდებარეობდნენ და მათ ყველას ერთად ეგერია ეწოდებოდათ – მანანდიანის კვლევით.

მთაწმიდიდან გამოსული წყაროს ცნობით – ჰერაკლე „მიიწია ტრაპეზუნტედ, სანახებთა მათ სამეგრელოსათა“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 208, 422).

მამასადამე, ტრაპეზუნტი – სამეგრელოა, სომხური წყაროს – ეგერიაა.

ამასვე წერს ექვთიმე მთაწმიდელის ეპოქის წმ.ანდრიას ცხოვრება – წმ. მოციქული მივიდა „ტრაპეზუნტში სოფელსა შინა მეგრელთასა“.

მამასადამე, ტრაპეზუნტი – მეგრელთა ქვეყანაა, სამეგრელოა, ანუ ეგერიაა.

როგორც ორი იყო ქართლი (არიან-ქართლი და მცხეთის ქართლი), ისე ორი იყო ეგრისი (ეგერი) – დასავლეთ ქართლის ეგრისი და ბიზანტიის, ანუ ტრაპეზუნტის ეგრი, ეგერია.

12. მამათიანეები „სოფელი მეგრელთას“ უმსახეპ

ჩვენი მემატიანეები ტრაპიზონის შემოგარენს ძირითადად მოიხსენიებდნენ ორგვარად – „ხალდია“ და „სოფელი მეგრელთა“, კერძოდ, „მატიანე ქართლისა“ წერს – ბასილი II-მ „დაიზამთრა ქუეყანასა ხალდისასა, მახლობლად ქალაქსა ტრაპიზონთასა“ (ქ.ც. I, გვ. 285).

ხოლო ლეონტი მროველი წერს – „მოვიდა ანდრია ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა“ (ქ.ც. I, გვ. 39). მამასადამე, „ქალდეა“ და „სოფელი მეგრელთა“ ქართული აზროვნებ-

ისტვის სინონიმებია. მართლაც, „ქალდეა“ ეთანადება შემდეგდროინდელ ჭანეთს. აქ აღსანიშნავია ის, რომ სიტყვა „ქალდ“ ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, ის ფუძეა, რომლისგანაც წარმოიშვა სიტყვა „ქართლი“ და „ქართული“. მამასადამე, სიტყვა **ქალდ საერთო ქართული ერთობის (ქართველურ ენათა დაშლამდე, ანუ ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობის) დროინდელი ფუძეა.**

ჰერაკლე კეისრის იბერია-სპარსეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით, ნათქვამია, რომ ის პირველად მივიდა ქვეყანასა „ქალდეისასა“ და შემდეგ შევიდა ქართლსა და თბილისში. ქალდეა-ტრაპიზონიდან მას „კლარჯეთის გზით“ შეეძლო თრიალეთში შესვლა.

13. კოლხეთი და არმენია

ძველი ავტორები, როგორც წესი, ძალზე ხშირად ერთად ახსენებენ კოლხეთსა და არმენიას.

ქსენოფონტეს ცნობით, ტირიბაზი იყო დასავლეთ არმენიის მმართველი და ამავე დროს ლაშქრობის დროს ფასიანებისა და ესპერიტების უფროსი (IV,1,4), აქედანაც ჩანს, რომ ფასიანები, კოლხების უშუალო მეზობლები, არმენიის გვერდით ცხოვრობდნენ, ანუ ერთ რეგიონში.

მითრიდატე ევპატორმა მცირე არმენიას, კოლხეთსა და სოფენაში ააგო 75 ციხე-სიმაგრე, სტრაბონის სიტყვით, რადგანაც მცირე არმენია და სოფენა კოლხეთთან ერთად იხსენიება, აქედან ჩანს, რომ კოლხეთი მათი მომიჯნავე ოლქი იყო.

ეგრისი, როგორც აღინიშნა, ერქვა არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს დიდ ნაწილს, არამედ ტრაპეზუნტის მიმდებარე მხა-

რეებსაც. სამხრეთ ეგრისი აღწევდა ჭკოროხის შესართავამდე, ხოლო ჩრდილო ეგრისი აქედან (ჭკოროხის შესართავიდან) იწყებოდა.

სამხრეთ ეგრისს, ანუ კოლხეთს ესაზღვრებოდა არმენია და ის ზოგჯერ შედიოდა კიდევ „რომაულ არმენიაში“, ხოლო ჩრდილო ეგრისი იბერიაში.

მ. ბერძნიშვილის სიტყვით, როცა 456 წელს რომაელებმა „დაიწყეს ომი ლაზებთან“, ბიზანტიის იმპერატორის კარზე ბჭობდნენ ომში გასამარჯვებლად არმენიის გზით შესეოდნენ კოლხეთს, თუ ტრადიციული გზით ეომათ (მ. ბერძნიშვილი, ქ. ფაზისის ისტორიისთვის, გვ. 80-81). გუბაზ I-ის კოლხეთში ერთ-ერთი გზა არმენიიდან შედიოდა, რადგანაც არმენიის მეზობლად მდებარეობდა.

პონტო-კოლხეთის დედოფლის პითადორიდას ვაჟი, სტრაბონის სიტყვით, დიდი არმენიის მეფედ დაადგინეს. მისი მეორე ვაჟიც გამეფდა არმენიაში არტაქს III-ის სახელით, კოლხეთის ეს ქვრივი დედოფალი იყო მეუღლე პონტოს მეფისა პოლემონის. მისი ვაჟები, როგორც აღინიშნა, არმენიის მეფეებად დაადგინა რომმა ახ.წ. დასაწყისში. (მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 134). აქედან ჩანს, კოლხეთ-პონტო-არმენიის ურთიერთმეზობლობა.

თეოფანე ჟამთააღმწერელის სიტყვით – „არმენიელები შეიჭრნენ ლაზიკაში“ არაბობის დროს (მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 187), რადგანაც ე.წ. დასავლეთ არმენიას კოლხეთი, ტრაპეზუნტის ოლქები ესაზღვრებოდა.

ამიტომაც წერდა VII საუკუნეში „პასქალური ქრონიკის“ ავტორი „არმენიის ქალაქი კოლხისი“ (მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ. იქვე, გვ. 183). მისი გამონათქვამი და ასევე VII საუკუნის სომხური გეოგრაფიის თვალსაზრისი „ეგრის“ ქვეყნის მდებარეობის შესახებ ერთმანეთის მსგავსია.

14. სპობილი და იპიპიპი

კოლხეთის ბოლო პუნქტად სკილეს კარიანდელთან, სკიმნოს ქიოსელთან და დიონისიოს პერიეგეტთან მიჩნეულია აფსაროსი, რომელიც კოლხეთის ჩრდილოეთი წერტილი იყო შავ ზღვაზე. მის შემდეგ უკვე მოდიოდა სკვითია, ანუ დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი (ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, I, 1967, გვ.43).

დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთსა და კოლხეთს შორისაა მათი გამყოფი პუნქტი აფსაროსი.

როგორც ცნობილია აფსაროსი ხოფასთან ახლოს, ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა.

ამ ავტორების ცნობით აფსაროსის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალს კოლხეთი ერქვა, ჩრდილით მდებარე ტერიტორიას (ე.ი. დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთს) კი „სკვითია“.

თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვისპირეთში ცხოვრობდნენ „სკვითური ტომები“ აქელები, კერკეტები და გელონები (ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, I, 1967, გვ.46).

ხერსონესის აქეთ, „შემდეგ ისევ სკვითები არიან, მათ ქვეყანაში შემდეგი ელინური ქალაქებია – თეოდოსია, კუტაია და ნუმფარა“ (იქვე, გვ. 44).

ეს ავტორები მუდამ აღინიშნავენ, რომ ამ სკვითების გვერდით უშუალო მეზობლად იბერიაა (იხ. ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, I, 1967, გვ.43).

ჩვენ ვიცით, რომ დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები აქელები, კერკეტები და გელონები იყვნენ არა სკვითური არამედ ქართული ტომები.

კერკეტები საბჭოთა ისტორიკოსების მიერ უსაფუძვლოდ

ჩერქეზების წინაპრებად იქნა მიჩნეული, თუმცა ეტიმოლოგიურად **კერკეტი – გერგეტთან ანუ გეორგიასთან** უფროა ახლო (კერკეტი – გერგეტი (გერგ-გეორგ)).

ორივე სატომო სახელის (გელონი, კერკეტი) ფუძე-ძირები თითქმის იდენტურია (გელ-გერ, კერკ-გერგ) – **გერ-გერგ, რომელთაგანაც შესაძლოა მივიღოთ სახელები –** ეგრისი, გურია, არგვეთი.

რატომ იყვნენ ეს ტომები მიჩნეულნი სკვითებად?, ბერძნული თეორიით მსოფლიოს კიდეები განსახლებული იყო ოთხი ხალხით – ჩრდილოეთის ყველა ხალხი სკვითებად იწოდებოდა, ამიტომაც მათთვის ჩრდილოეთით მცხოვრებ ქართულ ტომებსაც ზოგჯერ სკვითებს უწოდებენ.

აქეელების, კერკეტების და გელონების შესახებ სხვა მონაცემები არ არსებობს, ამიტომ ეტიმოლოგიური დაკვირვებით უნდა დავკმაყოფილდეთ. სიტყვა გელონის ფუძ-ძირი უნდა იყოს „გელ“, იგივე „გერ“, რომლიდანაც ალბათ შესაძლებელია სიტყვა ეგერ-ეგრისის მიღება (გელონები-გელ-გერ-ეგერ), სიტყვა „კერკეტის“ ფუძე-ძირი უნდა იყოს „კერკ“, იგივე „გერგ“, რომლიდანაც ალბათ შესაძლებელია სიტყვა – გეორგ-გეორგის მიღება (კერკეტები-კერკ-გერგ-გეორგ).

15. ტოპონიმი

თეოდოსიოპოლიდან (არზრუმიდან) აღმოსავლეთით განფენილ ვრცელ მიწა-წყალზე, თითქმის ვიდრე ვანის ტბამდე გვხვდება მრავალი ტოპონიმი თუ ჰიდრონიმი, რომელნიც მეორდებიან დასავლეთ საქართველოში. კერძოდ აქ გაედინება მდინარე ფაზისი (არაქსსა და ეფფრატს ზემო წელში ასევე ფაზისი ერქვა), არის

შესაბამისი სახელის მქონე ქალაქიც, ამ რეგიონში, პროკოფი კესარიელის ცნობით მდებარეობდნენ „კლისურები“ (ან „კლისურა“), ასევე ადგილი სახელწოდებით - „საფხაზი“, ამავე რეგიონში გაედინებოდა მდინარე ეგრი, ამჟამადაც კი ერთერთ ქალაქს „აგრი“ ჰქვია. ამავე რეგიონის მომცველ ქვეყანას, ბიზანტიის იმპერიამ ერთ დროს უწოდა „იბერიის თემი“.

საქართველოს კუთხეებსა და ლაზიკეში, როგორც ითქვამს, მრავალი ერთნაირი ტოპონიმი და ჰიდრონიმი იყო. მაგალითად, ეგრისწყალი (აფხაზეთში (ბედიასთან) და „ეგრეს-სუ ანუ ეგრისწყალი ტრაპიზონის მხარეს (ივ. ჯავახიშვილი, 1983, ტ. II, გვ. 123), კლისურა (ცხუმთან) და „კლასური“ (ტრაპიზონისაკენ) (იქვე, გვ. 23). „პიტია“ – „ტრაპიზონთან“, „პიტიუნტი“ ცხუმთან, სებასტოპოლისი, ტრაპიზონის ოლქში და აბაზგიაში. „ზეგანა“ („ზეგანთა სოფელი“) XI ს-ში შიდა ქართლში (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 33) და „ზიგნა“ ქალდიაში (ტრაპიზონის მხარე), ასევე ზიგინევი (აფხაზეთში), ზეგანი სოფ. კლდეეთთან, ზესტაფონში. ქ. ფაზარი (იგივე ფაზისი), (ძველი ათინა ტრაპიზონთან) (გეორგიკა II, 1965, გვ. 102) და ფაზისი. „ბოასი“ ერქვა ჭოროხს ან მის შენაკადს პროკოფი კესარიელის მიხედვით, ასევე როგორც ზოგიერთი ფიქრობს მდ. ყვირილასაც. ფაზისი ერქვა ჭოროხსაც და ასევე რიონსაც. მაგალითად, პროკოფი კესარიელი ლაზიკას ასე აღწერს – „ლაზიკე ყოველგან, მდინარე ფაზისის როგორც აქეთა, ისე იქეთა მხარეზე გაუვალთა. ქვეყნის ორსავე მხარეს უზარმაზარი კლდეებია რომლებიც იქ ვიწრობებს ქმნიან, ასეთ გზებს რომაელები „კლისურებს“ უწოდებენ“ (გეორგიკა II, 1965, გვ. 102). მდ. რიონთან დასავლეთ საქართველოს ბარში კლდეები არსადაა, არამედ არის ჭოროხის სანაპიროებზე, ისტორიულ ლაზიკეში. პროკოფი გარკვევით წერს – „მდ. ბოასი გამოდის ჭანეთის საზღვრის მახლობლად არმენიელთა ადგილებში, რომლებიც ფარანგიონის გარშემო ცხოვრობენ. თავში ის კარგა მანძილზე მარჯვნივ მიმდინარე-

ეობს. თხელია ... ვიდრე იმ ადგილამდე, სადაც მარჯვნივ იბერთა საზღვრები არის, ხოლო პირისპირ კავკასიის მთა თავდება, მის შემდეგ რაც ეს მდინარე მიაღწევს იმ ადგილს, სადაც კავკასიისა და იბერიის საზღვრებია, აქ, რადგან მას ბევრი სხვა წყალიც ემატება, ის იზრდება ძალიან და **ნაცვლად ბოასისა, ამიერიდან ფაზისად წოდებული, განაგრძობს მდინარებას ნაოსნობისათვის გამოსადეგი, ვიდრე ეექსინად წოდებულ ზღვამდე, სადაც მისი შესართავია და მის ორივე მხრით ლაზიკე არის**“ (გეორგიკა, II, გვ. 100). ჭანეთის მახლობლად ჭოროხი გამოედინება. მას ერქვა სათავეში „ბოასი“ (ნ.ადონცის კვლევითაც). ბოასი ანუ ჭოროხი სათავეში, მართლაც თხელია ანუ წყალმცირეა, ვიდრე კარჩხალის მთებამდე(აქ პროკოფის აზრით **კავკასიის მთა თავდება**ოდა და აქვე იყო კოლა-არტაანის ანუ **იბერიის საზღვრები**), კარჩხალთან მართლაც ჭოროხს რამდენიმე მდინარე ემატება, მათ შორის წყალუხვი იმერხევი, აქ ბოასს სახელიც ეცვლებოდა, უკვე „**ფაზისად**“ იწოდებოდა და მისი სანაპიროს ქვეყანას „**ლაზიკა**“ ერქვა.

ასე, რომ ლაზიკა რამდენიმე მხარეს ერქვა ტრაპეზუნტის რეგიონში, ასევე ფაზისი ანუ **ეგრი** ერქვა არანაკლებ წყალუხვ და ცნობილ მდინარეს იქვე მალლა ზეგანზე გამდინარეს-არაქსს.

არაქსის **ეგრი** ერქვა იმის გამო, რომ მისი სათავე ისტორიული **ეგრის** ქვეყანაში გაედინებოდა **მანრალია-ჭანეთ-ქალდეასთან** ახლოს.

16. ობო მზკოსო

მ. ბერძნიშვილის კვლევით, „პირველი ცნობა კოლხებზე ძველი წელთაღრიცხვის VI-V საუკუნეებიდან გვხვდება. შემდეგ ცნობები

წყდება რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში.

„ძვ.წ. IV საუკუნე და მისი მომდევნო ხანა ოდნავადაც არაა აღბეჭდილი ისტორიაში“ (მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის, გვ. 69).

ძველი წელთაღრიცხვის IV ს-დან I საუკუნემდე ისტორიაში კოლხების შესახებ ცნობები არ მოიპოვება (იქვე, გვ. 71).

რომთან მეომარი მითრიდატეს დროს ცნობები კოლხეთის შესახებ ახლდება. **მითრიდატე VI ევპატორის ეპოქაში (120-63) კოლხეთი სამეფო არ იყო.**

კოლხეთი „სკვპტუზიებად“ იყო დანაწილებული. სკვპტუზია დაახლოებით ქართული საერისთავოს მსგავსი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულია კოლხეთი პონტოს მეფემ დაიმორჩილა. ცნობილია, რომ ქრისტეშობამდე 89 წელს მითრიდატე უკვე ფლობდა **კოლხეთს** (იქვე, მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის გვ. 71) და მას მართავდა თავისი მოადგილეების მეშვეობით. ერთი, მაგალითად, იყო მითრიდატეს მეგობარი მოაფრენი (სტრაბონის დედის ძმა), მეორე კი მითრიდატეს შვილი, ასევე მითრიდატეს სახელის მქონე. მას პონტოს მეფემ „მეფის პატივი უწყალობა. ცხადია, ის არაანამდვილი მეფე, არამედ მხოლოდ **სახელის** მქონე. მითრიდატეს კოლხეთი ანტიერესებდა საზღვაო საქმიანობისთვის, აქედან, მისდიოდა გემების ეკიპაჟი და გემთსაშენი მასალა“ (მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის, გვ. 73). რომთან 85 წელს დამარცხებულ მითრიდატეს კოლხები განუდგნენ. თავისი შვილი მამინ დაუდგინა „მეფედ“ კოლხებს, რომელსაც შემდეგ ჯერ ოქროს ბორკილები დაადო, შემდეგ კი სიკვდილით დასაჯა.

სტრაბონის სიტყვით, **მცირე არმენიასა, სოფენენესა და კოლხეთში** მითრიდატემ 75 ციხე-სიმაგრე ააგო და თავისი ქონების დიდი ნაწილი ამაში ჩაყარა (მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის გვ. 74). აღნიშნული ოლქები, ცხადია, ერთმანეთს ემეზობლებოდნენ, საერთო საზღვრები ჰქონდათ. მითრიდატეს დამარცხების შემდეგ

პომპეუსი **აკონტროლებდა** კოლხეთს, მეფე ოროზის და სკეპტუხოს ოლთაკეს შემდეგ იქ დაადგინა არისტრახოსი. საკვლევია ის „ბოსფორელების და კოლხების მეფედ“, თუ მხოლოდ „კოლხეთის მეფედ“ იწოდებოდა. ცხადია, არისტრახოსი არ იყო სუვერენული მმართველი, არამედ რომაელთა მიერ დადგენილი.

48 წლისათვის **ბოსფორის მეფე** ფარნაკმა (მითრიდატეს ვაჟმა) კოლხეთი და მთელი არმენია დაიმორჩილა (იქვე, მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის გვ. 77). მაგრამ 47 წელს ის ავგუსტოს კეისარმა დაამარცხა.

ძველი წელთაღრიცხვის I საუკუნის ბოლო წლებში კოლხეთს ფლობდა პონტოს მმართველი პოლომენი. მისი სიკვდილის შემდეგ (ახალი წელთაღრიცხვის 14 წელს) – პონტოს „სამეფო“ ტახტზე ავიდა მისი ქვრივი პითოდორიდა, რომელიც კოლხეთს 38 წლამდე მართავდა. მისი შვილები არმენიის მეფეები გახდნენ.

იმპერატორ ტრაიანეს (92-117) დროს კოლხეთი რომის ქვეშევრდომი იყო. შესაძლოა, მის მმართველს „მეფის“ ტიტული ჰქონდა. ამის შემდეგ წყდება კოლხეთის შესახებ ცნობები კვლავ რამდენიმე საუკუნის მანძილზე.

IV ს. მეორე ნახევრიდან კვლავ ჩნდება ბუნდოვანი ცნობები (იქვე, გვ. 79), მათგან ზოგიერთში კოლხები რომს ხარკის ყოველწლიურად გადახდას პირდებიან (იქვე, გვ. 80).

ეპისკოპოს თეოდორიტეს (390-457) სხვა ამბავთან დაკავშირებით, მაგალითის სახით მოჰყავს ამბავი, რომ „ლაზები, საბები და აბაზგები და სხვა ბარბაროსები თუმცა რომაელთა ბატონობას ემორჩილებიან, მაგრამ ერთმანეთში არ სდებენ ხელ შეკრულებას რომაული კანონების თანახმად“ (იქვე, მ. ბერძნიშვილი, ფასისის ისტორიისათვის გვ. 80).

ვფიქრობ, ყოველივე ზემოთ აღწერილი არ ეწინააღმდეგება ქართული წყაროების მონაცემებს, ქრისტეშობამდე VI-V საუკუ-

ნებში კოლხეთს მეფე არ ჰყოლია და, ჩანს, **ტერიტორიულად ის არ მდებარეობდა დასავლეთ საქართველოში, არამედ – ტრაპეზუნტის მხარეს.**

ე.წ. „კოლხეთის სამეფო“ მხოლოდ ერთ ნაწილს წარმოადგენდა პონტოს მეფე მითრიდატეს ვრცელი სამფლობელოსი, და ჩანს, მას მითრიდატიანები მართავდნენ კიდეც, აქ უნდა გავიხსენოთ მოვსეს ხორენაცი, რომ პონტოსპირა იბერებს მიჰრდატიანები მართავდნენ.

მითრიდატიანები, ანუ მირჰდატის შთამომავლები, ხორენაცის თქმით, ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან **მართავდნენ პონტოსპირა იბერებს, ანუ იმ ხალხს, რომელიც ნაბუქოდონოსორმა პონტოს ზღვის პირას გადაასახლა.** პონტოსზღვისპირეთიდან შემდეგ ეს ხალხი გამრავლების გზით განივრცო თანამედროვე საქართველოში და მათ შორის გუგარქშიც, ასეთია ხორენაცის ცნობა.

ბერძნულ-რომაული წყაროები თავს **კოლხეთში** მითრიდატე თავის შვილს ნიშნავს „მეფედ“. ეს სამეფო შემდეგ უმეტესად რომის ქვეშევრდომია, ანუ ის მხოლოდ სახელს ატარებს სამეფოსას და, ჩანს, ის მდებარეობდა ჭოროხის აუზში. სამხრეთ ეგრისად ჩვენს მიერ წოდებულ ერგე-ლიგან-ჭანეთ-კლარჯეთს ვახუშტის სიტყვით მართავდნენ მირდატიანები.

ამ ქვეყანას სომხური გეოგრაფია VII ს-ისა **„ეგერს“** უწოდებს, ვახუშტი **„ერგეს“**. ამავე ვახუშტის მიხედვით, ჭოროხის ხეობის და მისი სათავეების ზოგადი სახელია **„კლარჯეთი“**. მდინარე ჭოროხის აღწერისას თავის თხრობას ვახუშტი ასე იწყებს – „ხოლო აწ ვიწყებთ კლარჯეთს და ამ ქვეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გამოდის ირიჯლუს მთასა და დის სამხრიდან ჩრდილოთ... ხვარამზეს ხიდამდე... მიერთვის ბათომს ქვევით შავს ზღვასა... დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვნსა შინა... სასმისად შემრგო... ირწყვის ერგეს, გონიას და ბათომს“ (ქ.ც. IV, გვ. 676). სად იყო **ერგე**? ჩანს, გურიასა და ლიგანის ხეობას შორის – „ართვი-

ნის სანახებთურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე ჭოროხის ხეობის იმ-ერი და ამერი იწოდების ლიგნის ხეობად და არს ეს ლიგნის ხეობა, თვინიერ სივიწროვისა ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმნით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლეღვით, ვენახით, ხილით შემკობილი და ქებულნი ბუნებით ყოველივე“ (იქვე, გვ. 680). ასევე, ნაყოფიერია ერგეც, ამიტომაც კლდოვან კლარჯეთში ერგე და ლიგანი მოგვაგონებს პროკოფი კესარიელის მიერ აღწერილ მსგავსად ნაყოფიერ მოხორისს კლდოვან ლაზიკაში.

ბათუმს ზევით, ვახუშტის აღწერით, „ჭოროხის ჩრდილოსვე კიდესა ზედა არს ერგე“ (ქ.ც. IV, გვ. 792).

კლარჯეთი მოიცავდა ერგეს გარდა მთელ ისტორიულ სამხრეთ საქართველოს ოძრახოსისა და ჯავახოსის წილის გარდა (იქვე, გვ. 691) ესაა ქვეყანა ერგედან და იმიერ ტაოდან სპერისა და ჭანეთის ჩათვლით.

სომხური გეოგრაფიითაც ეგრის ქვეყანა მოიცავდა ჭანეთს, საკუთრივ ეგრს, ჭანიკას, მანრალიასა და ლაზიკას. ასე რომ, სომხური ეგრი და ვახუშტის მიერ აღწერილი კლარჯეთი ერთსა და იმავე რეგიონებს მოიცავდნენ.

პროკოფის მიერ აღწერილი ლაზიკა – კლარჯეთის მსგავსია თავისი კლდოვანობით, სწრაფი მდინარით, რომელიც გემრიელია.

სომხური წყაროების ეგრი, ქართული კლარჯეთი (ჭანეთთან ერთად) და ბერძნული ლაზიკე ერთი და იგივე უნდა იყოს. ესაა ჩვენს მიერ სამხრეთ ეგრისად წოდებული ქვეყანა, სხვა იყო ჩრდილო ეგრისი – დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი. მისი მთავარი მდინარე რიონი გავაკების შემდეგ არ არის ისე ჩქარი, როგორც აღწერს პროკოფი ფაზისს, არამედ ნელი და მდორე, სასმელად უგარგისი, შლამინი, უგემური. ხოლო სასმელად ვარგისი ფაზისი კი ჩქარი მთის მდინარეა და აჩქარებული ერთვის ზღვას, ხოლო რიონი პირიქით, ვრცელ ვაკეზე დამდორებული.

არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით, „რიონი **წყნარად** შერთვის ზღვას სებასტოპოლის მახლობლად, რომელიც ძველად წარჩინებულ ქალაქს წარმოადგენდა, დღეს კი წყალშია ჩანთქმული“ (მ. ბერძნიშვილი, ფაზისის ისტორიისათვის, გვ. 180).

შარდენიც ეძებდა ფოთთან „ქალაქ სებასტიის ნიშან-კვალს“, მაგრამ, როგორც თვითონ ამბობდა, „**ვერაფერი იპოვა**“ (იქვე, გვ. 180).

მამსადაძემ, ფაქტია, რომ არსებობდა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის **ორი ეგრისი**, ერთი მდებარეობდა ბერძნულ-რომაული და სომხური გავლენის სფეროში, მეორემ კი, **ჩრდილო ეგრისმა, საფუძველი დაუდო ძველი ქართული კულტურის ჩამოყალიბებას, ვითარცა ზოგად ქართული ქვეყნის ერთ-ერთმა რეგიონმა.**

17. ვახტანგ გორგასალის ისტორიულ სამხრეთ იბერიის მიწა-წყალზე (სამხრეთ ეგრისი) მსგავსად ფარნავაზისა.

ვახტანგ გორგასალმა ილაშქრა ისტორიული სამხრეთ იბერიის მიწა-წყალზე (იგულისხმება სამხრეთ ეგრისი), მსგავსად ფარნავაზისა. ჩანს, ვახტანგის მიზანი იყო იბერიისათვის დაებრუნებინა ის მიწა-წყალი, რომელიც სტრაბონის ცნობით ძვ.წ. II საუკუნეში არმენიამ ჩამოაცალა იბერიას (გოგარენა, ხორძენე და პარიადრეს კალთები). ქართლის ცხოვრების ცნობით ფარნავაზმა ქრისტემობამდე III საუკუნეში ილაშქრა „აზონის მამულ“ კლარჯეთში. ვახუშტის ცნობით, როგორც ითქვა, კლარჯეთი მოიცავდა არა მხოლოდ ერთ მხარეს, არამედ უერცვლეს რეგიონს ქალდეა-ტრაპეზუნტიდან ჭოროხამდე. მემუტთანე საბერძნეთთან იბერიის საზღვარს ათავსებს ანძიანძორასთან (იგივე ანძორეთთან) – „**წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი**

საბერძნეთისა ანძიანძორა და ეკლესიით შემოიქცა“ (ქ. ც. I. გვ. 23).

სად მდებარეობდა ანძიანძორა? გ. მელიქიშვილი ამასთან დაკავშირებით წერს – „ქართლის სამეფოს ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით განვცობას ეთანხმება წყაროს ცნობა ფარნავაზის მიერ მცირეაზიული ოლქების ანძიანძორისა და ეკლესიის (ანტიკ. წყაროების აკილესენა, სოფენას ჩრდილოეთით ევფრატზე მდებარე ოლქი) დალაშქვრაზე (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970, გვ. 455). მაშასადამე, წყაროს ცნობით ფარნავაზის დროს იბერიის (ქართლის სამეფოს) საზღვარი გადიოდა ანძიანძორასთან, ისტორიულ ხორძენესთან, ამით ჩვენი წყარო (ქ.ც.) ამართლებს სტრაბონის ცნობას, რომ ძვ.წ. II საუკუნემდე იბერიაში (ე.ი. ფარნავაზის სამეფოში) შედიოდა ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები. ფარნავაზის შემდგომ მალევე იბერიის სამეფოს დაუკარგავს ეს ტერიტორიები, მაგრამ მათ დასაბრუნებლად ბრძოლა გრძელდებოდა. ამას მიუთითებს ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობა იქ – „წარემართა ვახტანგ შესვლად საბერძნეთად და მიიწივნეს სომხითს და მოერთნეს... ერისთავნი სომხითისანი... ტაროვნელი ამაზასპ გრიგოლის შენებულისა ქალაქისაგან, თრდატ ნათესავისაგან, დიდისა თრდატის. და მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქვა კარახპოლა, ხოლო აწ ეწოდების კარნუ-ქალაქი... წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლესი და სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა“ (ქ. ც. I. გვ. 160).

ტექსტიდან ჩანს, რომ ვახტანგის დროს აღნიშნული ადგილები უკვე სომხეთსა და პონტოშია, მაშინ როცა ფარნავაზის დროს ქართლის სამეფოს „საზღვარი“ „საბერძნეთთან“ ანძიანძორასთან გადიოდა. მაშასადამე ეს ტერიტორიები იბერიას დიდი ხნის დაკარგული ჰქონდა ვახტანგის დროს, მაგრამ იქაურ (ე.ი.ხორძენესა და პარიადრეს კალთების) მოსახლეობას ქართული ეთნოიდენტობა და ქართუ-

ლი ენის ცოდნა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული რომ ჰქონდა სხვა გამოკვლევებიდან ჩანს.

VII ს. სომხეთის რუკაზე ოლქი სახელწოდებით „ხორძიანა“ (ეს უნდა იყოს „ხორძენე“) მდებარეობდა კარინთან (კარახპოლ-კარნუქალაქ-არზრუმთან), მის სამხრეთ-დასავლეთით დაახლოებით 70 კმ. დაშორებით.

ხორძიანასა და კარინს შუა მდებარეობდა მანანალის (მანრალის) ოლქი მარდალის (მარდალიის) გვერდით.

ხორძიანასთან ახლოს, მის სამხრეთ დასავლეთით დაახლოებით 40 კმ.-ში მდებარეობდა ოლქი სახელწოდებით-**ანძიტი** (ანდზიტი). ეს უნდა იყოს ქართული **ანძორეთი-ანძიანძორა** (სადაც ილაშქრეს ფარნავაზმა და ვახტანგმა). პროვინცია ანძიტში ცოვკის ტბასთან ახლოს იყო ციხე-სიმაგრე ეგელი(ეგერი). ამავე სახელის ქალაქი ეგეგი (ეგერი) კარინ-არზრუმთანაც იყო. ამ ქალაქის სახელი (ეგეგი) ეგრისის სახელს უნდა ირეკლავდეს.

ოლქ ხორძიანაში გაედინებოდა ამავე „ეგრ“ სახელის მქონე მდინარე „ეგეგიკი“ (მიუს გაილი). ხორძიანაში იყო ცნობილი პუნქტი – არტალესი.

აღსანიშნავია, რომ ამჟამინდელ თურქეთში ძველი ოლქის ანძიტის ადგილას მდებარეობს ადმინისტრაციული ოლქი-**ელაზიგი**. ეს სახელი ელაზიგი არ არის შემთხვევითი. სიტყვაში „ელაზიგი (ელაზილი)“ ვფიქრობ შესაძლებელია გამოიყოს ფუძე-ძირი „**ლაზი**“. სახელი „ლაზი“, ამ მხარეებისათვის უცხო არ იყო. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია XI ს. დასაწყისში ამ მხარეებსაც მოიცავდა. აქ ახლოს იყო კერჩანისის, ხახის, ბიზანასა და სხვა საეპისკოპოსო კათედრები.

ბიზანასა და არზრუმს შორის მდებარეობდა ოლქი **მანანალი** ანუ **მანრალია (მანარალი)**, მას ამ რუკაზე მარდალის (მარდალის) ოლქისაგან ყოფს „მეგედუხგის მთები“, ამ მთებს ნ. ადონცი ხალხალის

მთებს უწოდებს, რომელიც მანრალიასა და მარდალიას ერთმანეთი-საგან ჰყოფდა.

როგორც ჩანს ამ მხარეებში ეგულებოდა ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების ავტორს „საფლავი დიდი მოძღვრისა გრიგოლისა“, აღნიშნულ რუკაზე ბიზანას ოლქს ეწოდება – „ეკეგიაცი“, ეს უნდა იყოს ვახტანგის ცხოვრების **ეკლესია**. ამ ოლქში რუკაზე მონიშნულია ეკლესია სახელწოდებით – „სურბ გრიგორ“, ალბათ აქ ეგულებოდა ავტორს საფლავი წმ. გრიგორისა. რომელი იყო ეს წმიდანი გრიგოლ განმანათლებელი თუ გრიგოლ ნაზიანზელი?

ხორძენა, როგორც ითქვა, სტრაბონს იბერიის ისტორიულ ნაწილად მიიჩნდა, რომელიც არმენიამ მიიტაცა. იქაური მკვიდრი იბერების არმენიზაციას ხელი განსაკუთრებით შეუწყო ამ მხარეში სომხური ეკლესიის გაძლიერებამ. საბედნიეროდ ვახტანგის დროს ქართული თვითშემეცნება ჯერ კიდევ ძლიერი ყოფილა ამ მხარის სასულიერო პირთა შორისაც კი, რაც კარგად ჩანს ვახტანგის ცხოვრებაში. სხვათა შორის, ხორენაცის ისტორიაშიც არის გარკვეული მინიშნება იმისა, რომ ხორძენასა და ტარონის სამღვდელოებამ იცოდა ქართული ენა. მაგალითად, მოვსეს ხორენაცი წერს – „**რაც შეეხება მესროპს, იგი წავიდა ქართველთა ქვეყანაში და მადლის ზეგარდამო მინიჭებით მათაც შეუქმნა ანბანი ვინმე ჯალასთან ერთად, რომელიც ბერძნული და სომხური ენებიდან თარგმნიდა. ხელს უწყობდნენ იმათი მეფე ბაკური და მოსე ეპისკოპოსი. მან შეარჩია ბავშვები, გაჰყო ისინი ორ ჯგუფად და მოძღვრებად დაუტოვა თავისი ორი მოწაფეთაგანი – ტერ ხორძენაცი და მუშე ტარონაცი**“ (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 224). მაშასადამე, ქართველი ბავშვები დაყვეს ორ ჯგუფად, რათა მათ შეესწავლათ ქართული ანბანი ქართული წმიდა წერილის საკითხავად. მათ ქართული ენის მცოდნე მასწავლებლები ესაჭიროებოდათ, ასეთნი კი ყოფილან ხორძენელი მღვდელი (ტერ ხორძენაცი) და ტარონელი მუშე.

სორძენე-ტარონის ახლო მხარეებში ქართული ენის ცოდნას ისიც მიუთითებს, რომ ვ.გოილადის კვლევით იქვე, არც თუ დაშორებით, ქ. ედესა-ურჰაში ყოფილა დიდი ქართული კოლონია თავისი საგანმანათლებლო კერებით. აღნიშნულ რუკაზე ქალაქი ედესია-ურჰა მდებარეობს ოლქ ანდზიტთან ახლოს, მის სამხრეთით 70-80 კმ. დაშორებით. საბოლოოდ უნდა ვთქვათ, რომ არმენიის მიერ მიტაცებულ მხარეებში დიდხანს დარჩა ქართული ენის ცოდნა და ქართული ტოპონიმები (ეგრი-ეგრისი, იბერია და სხვა).

ჩრდილო ებრისი

1. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები ებრისთან
დაკავშირებით (წყაროს მიმოხილვა – „ქართლის
ცხოვრება“, 1955, ტ. I.)

„დასავლეთის ერისთავები“, „დასავლეთ ქართლისა“, ეგრისი –
„ქვემო ქვეყანა“, „ზემო და ქვემო ქვეყანანი“, „ნათესავი ჩუენი“,
ამ და სხვა ტერმინებს დასავლეთ საქართველოსთან დაკავშირე-
ბით მრავლად იყენებენ „ქართლის ცხოვრების“ მემატრიანეები |
ათასწლეულში, კერძოდ, ქრისტეშობამდე III საუკუნედან ვი-
დრე ახალი წელთაღრიცხვის IX-X საუკუნეებამდე და შემდგომ
საუკუნეებში. განვიხილავთ ამ და სხვა ტერმინებს საუკუნეების
შესაბამისად:

2. ეპოქისი ქრისტიანობაჲ IV-III სსუჲუნეჲბოღან I სსუჲუნეჲჲჲ (ქართლის სამეფოს საზღვრებო)

“ქართლის ცხოვრება” წერს -

„განძლიერდა ალექსანდრე,

და დაიპყრა ყოველი ქუეყანა,

და აღმოვიდა ქუეყანასა ქართლისასა,

და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა ქართლ: წუნდა, ხე-
რთვისი მტკურისა, ოძრხე (მოკიდებული კლდეჲსა ღადოსსა), თუხა-
რისი (მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვიან ჭოროხნი), ურბ-
ნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა (და უბანნი მისნი),
სარკინე, ციხედიდი და ზანავი (უბანი ურიათა) და რუსთავი და დედა-
ციხე, სამშვილდე და მტუერის ციხე (რომელ არს ხუნანი),

და კახეთისა ქალაქნი“ (ქ.ც., I, გვ. 18).

„და დაიპყრა ქართლსა ზედა ვერისიცა“ (ქ.ც., I, გვ. 19).

ამ ტექსტში ნახსენებია „ქართლის ქვეყნის“ ორი პროვინციის -
„შუა ქართლისა“ და „კახეთის“ ქალაქები. იქვეა ნახსენები
„ქართლის ქვეყნის“ მესამე პროვინციის სახელი-ვერისი.

„ქართლის ქვეყნის“ მეოთხე პროვინცია კლარჯეთი აზონის
მამული იყო, ამიტომაც აზონმა სხვა პროვინციები „დაიპყრო“, ხოლო
კლარჯეთი არ „დაუპყრია“. და პირუკუ - ფარნავაზის მამული -
ქართლი იყო და ამიტომ აზონთან გამარჯვების შემდეგ მან
„დაიპყრო კლარჯეთი“ (ქ.ც.23), ამის შედეგად ქართლის ქვეყნის
ყველა ნაწილი ერთი ხელისუფლების ქვეშ აღმოჩნდა და „ყოველი
ქართლი“ ერთ სახელმწიფოდ იქცა.

ჩვენი მემატრიანეების სიტყვით, ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქაში,
როგორც ითქვა, „ქართლის“ ისტორიული გეოგრაფია ასეთი იყო:

„ქართლი“ შედგებოდა სამი ქვეყნისაგან. პირველი იყო მისი ცენტრალური ნაწილი „შუა ქართლი“, მეორე ნაწილი – კახეთი, ხოლო მესამე ნაწილი იყო – ეგრისი. ხოლო კლარჯეთი იმჟამად არა ქართლის, არამედ „არიან-ქართლის“ ნაწილად მიიჩნეოდა.

ჩვენი მემატრიანეები, როგორც წესი, გამოწვლილვით აღწერენ ქართლის ცენტრალურ ნაწილს ანუ „შუა ქართლს“, ხოლო კახეთსა და ეგრისს შედარებით ნაკლებად ეხებიან.

ამ აღნიშნულ ნაწილებს წყაროებში ეწოდება „ხევები“, ანუ ქართლის ხევებია – „შუა ქართლი“, კახეთი და ეგრისი. დასამტკიცებლად ზემოთ უკვე მოვიყვანეთ „ქართლის ცხოვრების“ მემატრიანის აღწერა – ალექსანდრე მაკედონელმა ქართლში შემოსვლის შემდეგ ჯერ შემუსრა „შუა ქართლის“ ქალაქები, შემდეგ კახეთის ქალაქები და შემდეგ აზონმა „დაიპყრა ქართლსა ზედა ეგრისიცა“ (ქ.ც. I, გვ. 14). ფარნავაზის სამეფოში კი ქართლის ოთხივე ნაწილი შედიოდა, ესენი იყვნენ: 1. შუა ქართლი; 2. კახეთი; 3. ეგრისი; და 4. კლარჯეთი.

როგორც აღინიშნა, მემატრიანე წერს „შუა ქართლის“ შესახებ – „განძლიერდა ალექსანდრე და აღმოვიდა ქუეყანასა ქართლისასა და პოვნა ციხე ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა ქართლ: წუნდა, ხერთვისი მტკუარისა, ოძრხე, მოკიდებული კლდესა ღადოსა, თუხარისი, მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვიან ჭოროხი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა და რუსთავი და დედა-ციხე სამშვილდე და მტუერის ციხე, რომელ არს ხუნანი“. მხოლოდ „შუა ქართლის ციხე-ქალაქების“ შემდეგ „ნახა“ ალექსანდრემ კახეთისა ქალაქნი (ქ.ც. I, გვ. 18).

როგორც ითქვა - ალექსანდრემ თავდაპირველად ნახა შუა ქართლისა და კახეთის ციხეები, „შუა ქართლის“ ციხეებია – თუხარისი, წუნდა, ოძრხე, ურბნისი, კასპი, უფლისციხე, მცხეთა, რუსთავი, სამშვილდე და ხუნანი.

მაშასადამე, მემატრიანის სიტყვით, ხუნანიდან თუხარისამდე მიწა-წყალს ეწოდებოდა „შუა ქართლი“. მის გარდა ალექსანდრეს ასევე დაუპყრია კახეთი, ხოლო ეგრისი სამართავად გადაუცია თავისი მოხელისავის აზონისათვის (აღსანიშნავია, რომ მეფე ფარნავაზმა თავისი ადმინისტრაციული რეფორმის შემდეგ შუა ქართლში რამდენიმე საერისთავო დაარსა (ისე, როგორც სხვა პროვინციებში). შუა ქართლის ერთ ოლქში, რომელსაც „შიდა ქართლი“ ერქვა სასპასპეტო დაარსა, მაშასადამე სხვა „შუა ქართლი“ და სხვა „შიდა ქართლი“.

ალექსანდრეს დაუპყრია ქართლის ყველა ნაწილი – კლარჯეთი, კახეთი, ეგრისი და შუა ქართლი. ყველა ეს ქვეყანა ერთად იწოდებოდა ასე: „ყოველი ქართლი“. ხოლო „შუა ქართლი“ მისი ცენტრალური, ყველაზე უფრო ძლიერი ნაწილი იყო, აქ იყო თავმოყრილი დედაქალაქ მცხეთისა და სხვა ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალაქების ციხეები, თუმცა კლარჯეთს, კახეთსა და ეგრისშიც არსებობდნენ ძლიერი ციხეები.

„ქართლის ცხოვრებაზე“ უფრო ძველი წყაროს – „მოქცევაი ქართლისაის“ ცნობით, ალექსანდრე მაკედონელმა „ყოველი ქართლის“ პატრიკიოსს – აზონს სამართავად გადასცა ქართლის ქვეყანა – „ეგრისწყლიდან“ ვიდრე სომხეთ-ალბანეთამდე.

მდ. ეგრისწყალი იყო ქართლის სამეფოს საზღვარი ჩრდილო-დასავლეთით. მდ. ეგრისწყალი – ეგრისის ქვეყნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მდინარე იყო. აქ, ამ მდინარის პირას აუგია ეგრისელთა ეთნარქს – ეგროსს დედაქალაქი „ეგრისი“ – „ხოლო ამან ეგროსს ალაშენა ქალაქი და ეწოდა სახელი თვისი ეგრისი. აწ მას ადგილსა ჰქვიან ბედაი“ (ქ.ც. I, გვ. 5). ეგრისწყალზე კი ქართლის სამეფოს საზღვარი გადიოდა.

ეგრისწყალი, როგორც ქართლის სამეფოს საზღვარი ნახსენებია მეორე უძველეს საისტორიო წყაროში – ესაა „მოქცევაი ქართლისაი“, მის შატბერდულ რედაქციაში ნათქვამია – „და თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოი, ძე არიან-ქართლისა მეფისაი, და მას

მიუბოძა მცხეთაი საჯდომად და **საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრისწყალი** და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა“(ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ.81).

მდინარე ეგრისწყალი თუ ქალაქ „ეგრისთან“ ანუ ბედიასთან გაედინებოდა, მაშინ ის იქნება თანამედროვე „ლალიძგა“. აქედან იწყებოდა „ქართლის სამეფოს“ საზღვარი აზონის დროს. აქვე დადებულა ფარნავაზ მეფის „ქართლის სამეფოს“ საზღვარი. ე.ი. ეგრისი ქართლის სამეფოს ანუ ქართლის ნაწილი იყო კახეთთან ერთად.

წყარო „საბერძნეთიდან“ გამავალ სახელმწიფო საზღვრებთან დაკავშირებით რამდენჯერმე ახსენებს სიტყვას „საზღვარი საბერძნეთისა“. პირველად შავიზღვისპირზე ჩრდილო-დასავლეთით (მერმინდელ აფხაზეთში), მეორედ სამხრეთ-დასავლეთით (ქალდეა-ეკელეცთან), ამ სასაზღვრო ხაზთა შუა მდებარეობდა ქართლის სამეფოს დასავლეთი ნაწილი.

ამასთან დაკავშირებით „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია – **„წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა და ეკელეცით შემოიქცა. მოვიდა კლარჯეთს და დაიპყრა კლარჯეთი“**(ქ.ც., I, გვ.23).

რაც შეეხება **მდ.ეგრისწყალს**, აქ ალექსანდრეს ქართლის სამეფოს საზღვარი რომ დაუდია, ამას აღნიშნავდნენ საუკუნეთა მანძილზე, V საუკუნეში ქ.ც.-ს ცნობით ბიზანტიის იმპერატორს გამოუკითხავს თუ სად გადიოდა საზღვარი ქართლის სამეფოსა და ბიზანტიას შორის, მისთვის მოუხსენებიათ, რომ საზღვრად დადგენილი იყო **მდ. ეგრისწყალი** ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან – „და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა... და რქუა ესრეთ – **„ეგრისწყალითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა-ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითგან...“** (ქ.ც., I, გვ.177).

იმპერატორის დანიტერესება ქართლის სამეფოს საზღვრით, იმან გამოიწვია რომ ვახტანგ გორგასალმა **მდ. ეგრისწყალსა** და მდ.ყუბანს

შორის მოქცეული ტერიტორია გაათავისუფლა ბიზანტიელთაგან და იქ განიმტკიცა ხელისუფლება. ეს ტერიტორია კი ბიზანტიელებს თავიანთთვის ძალზე მნიშვნელოვნად მიაჩნდათ, ამიტომაც ვახტანგ გორგასალთან საზავო მოლაპარაკების დროს გაიცვალა ტერიტორიები, კერძოდ ბიზანტიელებმა მათ მიერ დაპყრობილი კლარჯეთი დაუბრუნეს ვახტანგს რის სანაცვლოდაც, უკან მიიღეს ტერიტორია **ეგრისწყალსა** და ყუბანს შორის. ამავე დროს, ქ.ც.-ს ცნობით, ვახტანგს შერთეს კეისრის ქალიშვილი, რომელსაც მზითვად გამოატანეს ტერიტორია **ეგრისწყალსა** და მდ.კლისურას შორის. ამის შედეგად ქართლის სამეფოს საზღვარმა გადაიწია მდ.ეგრისწყლიდან მდ.კლისურაზე. **„და დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქუეყანა ზითვად“** (ქ.ც., I, გვ.177).

ფარნავაზის დროს საზღვარი საბერძნეთთან, როგორც ითქვა, მდ.ეგრისწყალთან გადიოდა - **„ეგრისწყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთ მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“** (ქ.ც., I, გვ.24). აქვე შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ვახტანგ გორგასალის შთამომავალთა შემდგომ, რაც “ყოველი ქართლის” ერთიანი სამეფო დაიშალა - ეგრისს ეწოდა “აფხაზეთი”, კლარჯეთს - “ლაზიკა” ან “სამცხე-საათაბაგო”, “შიდა ქართლს” - ქართლი, კახეთის დიდი ნაწილი კი ჰერეთმა დაიჭირა.

3. **ეგრისელები – ნათესავთი ქართველები**

საერთოდ, ქართლის ცხოვრების „ფარნავაზის ცხოვრება“, იყო ის უძველესი ეროვნული საისტორიო წყარო, რომელიც, „მოქცევაი ქართლისაი-ს“ – შესაბამის ნაწილს ეთანადებოდა. ჩვენ გვინტერეს-

სებს არა ის, ნამდვილად იყო თუ არა ალექსანდრე მაკედონელი საქართველოში, არამედ „ქართლის ცხოვრებაში“ გადმოცემული სავადასახვა თვალსაზრისის ანალიზი, მაგალითად მისი მოსაზრება ქართველთა ეთნოიდენტობის შესახებ.

მემატიანეს სიტყვით ქართლში მცხოვრები სხვადასხვა ერები ალექსანდრეს ამოუხოცავს – „**მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი და უცხონი იგი ნათესავნი მოსრნა და დაატყვევა... დაუტყვენა ნათესავნი ქართლოსიანნი და დაუტყვეა მათ ზედა პატრიკად აზონ**“ (ქ.ც. I, გვ. 18). ამავდროულად ამ აზონმა „დაიპყრა ქართლსა ზედა **ეგრისიცა**“ (ქ.ც. I, გვ. 19). გარკვეული ხნის შემდეგ აზონმა გამოსცა ბრძანება – „**ყოველმან ქართველთაგანმან, რომელმან ჰოვოს საჭურველი, მოკალით იგი... და იყო ჭირი დიდი ნათესავსა ზედა ქართველთასა**“ (ქ.ც. I, გვ. 20). ცხადია, „ყოველთა ქართველთასა“ და „ნათესავთა ქართველთასას“ ქვეშ ეგრისელებიც იგულისხმებიან, რადგანაც აზონი კლარჯეთის, შუა ქართლის, კახეთისა და ეგრისის, ანუ „ყოველი ქართლის“ მპყრობელი იყო, საიდანაც უცხოელნი გაძევებულნი იყვნენ და მის ქვეყანაში მდ. ეგრისწყლიდან სომხეთ-ალბანეთამდე მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. ეს კიდევ უფრო კარგად ჩანს „ფარნავაზის ცხოვრებიდან“.

ეგრისელებიც რომ „ნათესავით ქართველნი“ და „ყოველთა ქართველთა“ ნაწილნი არიან, კარგად ჩანს ფარნავაზისადმი ეგრისელი ქუჯის პასუხითაც – „აღდე და მოვედ ჩემთანა და ნუ შურობ ხუასტაგსა შენსა და ხუასტაგითა შენითა განგიმრავლენ სპანი შენნი, ვიდრე **გამოგზნდეთ მტრად აზონისა, მაშინ განიხარონ ყოველთა ქართველთა აწყვედილთა მისგან და მიწყვედილთა. დდა ვგონებ, რომც ჰრომთა მათგანნიცა გამოგვიერთნენ, რამეთუ ურიცხვნი აწყვედილ არიან მათგანნიცა აზონისაგან**“ (ქ.ც. I, გვ. 22).

ქუჯის პასუხიდან ნათლად ჩანს, რომ ის თავის თავს მოიაზრებს „ყოველთა ქართველთა ჯგუფში“, კონკრეტულად ეს ჩანს როცა

საუბრობს „ჰრომთა“ შესახებ – ამბობს პირველ პირში „ვეგონებ ჰრომთა მათგანნიცა **გამოგვიერთდნენ**“, ანუ ახალი ქართულით მისი პასუხი ასეთია – „მოდი ჩემთან, ნუ დაიშურებ შენს საგანძურს, დაგიქირავენ ჯვარს, როცა აზონის მიმართ მტრობას გავამჟღავნებთ, მაშინ მისგან ამოწყვეტილთა ახლობლები გაიხარებენ და ვფიქრობ, ზოგიერთი რომელიც **შემოგვიერთდება**, რადგანაც მათგან აზონმა ურიცხვი გაწყვიტა“.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ხაზგასმითაა საუბარი: არსებობდა ორი ძირითადი მხარე – ქართველნი და აზონი. ხოლო **ქუჯი – ყოველთა ქართველთა ნაწილი იყო** თავისი ხალხით, ამ ქართველთა მხარეს ქუჯის ფიქრით, „რომაელთა“ არამცირედი, აზონისაგან დასჯილი ნაწილიც შემოუერთდებოდა – „გამოგვიერთენ“ – ამბობს ის. ანუ „ყოველ ქართველობას“ რომელი ჯარისკაცებიც შემოუერთდებიან, როგორც მკითხველისთვის ცნობილია, ამ შემთხვევაში „ჰრომის“ სახელით მემატანე მოიხსენიებს იმ 100 ათას მებრძოლს, რომელიც მისი თქმით, ალექსანდრე მაკედონელმა შემოიყვანა ქართლში მაკედონიიდან და გადასცა აზონს. აზონს ქართველთა გარდა ამ „რომაელების“ „ქმნულ კეთილი და ასაკოვანი“, ანუ კარგი აღნაგობის, მეომრების არამცირედი რაოდენობა გაუწყვეტია.

ქუჯის ასეთი პასუხის შემდეგ ფარნავაზი გადავიდა ეგრისში და მოისმინა ქუჯის საოცარი სიტყვები – **„შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, შენ გმართებს უფლობა ჩემი... შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“** (ქ.ც. I, გვ. 22).

ამ სიტყვებიდან ჩანს არა პირადი ურთიერთობის ასახვა, არამედ „ერთნათესაობის“, ერთი გენეტიკური წარმომავლობის სურათი, კერძოდ, ურთიერთობა არა მხოლოდ ორ პირს, არამედ კუთხეების მოსახლეობათა შორისაც, ამ უკანასკნელს უნდა მიუთითებდეს მისი სიტყვები – „შენ ხარ უფალი ჩვენნი“ (ესე იგი მთელი ეგრისის მოსახლეობისა). პირადულადაც გამოსატყვის ურთიერთობას და ამბობს:

„მე ვარ მონა შენი“. ამ ურთიერთობებში უნდა ჩანდეს დინასტიური უფროს-უმცროსობითი ვალდებულებითი დამოკიდებულების ასახვა, რასაც ენება სტრახონი იბერიის აღწერისას. მაშასადამე, ქუჯის პასუხი ასახავს როგორც ეგრისის მოსახლეობის, ასევე პირადად მისი დამოკიდებულების სურათს „ყოველთა ქართველთადმი“ და მისი ცენტრალიზებული მმართველობითი სისტემისადმი.

ქუჯი თვითვე ხსნის, თუ რა უდევს მის პასუხს საფუძვლად: „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა“... ამიტომ, „შენ ხარ უფალი ჩვენი“. ანუ ქართველობა ერთი გენეტიკური წარმოშობის ხალხია, მის „თავთა აშვილია“ ფარნავაზი, ამიტომ მას უნდა დაემორჩილოს „ყოველნი ქართველნი“, მათ შორის ეგრისელებიც, რადგანაც ის არის ზოგად ქართველთა „უფალი“. ქართლის „თავთა შვილობის“ გამო „ყოველი ქართლის“ მოსახლეობა, მათ შორის ეგრისელებიც თავიანთ თავს ივალდებულებენ ერთ სამეფო ცენტრს დაექვემდებარონ.

(ამ პასუხიდან კარგად ჩანს ის, რის დამალვასაც ასე საგულდაგულოდ ცდილობს არმენოფილი რედაქტორი, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ შესავლის ავტორი, რომ მის მიერ წარმოდგენილ ფიგურალურ გენეტიკურ სქემას ეწინააღმდეგება მის მიერვე აღწერილი ამბავი, კერძოდ, ფარავაზისა და ქუჯის წინაპრები ცნობილი ქართლოსი და ეგროსი ქუჯის პასუხიდან გამომდინარე, არიან არა ძმები, არამედ მამა-შვილი, კერძოდ, ეგროსი ქართლოსის ძეა ქუჯის პასუხის მიხედვით, რადგანაც თუ „ქართლოსია“ ის „ქართლის თავი“, რომელზეც ქუჯი ლაპარაკობს, მისადმი დამორჩილება ეგრისელებისა იმ შემთხვევაშია გამართლებული, თუ ქართლოსი მამაა, ხოლო ეგროსი შვილი. სწორედ მამას ეწოდება „უფალი“, „უფროსი და თავი“ (მისი შვილებისათვის), რომელსაც უნდა დამორჩილდნენ შვილები დინასტიურად.

ქუჯის პასუხიდან გამომდინარე, ქართლოსის ძეთა გენეალოგია შეიძლება ასეთი იყოს:

მემატიანის გადმოცემულ ქართლოსის შვილების სახელებს –

„მცხეთოს, გარდაბოს, კახოს, კუხოს, გაჩიოს“ (ქ.ც. I, გვ. 8), შეიძლება დაემატოს „ეგროს“.

ეგროსი ქართლოსის შვილი თუ არ არის, რატომ უნდა დაემორჩილოს „ქართლის თავთა შვილს“ ეგროსის შთამომავალი? რატომა ფარნავაზი „უფალი“, რატომ მართებს მის მიმართ მორჩილება ეგროსის შთამომავლებს, სხვა შემთხვევაში ასეთი ურთიერთობა შეუძლებელია. მხოლოდ მაშინ მართლდება ქუჯვის პასუხი, თუკი ეგროსი ქართლოსის ძეა, ისევე, როგორც კახოსი, კუხოსი და გარდაბოსი.

ასე რომ, „ქართლის ცხოვრებაში“ არსებული ძველი გენეალოგიური სქემა შემდეგ იქნა დამახინჯებული არმენოფილების მიერ, რადგანაც ეს სქემა არმენოფილურ შესავალშია. მაშასადამე „ფარნავაზის ცხოვრებას“ შემოუნახავს უფრო ძველი წყაროებიდან მომდინარე ინფორმაციული მასალა.

4. „**ეგროსი**“ შიგნით „**ეგროსი**“ სპანი

ქუჯვიმ ფარნავაზის საგანძურით ეგროსში დაიქირავა დიდი ჯარი – „ეგროსით შეკრბეს ურიცხვნი სპანი“ (ქ.ც. I, გვ. 23) და „მაშინ ყოველნი ქართველნი განუდგეს აზონს“ (იქვე, გვ. 23).

სპა, ფარნავაზის ჯარი, შეიკრბა ეგროსში ანუ ჯარისკაცები ეგროსელები არიან, მემატინის ცნობა, რომ მაშინ „ყოველნი ქართველნი“ განუდგეს აზონს – იმას ნიშნავს, რომ იმჟამინდელი საქართველოს ანუ „ყოველი ქართლის“ მოსახლეობა განუდგა აზონს, მათ შორის, პირველ რიგში სწორედ ეგროსელები, რადგანაც მცხეთაში და შიდა ქართლში არც კი დაწყებულა აზონის საწინააღმდეგო მოძრაობა. არც კახეთში ფიქრობდნენ თუ იყო

შესაძლებელი აზონის წინააღმდეგ ბრძოლა. მაშასადამე, აჯანყების კერა – სამეგრელოა, იქვე შეიკრიბა ჯარი, იქიდანვე შეებრძოლნენ აზონს, ასე, რომ ამ შემთხვევაში იმ „ყოველთა ქართველთა“ ბუდე, რომელიც განუდგა აზონს, ეგრისია. ეგრისელები თვითვე არიან „ყოველთა ქართველთა“ წევრები, ანუ ეს იყო საქმით აღსრულება ქუჯის ზემოთ მოყვანილი სიტყვებისა.

„ეგრისით შეკრბეს ურიცხვნი სპანი და მომართეს აზონს“ (ქ.ც. I. გვ.23)

ეგრისში ჯარის შეკრების შემდეგ მემატიანე წერს, შეიძლება ითქვას, საკვანძო სიტყვებს, რომელიც კიდევ უფრო კარგად წარმოაჩენს დაფარულ გენეალოგიურ სქემას, როგორც ითქვა, ჯარი ეგრისში შეიკრიბა, – მაგრამ მათ შესახებ მემატიანე წერს – „განემრავლნეს მხედარნი ქართლისანი“ (ქ.ც. გვ.23).

შემდეგ წერს – „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა და განამრავლნა ყოველნი მხედარნი ქართლოსიანი“ (ქ.ც. I. გვ.24), მეორე წელს წერს მემატიანე – ერთი მხრივ დადგა „მხედარნი ქართლოსიანი“, რომელთაც მიეშველნენ მეზობელი ხალხებიც, მეორე მხარეს კი აზონის ჯარი. შეებრძოლნენ ქ. არტანისაში და დამარცხდა აზონი.

ფარნავაზმა განამტკიცა „ქართლის სამეფო“ ის „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა და განამრავლნა ყოველნი მხედარნი ქართლოსიანი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპუტნი... ქუჯი იყო ერისთავი ეგრისისა (ქ.ც. I, გვ. 24), ცხადია, „მხედარნი ქართლოსიანი“, ის ქართველთა ჯარია, რომლის ძირითადი ბირთვი თავიდანვე ეგრისში იყო შეკრებილი, ეგრისულ ჯარს ეწოდა, როგორც აღინიშნა, „მხედარნი ქართლოსიანი“.

5. აზნაურები ეპროსო

ფარნავაზი მისი სახელმწიფოს ყოველ კუთხეში ცხოვრობდა სეზონურად. ყოველ კუთხეს სტუმრობდა „ჟამითი ჟამად მივიდის ეგრისს და კლარჯეთს და მოიკითხნის მეგრელნი და კლარჯნი და განაგის ყოველი საქმე დაშლილი“ (ქ.ც. I, გვ. 25).

როგორც ვთქვით, მაკედონიდან ჩამოყვანილი ე.წ. „ჰრომნი“, ათასი მხედარნი, რომელნიც მიემხრნენ ფარნავაზს, უხვად დაასაჩუქრა და „ყოველ ქართლში“, ანუ მთელ საქართველოში დაასახლა, ცხადია, მდ. ეგრისწყალიდან ვიდრე სომხეთ-ალბანეთამდე – საზღვრებს შიგნით. მათ „აზნაურები“ ეწოდათ აზონის სახელის მიხედვით. სამეგრელოში მათ იგივე სახელი „ზინო-სკუა“, ანუ აზნაურიშვილი ერქვათ. აქედან ჩანს, რომ „აზნაურები“ ეგრისშიც ცხოვრობდნენ – „ხოლო ჰრომნი ათასნი მხედარნი, რომელი აზონისაგან მოერთეს ფარნავაზს, რომელი ზემოთ ვახსენეთ, იგინი განყვნა ხევთა და ქვეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისასა მხედ იყვნეს და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“ (ქ.ც. გვ. 25).

6. სახელმწიფო და კულტურის ენა ეპროსო

ფარნავაზმა განახორციელა იმ ეპოქისათვის ალბათ დიდი საქმე – შემოიღო სახელმწიფო ენა, რომელიც ამავე დროს ერთადერთი კულტურისა და ურთიერთობის ენაც იყო მის სამეფოში ეგრისწყლიდან სომხეთ-ალბანეთამდე – „განავრცო ენა ქართული და არლარა იზრახებოდა სხვა ენა ქართლსა შინა, თვინიერ ქართულისა და ამან შექმნა

მწიგნობრობა ქართული“ (ქ.ც. I, გვ. 26).

ჩანს, ასეთი ენობრივი რეფორმები წარსულში შესაძლებელი იყო, მაგალითად, ხორენაცი აღწერს, თუ როგორ დაავალდებულა არმენიის მეფემ მის ხელქვეშ მოქცეული მოსახლეობა ესაუბრათ მხოლოდ სომხური ენით.

შემდგომში (VI ს-ში) სპარსეთიც უკრძალავდა მის ხელქვეშ მოქცეულ სომხებს ბერძნულენოვან საუბარს, აკრძალა ბერძნულენოვანი წიგნები და ღვთისმსახურება.

რაც შეეხება „ყოველ ქართლს“, აქ იმავე მემატნიანის სიტყვით, არ ცხოვრობდა უცხო მოსახლეობა, ანუ „ყოველ ქართლში“ მხოლოდ და მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ სასაზღვრო მდინარე ეგრისწყლიდან – სომხეთ-ალბანეთამდე, „ეგრისელები“ იყვნენ არა უცხო ნათესავნი, არამედ ე.წ. „ჩვენ ჯგუფის“ წევრები, იდენტობით ქართველები. მათი ქართული ცნობიერება ქუჯიმ კარგად გამოხატა ზემოთ აღნიშნული სიტყვებით. ფარნავაზმა გამოსცა ბრძანება რომ მის სამეფოში მხოლოდ „ქართულად ეზრახათ“, ანუ ქართულად ესაუბრათ, ამის გამო აღარც გაისმოდა სხვა ენაზე მეტყველება – **„არღა იზრახებოდა სხვა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა“**. ამავე დროს კი ეგრისი – ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი, ანუ „ყოველი ქართლის“ უმთავრესთაგანი ნაწილი იყო, თავისთავად გვიბიძგებს ვიფიქროთ, რომ ეგრისის მოსახლეობისათვის ფარნავაზის ეპოქაში ქართული მშობლიური იყო. მართლაც, ეგრისელთა ენა მნიშვნელოვნად განსხვავებული რომ ყოფილიყო, ფარნავაზი ვერ განახორციელებდა თავის ძალზე მნიშვნელოვან რეფორმას, მას წინააღმდეგობა შეხვდებოდა ეგრისში და სხვა კუთხეებშიც. მაგრამ ფაქტი იმისა, რომ **ათასწლეულთა მანძილზე, ეგრისსა, კახეთსა თუ კლარჯეთში ერთადერთი კულტურისა, მწიგნობრობის, ღვთისმსახურების, ადმინისტრაციული და სახელმწიფო ენა იყო ქართული და არასდროს ადგილობრივი დიალექტები აღნიშნული მიზნებით**

გამოყენებული არ ყოფილა, გვაფიქრებინებს, რომ ფარნავაზის ეპოქაში ჯერ კიდევ არ იყო გაღრმავებული ფუძე ქართული ენის დიფერენციაციის პროცესი, ფუძე ქართული ენა – მშობლიური იყო როგორც ეგრისში, ისე კლარჯეთში, კახეთსა და შიდა ქართლში. ფუძე ქართული კი ალბათ „ძველი ქართული“ იყო, რომელიც შემდგომ ეკლესიამ საღვთისმსახურო ენად აქცია.

ფარნავაზისეული ბრძანება – ქართული ენის საყოველთაოობის შესახებ – რეალურად აღსასრულლებელი აღმოჩნდა ქვეყნის ყველა კუთხეში, მათ შორის ეგრისშიც. ამიტომაც ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ადგილობრივი მრევლის საეკლესიო ენა ქართული იყო ეგრისში, სვანეთსა თუ აფხაზეთში, ესაა ფაქტი. აღიარება ესაჭიროება იმ ფაქტსაც, რომ მას წინარე ათასწლოვანი საფუძველი ჰქონდა.

სვანეთსა, ეგრისსა და სხვა კუთხეებში ქართული ენა ბუნებრივი და მშობლიური ენა უნდა ყოფილიყო უძველესი ხანიდანვე, წინააღმდეგ შემთხვევაში – თუკი იქ ქართული ენა განივრცო მოგვიანებით VIII-X საუკუნეებში, უნდა აიხსნას, და დამაჯერებელი გახდეს ეს ძალზე მნიშვნელოვანი მოვლენა.

საქმე ისაა, რომ VIII-X საუკუნეებში საქართველო არ იყო ერთიანი სახელმწიფო, უფრო მეტიც, აღმოსავლეთი საქართველო დაყოფილი იყო ურთიერთმებრძოლ მხარეებად, რომელნიც არაბთა მიერ იყო დაპყრობილი. არაბებმა საქართველოს გული თბილისი დაიპყრეს და ქართული კულტურის ძველი აკვანი თბილისი-სამშვილდე უცხო საამიროს ტერიტორიად აქციეს და იქ მონოფიზიტები გააბატონეს.

ქართული მიწა-წყალი – ტაო და ნაწილობრივ კლარჯეთიც იქამდე სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული, ასევე ჰერეთიც. ქართველებს გააჩნდათ ერთმანეთისაგან ურთიერთდაშორებული ტერიტორიები – ქვეყანა იყო სრულიად დაშლილ-დანაწევრებული. უფრო მეტიც, არათუ ცენტრალური ხელისუფლება აღარ არ-

სებობდა (ვახტანგის შთამომავლობას არაბები დევნიდნენ), არამედ კუთხეებში საერო ხელისუფლებაც კი არ იყო ჩამოყალიბებული, მხოლოდ IX საუკუნისთვის, არაბთა ძალების დასუსტების შემდეგ გახდა შესაძლებელი კუთხეებში ქართული სახელმწიფო წარმონაქმნების ჩამოყალიბება. კახეთის საქორეპისკოპოსოს გვერდით გაჩნდა ტაოკლარჯეთის, აფხაზეთის და ჰერეთის სამეფო-სამთავროები, ყველანი ქართული სახელმწიფო და საეკლესიო ერთი, ერთიანი ქართული კულტურით. ისმის კითხვა, თუკი ჰერები არ იყვნენ იმთავითვე ქართული იდენტობის მატარებელნი, თუკი ტაო არ იყო იმთავითვე ქართული იდენტობის მატარებელი, თუკი სვანეთი, ეგრისი და აფხაზეთი არ იყვნენ ქართული ეროვნული იდენტობის მატარებელნი, რა ძალამ გახდა შესაძლებელი სამხრეთ კავკასიის ამ უზარმაზარ, დაპყრობილ, დაშლილ-დანაწევრებულ ურთიერთმიუდგომელ ქვეყნებში ქართულენოვანი სახელმწიფოების ჩამოყალიბება? გასათვალისწინებელია ისიც, რომ არაბებმა სახელმწიფოებრივად და კულტურულად დაიმორჩილეს ისეთი დიდი კულტუროსანი ერები, როგორებიც იყვნენ სირიელები და სპარსელები. ჩაკლეს სირიული ქრისტიანული კულტურა. სპარსეთის სახელმწიფოებრიობის მოსაზობის შემდეგ თითქმის ათასი წელი დასჭირდა მის მკვიდრ მოსახლეობას ეროვნული სახელმწიფოებრიობის ასაღორძინებლად.

ქართველობას, დასუსტებულს არაბთა 300-წლოვანი ბატონობით, ისეთი პოლიტიკური ძალა არ გააჩნდა, რომ ქართული ენა გაეფრცვლებინა ჰერეთში, ტაოში, ეგრისში, სვანეთსა, აფხაზეთსა და სხვაგან, ისინი იმთავითვე ქართული იდენტობის მატარებელი რეგიონები რომ არ ყოფილიყვნენ.

ჩვენი XX ს-ის მეცნიერები შეეცადნენ ეს პროცესი აეხსნათ ე.წ. ქართიზაციით, თითქოსდა „პროზელიტური“ (მათი ტერმინია) ქართული ეკლესია იჭრებოდა სხვის მიწა-წყალზე და აფრცვლებდა იქ ქართულ ენასა და კულტურას. ასეთი მოსაზრება საეჭვოა, როგორ

შეეძლო ორი-სამი ბერით თუნდაც ისეთ წმიდანს, როგორც იყო გრიგოლ ხანძთელი, მშობლიური ენა დაევიწყებინა ტაოელი ან კლარჯი არაქართველებისთვის, ადგილობრივი მოსახლეობა თვითონ რომ არ ყოფილიყო ქართული იდენტობის მქონე, ანუ ეთნიკურად წარმოშობით ქართველი, რომელთაც სწყუროდათ ქართველი მამების სიტყვა და ქადაგება, ანუ მშობლიური ხმის გაგონება. ტაო და კლარჯეთი უშუალოდ ბიზანტიის მეზობელი მხარეები იყვნენ, თუ იქაური სომხები ქალკედონიტობის გამო იცვლიდნენ ენას, მაშინ მათ ბერძნული ენდა მიელოთ.

ასე რომ, თვით ხალხმა, რეგიონების მოსახლეობამ ტაოსა თუ კლარჯეთში შემოინახა ქართული ენა და ამიტომაც მათთვის ქართულენოვანი მოძღვრები სავსებით მისაღებნი და სასურველნი იყვნენ.

ასევე ითქმის ჰერეთის შესახებაც. ეს მხარე ქართული ენის ისტორიის შესწავლისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია. საქმე ისაა, რომ, ჩვენი მემბტიანეების სიტყვით, ჰერეთი X საუკუნემდე მონოფიზიტური იყო. ამის გამო ეკლესიებში წირვა-ლოცვა სომხურენოვანი იქნებოდა, მაგრამ ხალხი ქართულენოვანი ყოფილა. ეს იქიდან ჩანს, რომ ჰერეთში თავდაპირველად ქართულენოვანი სახელმწიფო ჩამოყალიბდა (სახელმწიფო ქართული ენით), შემდეგ კი დინარა დედოფლის წყალობით ხალხმა გადაიგდო სომხური ეკლესიის იურისდიქციის უღელი და დაუბრუნდა მართლმადიდებლობას, ეკლესიებშიც აღსდგა მშობლიური ქართულენოვნება.

7. ეპოქის (წინაწინა) მოსახლეობა უხტანის პიქელში („და იმ ქვეყანას წინაწინა ეწოდება“)

XX საუკუნის მეცნიერების სიტყვით, თითქოსდა VII ს-ის შემდეგ დასავლეთ საქართველოში მასიურად გადმოსახლდა აღმოსავლეთ საქართველოდან ქართულენოვანი მოსახლეობა და ამის გამო აფხაზეთში, ანუ დასავლეთ საქართველოში ქართულენოვნება გავრცელდა.

ნამდვილად ასე იყო? თუკი დასავლეთ საქართველოში მასიურად გადასახლდა აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა, მემატრიანებს არ გამორჩებოდათ ეს პროცესი და აღწერდნენ კიდეც. გვაქვს თუ არა რაიმე ცნობა ქართულ ან უცხოურ წყაროებში VIII-X საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთ საქართველოში მასიური მიგრაციის შესახებ? არავითარი მსგავსი ცნობა არც ქართულ და არც უცხოურ წყაროებში არ არსებობს, თუმცა კი გვაქვს ცნობა პირიქითა მოძრაობის შესახებ, ე.ი. დასავლეთ საქართველოდან აღმოსავლეთში მოსახლეობის მასიური მიგრაციის შესახებ, ეს ცნობები დაცული აქვთ მსოფლიო მნიშვნელობის ისეთ დიდ სომეხ ისტორიკოსებს, როგორებიც იყვნენ მოვსეს ხორენაცი და უხტანესი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია X ს-ის მეცნიერის უხტანესის ცნობა იმით, რომ ის ქრონოლოგიური თვალსაზრისით ყველაზე უფრო ახლოს იყო განსახილველ VIII-X საუკუნეების პროცესთან. უხტანესი იკვლევდა ქართულ-სომხურ საეკლესიო ურთიერთობებს, შეისწავლა უამრავი წყარო და თვითვე აკვირდებოდა მის ეპოქაში საქართველოში მიმდინარე პროცესებს, შედეგად დაწერა თავისი დროისთვის გრანდიოზული სიდიდის წიგნი, რომელიც, ვითარცა ერთ-ერთი წყარო VII-X საუკუნეებისა, შეისწავლება საყოველთაოდ. უხტანესის დროს უკვე არსებობდა „აფხაზეთის სამეფო“, როგორც კავკა-

სიაში ერთ-ერთი ძლიერი სახელმწიფო და ასევე ცნობილი იყო ამ სამეფოს, ანუ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაც. აფხაზეთის ხალხს უხტანესი ნაბუქოდონოსორის დროინდელ ივერებს უწოდებს. მნიშვნელოვანი ისაა, თუ ვინაა მისი აზრით ეთნიკურ-ეროვნული წარმოშობით აფხაზეთის მოსახლეობა, საიდან მოხვდნენ, საიდან ჩამოსახლდნენ ისინი დასავლეთ საქართველოში და რა სახისაა მათი მიგრაცია VIII-X საუკუნეებში.

აფხაზები, უხტანესის აზრით, არიან ის ქართველები, ანუ „ივერი-იელები“, რომლებმაც ნაბუქოდონოსორმა აყარა ძველი სამშობლოდან, ძველი ივერიიდან და გადმოსახლა დასავლეთ საქართველოში, ანუ პონტოს ზღვისპირზე, შემდეგში კი ეს ივერიელები, თანდათანობით, გამრავლების შედეგად განივრცნენ ვრცელ ტერიტორიაზე (უხტანესი წერს: „ის პიტიახში ყოფილა მირდატ, დარეჰის ნახარარის ჩამომავალი, როგორც გვაუწყებს მოსე, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა და მთავრად დატოვაო ტყვე ივერიელთა ტომებზე, რომლებიც მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ლიბიელთა ჯარის ძალით, დააქცია და დაიმორჩილა. მათი ნაწილი პონტოს ზღვის მარჯვენა ნაპირს წაასხა და დაასახლაო, ამბობს ისტორიკოსი, ის ივერია კი არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. ხოლო პონტოს ნაპირზე რომ დაბანაკდა ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება. ურიცხვია სახელი თვითოეული გავარისა, რომლებიც მის გარშემოა, და სხვა გავარებისა ქალაქ თბილისის გარშემო, რომელთაც ეწოდებათ: წანარეთი, ჯაფანეთი, თრიალეთი. ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელსაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას უწოდებდნენ, აქ კი ქართველნი ეწოდებათ (უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, 1975, გვ.67) უხტანესი იქვე, იმავე წინადადებაში

ახსენებს ცურტავს, ამით მიუთითებს რომ ისიც ქართულ გავარში მდებარეობდა და სინანულით აღნიშნავს, რომ ქართველები - „ტომითაც, ენითაც, დამწერლობითაც, მამამთავრობითაც და მეფობითაც განმტკიცდნენ, ხოლო გამოჰყო, გამოაცალკევა და განაშორა ჩვენგან კირონ სკუტრელმა“(იქვე, გვ.67).

ქართველები, უხტანესის აზრით, ასე განივრცნენ ვიდრე სომხეთამდე და ასე დაასახლეს მათ გუგარქი (ე.ი. აღმოსავლეთ საქართველო).

დარწმუნებული რომ არ ყოფილიყო უხტანესი აფხაზების ქართულენოვნებაში, მათ ეთნიკურ ქართველობაში, ცხადია, არავითარ შემთხვევაში არ დაუკავშირებდა ნაბუქოდონოსორის მიერ გადმოსახლებულ ივერიელებსა და აფხაზეთის მოსახლეობას ერთმანეთს.

„აფხაზეთის“ ანუ დასავლეთ საქართველოს ხალხი კი X ს-ში იყვნენ ეგრისელებიც, სვანებიცა და სხვა ქართული ტომებიც (არგვეთელები, თაკვერები თუ გურულები).

8 სტრაბონის ცნობით სვანები იბერიელები არიან, ხოლო დასავლეთ საქართველო იბერიის ნაწილია

არა მხოლოდ სომეხი ავტორები, ბერძენი ავტორებიც დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას იბერიელებს უწოდებენ. მაგალითად, სტრაბონი წერს სვანების შესახებ – „მათ ზოგიერთები იბერებს უწოდებენ“, რუსულ თარგმანში ეს ასე უღერს - „ნეკოტორიე ნაზივიაუტ იხ ტაკჟე იბერიიცამი“ (სტრაბონ, იზდატელსტვო „ნაუკა“, 1964, ს.473). (ეს ცნობა XX ს. ქართულმა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ მიჩქმალა. ამ თემას ქვემოთ შევხებით).

სტრაბონი ასევე წერს, რომ „შუა იბერიაში გადის სამხრეთისაკენ მიმართული კავკასიონის ის ქედი, რომელიც უერთდება სომხეთის და მოსხის მთებს, სკიდისესა და პარიადრეს“ (სტრაბონი, XI, II, 15). რომელია ასეთი ქედი? ერთადერთი ქედი, რომელიც გამოდის კავკასიონის მთიდან და უერთდება მესხეთის ქედს, არის ლიხის ანუ სურამის ქედი. ის კი, სტრაბონის ცნობით, „შუა იბერიაში“ გადიოდა, ანუ **დასავლეთი საქართველოც იბერიად იწოდებოდა სტრაბონის მიერ**; ეს ძალზე საჭირო ცნობაა, ასევე მიჩქმალული. აღსანიშნავია, რომ სტრაბონი ისევე, როგორც ძველი ქართველი მემატეანეები ხმარობენ ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ ტერმინს: „შუა იბერია“ (სტრაბონი), „შუა ქართლი“ (მროველი).

სოფელ ბორსა და კლდეეთში იბერიული კულტურის (არქეოლოგიური) საგანძურის აღმოჩენის შემდეგ ჩვენი მეცნიერებიც ტერიტორიას ვიდრე სკანდა-შორაპნამდე იბერიად მიიჩნევენ. ასე რომ, სტრაბონის ცნობა, რომ სურამის ქედი შუა იბერიაში გადიოდა, არქეოლოგიურადაც დადასტურდა. სტრაბონი უფრო დასავლეთით სწევდა იბერიის საზღვარს ამიტომაც წერდა სვანების იბერიელობის შესახებ, ხოლო არიანეს დროს ძიდრიტების ტომი ფარსმანს ემორჩილებოდა თანამედროვე აჭარის სამხრეთით. იბერია ზღვისკენ ვრცლად იყო გადაჭიმული.

ჩვენი მემატეანის მტკიცებუთაც, როგორც აღინიშნა ეგრისი იბერიაში შედიოდა, ის ქართლის სამეფოს შემადგენელი, ორგანული ნაწილი იყო. ეგრისის ერისთავი ქუჯგი ქართლის მერვე ერისთავი იყო – ფარნავაზის დის ქმარი.

9. „ნათესავი ჩვენი“

ფარნავაზის გარდაცვალების შემდეგ სამეფო ტახტის მემკვიდრის საურმაგის წინააღმდეგ ქართლის ერისთავებს აჯანყება მოუწყვიათ.

ფარნავაზამდე, მემატიანის სიტყვით, ქართველი დიდებულები ემორჩილებოდნენ მხოლოდ გამარჯვებულ უცხოელ დამპყრობელს, მას აღიარებდნენ მეფედ და „ემსახურებოდნენ“. თავიანთი თვისტომის მეფედ აღიარება, მემატიანის სიტყვით, გაუჭირდათ – „ზრახვა ყვეს ერისთავთა ქართლისათა და თქვეს – „არა კეთილ არს ჩვენდა, რათამცა ვმსახურებდეთ **ნათესავსა ჩვენსა**, არამედ ვიყოთ ერთად, და მოვკლათ ჩვენ საურმაგ და ვიყვნეთ ჩვენ თავისუფალ, ვითარცა ვიყვენით პირველ“ (ქ.ც. I, გვ. 26).

აქ საინტერესოა, რომ ქართველობას, მემატიანის სიტყვით, აქვთ ეროვნული თვითშემეცნება და ამბობენ „ნათესავი ჩვენი“ („არა ვმსახურებდეთ ნათესავსა ჩვენსა“), ანუ ყველა საერისთაოს მეთაურმა იცის, რომ ერთი ერის შვილები არიან – „ნათესავნი“ არიან. ამ „ნათესავში“ შედის ცხადია ეგრისის ერისთავიც.

ნათესაური, ანუ ეროვნული კავშირის ძიებისას ჩვენ შეიძლება მივუბრუნდეთ ქუჯის სიტყვებს ფარნავაზისადმი – „შენ გმართებს უფლობა ჩემი“, სიტყვა „უფალი“ გარდა მისი გამომხატველობისა, აგრეთვე ჟღერდა ეთნარქ ქართლოსის ერთ-ერთი შთამომავლის სახელშიც – „უფლოსი“. უფლოსი იყო ქართლოსის შვილიშვილი, ძე მცხეთოსისა (ქართლოსის ძეგბია – მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუნოსი, გაჩოსი, ხოლო მცხეთოსის ძეგბია – უფლოს, ოძრხოს, ჯავახოს). ქართლოსის მემკვიდრედ მხოლოდ მცხეთოსი გამოცხადდა („მცხეთოს უგმირე იყო ძმათა მისთა, ესე დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა“); მცხეთოსის შემდეგ „ქართლოსიანთა“ ანუ

ქართველთა უფროსად გამოცხადდა უფლოსი – „დატევებულ იყო საყდართა ქართლოსისათა, რამეთუ მამისა მისისაგან მიცემულ იყო უფლობა ქართლოსიანთა“ (ქ.ც. I, გვ 10). „ხოლო ვინცა იყვის მცხეთას, რეცა თავადი იყვის ყოველთა მათ სხვათა ზედა და არცა სახელედებოდათ მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ და იგი იყო მაზავებულ და ბჭე სხვათა ქართლოსიანთა“ (გვ. 11).

ფარნავაზი იყო ქართლოსიანთა მამასახლისის ოჯახის წევრი, ანუ შთამომავალი უფლოსისა, „ქართლოსის საყდრის“ მემკვიდრე, ანუ „ქართლოსიანთა უფალი“, ამიტომ ეგროსის სიტყვები „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, შენ გმართებს უფლობა ჩემი... შენ ხარ უფალი ჩვენი და მე ვარ მონა შენი“ (ქ.ც. I, გვ. 22), მიუთითებს, რომ ქუჯი ქართლოსიანია, ანუ ქართლოსის შთამომავალია, და ამიტომაც წესის შესაბამისად ქართლოსიანთა უფალს უნდა დაემორჩილოს, ისევე, როგორც სხვა ყველა ქართლოსიანი.

თუ ქუჯი ქართლოსიანია, ეგროსის მოსახლეობაც ქართლოსიანია, ანუ ქართლოსის შთამომავალია (ქუჯი სწორედ ეგროსის მოსახლეობის პიროვნული გამოხატულებაა). მაშინ, კიდევ ერთხელ შეიძლება ვთქვათ, რომ ეგროსი არა თარგამოსის ძე იყო, არამედ ქართლოსისა – როგორც ჩანს, ასე იყო კიდევ გადმოცემული ეთნარქთა გენეალოგიის თავდაპირველ ვარიანტში, რომელიც შემდგომ ახალ რედაქტორს გაუსწორებია, თუმცა კი თავისი ნაკვალევი მთელ ნაშრომში ვერ აღმოუფხვრია და ამის ნაშთია ქუჯის აღნიშნული პასუხი ფარნავაზისადმი.

10. ეთნიკური „ქართლის“ იდენტობის ცნება

„ფარნავაზ პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსის ნათესავთაგანი“ (ქ.ც. I. გვ. 26).

ფარნავაზის ასვლა სამეფო ტახტზე „ქართლოსის ნათესავის“ გამეფება, როგორც ითქვა, მიუღებელი ყოფილა ქართლის ქვეყნის ერისთავებისათვის, იქამდე ისინი ხარკს უხდიდნენ იმ უცხოელ მონარქებს, რომლებიც მათზე იმარჯვებდნენ. ეს ნორმალურ მოვლენად მიაჩნდათ, ახლა კი მათი თანაფარდი, მათივე თვისტომი გადაიქცა მათ მეფედ, თვისტომის მსახურება კი სათაკილო საქმედ მიიჩნიეს.

„ფარნავაზი პირველი მეფე იყო ქართლს შინა“, არა რიგითობით, არამედ პირველი მეფე იყო, ვითარცა „ქართლოსისა ნათესავთაგანი“. ეს მოვლენა, როგორც აღინიშნა, მიუღებელი იყო ზოგიერთი დიდებულისათვის, ამიტომაც მემატეიანის ცნობით ფარნავაზის გარდაცვალებისთანავე, როცა სამეფო ტახტზე ავიდა მისი ძე საურმაგი - მოაწყვეს აჯანყება –

„ზრახვა ყვეს ერისთავთა ქართლისათა და თქვეს: „არა კეთილ არს ჩვენდა, რათამცა ვმსახურებდეთ ნათესავსა ჩვენსა, არამედ ვიყოთ ერთად და მოვკლათ ჩვენ საურმაგ, და ვიყვნეთ ჩვენ თავისუფალ, ვითარცა ვიყვნით პირველ, და მივსცემდეთ ხარკსა ვინცავინ გამოჩნდეს მძლე“ (ქ.ც. I, გვ. 26).

იქამდე, როგორც ითქვა, ქართლის ერისთავები ხარკს აძლევდნენ არა „მათ ნათესავს“ არამედ უცხო „მძლე“, გამარჯვებულ დამპყრობელს, ახლა კი თავის ნათესავისადმი ანუ თვისტომისადმი დამორჩილება მიიჩნიეს უკეთურებად „არა კეთილ არს ვმსახურებდეთ ნათესავსა ჩვენსა“ რამეთუ უამისოდ, „უფრო განვისუენებთ“.

საურმაგმა ქართლის ერისთავების დასამარცხებლად შემოიყვანა

ჩრდილო კავკასიელები და დასახლა ისინი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთიანეთში – **დასხნა მთიუელეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი** (ქ.ც. I. გვ. 27). მემატინის ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ ქართლის ერისთავთა ჯგუფში შედიან ეგრის-სვანეთის ერისთავებიც (რადგანაც ეგრის-სვანეთის საერისთავოებშიც, მათსავე დასასჯელად ჩამოასახლეს კავკასიელები) ე.ი. ისინიც აჯანყდნენ.

აქედან გამომდინარე, ქართლის იმ ერისთავთა ჯგუფში, რომელნიც თავიანთი „ნათესავის“ გამეფების გამო აჯანყდნენ შედიოდნენ ეგრის-სვანეთის ერისთავებიც, დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს საერისთავოების ხალხი ერთი ერი – „ნათესავი ჩვენი“ იყო.

11. ეზრისო ჭრისტეშობის ეპოქაში (ქუჯის უზილთაშვილი ქატილის მეფე)

ფარნავაზის ძემ საურმაგ მა – „ერთი ასული მისცა ძესა ქუჯისასა, მამის დისწულს თვისსა“ (ქ.ც. I, გვ. 27).

ფარნავაზის დაი ქუჯის მეუღლე იყო, ახლა ქუჯის ძეს ფარნავაზის ვაჟმა თავისი ასული მიათხოვა. მათგან იშვა ქართამი, ქუჯის პირდაპირი შთამომავალი, მაგრამ რადგანაც დედის მხრიდან ფარნავაზის სისხლი ჰქონდა – ფარნავაზიანად იწოდებოდა. მემატინე წერს, რომ ქართლის მეშვიდე მეფეს „**ბარტომ მეფესა** არა ესვა ძე, არამედ ასული ერთი და სიცოცხლესავე მისა მოეყვანა **ეგრისით ძისწული ქუჯისი, სახელით ქართამი**, რომელსა შესდგამდა **ფარნავაზიანობა**, ფარნავაზის დისა ქუჯის ცოლისაგან და დედისა მისისა საურმაგის ასულის **ქუჯის ძის ცოლისაგან** და ამის ქართამისად ეგრისით მიეცა ასული თვისი

ცოლად ბარტომ მეფესა და აღელო ესე შვილად“ (ქ.ც. I, გვ. 30).

ამ ქართამ ეგრისელის ძეს უწოდეს სახელად ადერკი. ის გახდა ქართლის მეათე მეფე – „ამან ადერკი დაიპყრა ყოველი ქვეყანა ქართ-
ლი და ეგრისი“ (ქ.ც. I, გვ. 35). მის დროს იშვა ჩვენი უფალი იესო ქრისტე და საქართველოში შემოვიდნენ წმიდა მოციქულები. მის დროს წავიდნენ მცხეთიდან ელიოზ მცხეთელი და ლონგინოზ კარსნელი და იერუსალიმიდან ჩამოასვენეს წმიდა კვართი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი. მემატთანის ცნობით, მას ადერკი მეფე ხელითაც შეეხო და დიდი საუფლო მადლი მიიღო.

„ამავე ადერკის მეფობასა შინა მოვიდეს ათორმეტთა წმიდათა მოციქულთაგანი ანდრია და სვიმონ კანანელი აფხაზეთს და **ეგრისს** და მუნ აღესრულა წმიდა სვიმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსისასა, საზღვარსა ბერძენთასა. ხოლო ანდრია მოაქცივნა **მეგრელნი** და წარვიდა გზასა კლარჯეთისასა“ (ქ.ც. I, გვ. 38).

„ხოლო ვითარცა ესმა მეფესა ადერკის მეგრელთაგან სჯულისა დატეგება, განუწყრა და წარავლინა ერისთავნი მისნი და იძულებით კვალადვე მოაქცივნა **მეგრელნი** და დამალნეს ხატნი და ჯვარნი, და შერისხა ადერკი ერისთავსა კლარჯეთისასა, რომელ მშვიდობით განუტევა ანდრია მოციქული“ (ქ.ც. I, გვ. 42). იმჟამინდელ ქართველობას რადგანაც თავიანთი ძველი ეროვნული სარწმუნეობის დაცვა უდიდეს საქმედ მიაჩნდათ და ამბობდნენ: „**სჯულისა დატეგებისათვის მოჰკლვენ მამანი შვილთა და ძმანი ძმათა და არა იძიების სისხლი სჯულისა დატეგებისათვის მოკლულთა**“ (ქ.ც. I, გვ. 31).

12. შვედეთის სახელმწიფოს სახელმწიფო სამსახური დასაწყისის დასაწყისი

„ქართლის სამსახური“, ანუ საქართველო მეფე ადერკის, როგორც ითქვამს, თავისი შვილებისათვის დაუნაწილებია, ისევე, როგორც 1500 წლის შემდეგ მეფე ალექსანდრემ დაუნაწილა თავის შვილებს.

მიუხედავად ამ დანაწილებისა, ეგრისის მანც ქართლის ერთ-ერთი სამსახურს შემადგენლობაში დარჩა.

მემატიანის სიტყვით, მეფე ადერკის თავისი სამსახური ორად გაუყვია და თავისი ორი ვაჟისთვის გადაუცია. ერთი სამსახურს დედაქალაქი იყო მცხეთა, ხოლო მეორისა – არმაზი (ქ.ც. I, გვ. 43).

13. ქართლის ანუ „დასავლეთის ქართლსა“

ქართლის ცხოვრების პირველ საუკუნეთა აღწერებიდან ჩანს, რომ ქართლის სამსახურს ერისთავები ორ ჯგუფად განიყოფოდა გეოგრაფიული განლაგების მიხედვით, ესენი იყვნენ „დასავლეთის ერისთავები“ და, შესაბამისად, – „აღმოსავლეთის ერისთავები“.

დასავლეთის ერისთავთა ჯგუფი აერთიანებდა 5 საერისთავოს. ესენი იყვნენ – ეგრისის ორი ერისთავი, ასევე ერისთავები ოძრხის, კლარჯეთისა და წუნდისა. წყაროში ნათქვამია ერთ ამბავთან დაკავშირებით – „მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“ (ქ.ც. I, გვ. 57).

ეგრისის ორი ერისთავის ქვეშ იგულისხმება არგვეთის ერისთავი

და თვით ეგრისის ერისთავი. აქედან გამომდინარე, დასავლეთის ერისთავთა ჯგუფში შედიოდნენ – არგვეთის, ეგრისის, ოძრხის, კლარჯეთისა და წუნდის ერისთავები.

აღმოსავლეთის ერისთავთა ჯგუფში შესაბამისად უნდა შესულიყვნენ – კახეთის, ხუნანის, სამშვილდის ერისთავები და შიდა ქართლის სპასპეტი. ასე ყოფილა ქვეყანა ადმინისტრაციულად დაყოფილი ფარნავაზის პირველი ერთიანი სამეფოს დროიდან. მას დაუდგენია ორი ერისთავი ისტორიულ ეგრისში – არგვეთისა და საკუთრივ ეგრისისა. მამაზე ნათქვამია – „ჟამითი ჟამად მივიდის ეგრისს და კლარჯეთს და მოიკითხნის მეგრელნი და კლარჯნი“ (ქ.ც. I, გვ. 25). ფარნავაზს დაუდგენია ერისთავები კუთხეთა მმართველებად და ლაშქრის მეთაურებად, მათი საერთო რიცხვი რვა ყოფილა და ყველას ერთად ეწოდებოდა „ერისთავნი ქართლისანი“. ესენი იყვნენ: 1)ერისთავი ეგრისისა; 2)ერისთავი მარგვეთისა; 3)ერისთავი კლარჯეთისა; 4)ერისთავი ოძრხისა; 5)ერისთავი წუნდისა; 6)ერისთავი კახეთისა; 7)ერისთავი ხუნანისა; 8)ერისთავი სამშვილდისა და ასევე 9)სპასპეტი შიდა ქართლისა. მთელი ფარნავაზის სახელმწიფოს, ანუ „ქართლის სამეფოს“ ხალხი „ერთი ნათესავია“ ანუ ეთნიკურად ერთია, თუმცა საერისთავოთა მცხოვრებთ კუთხური სახელებიც ჰქონდათ. „ქართლის სამეფოს“, ანუ რვა საერისთავოსა და ერთი სასპასპეტოს მოსახლეობა ერთი ეროვნება, ერთი ხალხი რომ იყო, ჩანს, როგორც აღნიშნეთ, მატეანის შემდეგი მონათხრობიდან – ფარნავაზის შემდეგ მის ძეს საურმაგს აუჯანყდნენ „ქართლის ერისთავები“, ანუ აუჯანყდა აღნიშნული რვა ერისთავი, მათ განაცხადეს: ფარნავაზამდე ჩვენ არ ვემორჩილებოდით ჩვენსავე თანასწორს, ჩვენი ერისგან გამოსულ ადამიანს, თუმცა იძულებულნი ვიყავით დავმორჩილებოდით რომელიმე უფრო ძლიერი უცხო სახელმწიფოს მეთაურს, ამჟამად ვითარება შეიცვალა. ჩვენივე თანასწორმა, ჩვენი ერის შვილმა დაგვიმორჩილა, ეს კი სათაკილო საქმეაო. კიდევ ერთხელ მივუბრუნ-

დეთ მემატრიანის სიტყვებს – საურმაგის „ჟამსა შინა ზრახვა ყვეს ერისთავთა ქართლისათა და თქვეს: „არა კეთილ არს ჩვენდა, რათამცა ვმსახურებდეთ ნათესავსა ჩვენსა, არამედ ვიყოთ ერთად, და მოვკლათ ჩვენ საურმაგ და ვიყვნეთ ჩვენ თავისუფალ, ვითარცა ვიყვნით პირველ, და მივსცემდით ხარკსა, ვინცა-ვინ გამოჩნდეს მძლე, რამეთუ ესრეთ ყოფითა უფრო განვისვენებთ“, განამტკიცეს განზრახვა და მოკვლა საურმაგისი“ (ქ.ც. I, გვ. 26).

აქ ნახსენებია ეროვნული იდენტობის დამადასტურებელი სიტყვები – „ნათესავსა ჩვენსა“ – საურმაგ მეფე, მათი სიტყვით, „ჩვენი ნათესავის მეფე“, შესაბამისად, ეგრისის საერისთავოს ხალხი სხვა საერისთავოთა ხალხთან ერთად ერთი ნათესავია, ერთი ერია.

ქართლის რვა ერისთავის განცხადებით საკუთარი ერის შვილის მათზე მალლა აღზევება სამარცხვინო იყო, ეს მათ „თავისუფლებას“ ზღუდავდა და „განსვენების“ საშუალებას უკარგავდა. საბედნიეროდ, საურმაგი გადარჩა და ჩრდილოკავკასიური უცხო ძალით შეებრძოლა მათ – „წარმოემართა ქართველთა ზედა“ (იქვე, გვ. 27). მაშასადამე, სახელი იმ ერისა, რომელსაც ქმნიდა რვა საერისთავო იყო „ქართველნი“. როგორც ითქვა, ამ „ქართველებს“ ჩრდილო კავკასიური ლაშქრით შეებრძოლა ფარნავაზის ძე საურმაგი. მან გაიმარჯვა და „დაიპყრა ქართლი“, ე.ი. თავისი მამის სამეფო დაიბრუნა. ჩრდილოკავკასიელები კი ჩამოასახლა მთიან ადგილებში, „დასხა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი“ (იქვე, გვ. 27). ე.ი. ეგრისი და სვანეთიც აჯანყებულ ქართლის საერისთავოში შედიოდა. თავისი ასული გამარჯვებულმა ქართლის ახალმა მეფემ მიათხოვა „ძესა ქუჯისა, მამის დისწულსა თვისსა“ (იქვე, გვ. 27).

„ქართლის ერისთავები“ ტერმინის სახით ხშირად იხსენიება ქრისტე-შობამდელ ამბებში. მათში ასევე იგულისხმებოდა „დასავლეთის ხუთი ერისთავი“, მათ შორის იყო, როგორც ითქვა, ორი ერისთავი ეგრისიდან.

მოხდა ისე, რომ ქართლის მეფე ბარტომი უაღრესად დაუახლოვდა საქართველოს გარეთ არსებულ წრეებს, ის ტახტს იმაგრებდა სპარსულ-სომხური ძალებით. მას უსათუოდ ესაჭიროებოდა ქვეყნის შიგნით მოსახლეობის გულის მოგება, ამის გამო გადაწყვიტა ტახტის მემკვიდრედ გამოეცხადებინა და ეშვილებინა ეგრისელი უფლისწული, რადგანაც მას არ ჰყავდა საკუთარი ძე. ეგრისიდან ჩამოყვანილი უფლისწულის სახელი იყო ქართამი, გვარად ფარნავაზიანი. როგორც ითქვა, ბარტომმა ის იშვილა თავისი ქვეყნის მოსახლეობის გულის მოსაგებად. მემატინე წერს – „ესე ქართველთა სათნოებისთვის ექმნა ბარტომ მეფესა და აღელო ესე შვილად, რამეთუ ქართველთა დიდი სათნოება აქუნდა ფარნავაზიანთა მიმართ“ (ქ.ც. I, გვ. 32).

თვითონ ბარტომ მეფე არშაკუნიანი ყოფილა. ქართამ ფარნავაზიანი იყო ქუჯის შთამომავალი. ქუჯისა და მის ძესაც ფარნავაზიანი ცოლები ჰყავდათ.

ეგრისელი უფლისწული ქართამი, მამითა და პაპით ეგრისის ერისთავების შთამომავალი, ქუჯის შვილიშვილი, თვითონაც გვარად ფარნავაზიანად მიიჩნეოდა, რადგან ფარნავაზიანები იყვნენ მისი დედა და ბებია. იბერიის სამეფო სახლში, სამეფო საგვარეულოში, უახლოეს ნათესავთა შორის ქორწინება დასაშვები ყოფილა ქრისტიანობის გავრცელებამდე, ამის შესახებ უცხოურ წყაროთა გარდა მიუთითებს დაკვირვებაც ჩვენს წყაროებზე.

ქართლის სამეფო ორ გეოგრაფიულ ნაწილად, საკუთრივ ქართლად და ეგრისად იყო გაყოფილი, ხოლო სამხედრო-ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ასევე ორ – დასავლეთისა და აღმოსავლეთის საერისთავოებად, შესაძლოა დასავლეთის საერისთავოების მიწა-წყალს საერთოდ ეგრისი ერქვა, ანუ კლარჯეთი, ოძრხე, წუნდა და არგვეთი – მთლიანობაში გეოგრაფიულ ეგრისს შეადგენდნენ, ხოლო კახეთის, ხუნანის, სამშვილდის და შიდა ქართლის საერისთავოები

შეადგენდნენ საკუთრივ ქართლს, მთლიანობაში კი ეს ორივე ერთეული – დასავლეთისა და აღმოსავლეთის საერისთავოები ქმნიდნენ „ყოველ ქართლს“.

ასეთი ადმინისტრაციულ-გეოგრაფიული წყობა ყოფილა მეფე ადერკამდე, მას კი ის შეუცვლია და ახალი შემოუღია, კერძოდ, მას თავისი ორი ძისთვის გაუყვია თავისი სამეფო ორ ნაწილად. კერძოდ, ასეთი სახით: ოძრხისა და წუნდის საერისთავოები შეუყვანია ქართლის იმ ნაწილში, რომელიც მტკვრის მარჯვენა სანაპიროებს მოიცავდა და მთელი ეს ტერიტორიები უბოძებია თავისი ერთი ძისთვის ქართამ II-ისათვის, ხოლო საკუთრივ ეგრისი, კლარჯეთი, არგვეთი და მტკვრის დასავლეთი სანაპირო მიუცია მეორე ძის – ბარტომისათვის. მამასადაამე, ამ დაყოფის შემდეგ ეგრისი ბარტომის მცხეთის სამეფოში შედიოდა.

ქართამ მეფის სატახტო არმაზი იყო. მის ძეებს არმაზელი მეფეები დაერქვათ (შეიძლება შევნიშნოთ, რომ „არმაზის“ ქვეყანა სომხეთის გავლენის სფეროში მოექცა. შემდგომში არაბებმა დაიპყრეს და მის ცალკეულ ოლქებთან ხელშეკრულებები დადეს).

ხოლო ბარტომ მეფეს სატახტო „შიდა ქართლში“, ანუ მცხეთაში ჰქონია.

მას შემდეგ, რაც არმაზელი მეფეები სომხეთის გავლენის სფეროში შევიდნენ სომხებს მიუტაცნია მათგან წუნდა და არტაანი, ოძრხელები ებრძოდნენ ქვეყნის დამპყრობ სომხებს და მათ „შეეწოდეს მეგრულნი“ (იქვე, გვ. 48).

თავის მხრივ მცხეთის სამეფოს ხელისუფალი ებრძოდა სომხეთს – „იგი ავნებდის საზღვართა სომხითისათა ქვეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო. ვერვინ შევიდოდა მანვთ კლარჯეთს, რამეთუ შეუვალი და მაგარი იყო ტყითა და კლდითა და მკვიდრნი კლარჯეთისანი იყვნენ კაცნი მკვორცხლნი და მედგარნიც“ (ქ.ც. I, გვ. 48).

შემდგომ საუკუნეში მცხეთელი მეფე მირდატი და არმაზელი მეფე

ფარსმან ქველი ერთმანეთს მტრობდნენ. ამ შიდა დაპირისპირების დროს „მეგრნი დადგეს ერთგულობასა ფარსმანის ძისასა“ (იქვე, გვ. 53). მაშასადამე, „ყოველი ქართლის“ სამეფო, მართალია, ორად გაიყო, მაგრამ ეგრისი მის ერთ ნაწილს შეადგენდა. მირდატ მეფის მტრობის გამო ფარსმან ქველის მემკვიდრეებს „მიერთნეს მეგრნი... და მეგრნი შთავიდეს შიგა ქართლს“ (იქვე, გვ. 54). ომის ველზე მოკლეს მეფე მირდატი და მის ნაცვლად დასვეს ფარსმან ქველის ძე ადამი, მისი ერთერთი შთამომავალი იყო მეფე ამაზასპი, მის დროსაც იხსენიებიან „აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ერისთავები“. მისი მემართიანე წერს – „ამაზასპ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდნეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა, მოვიდეს მხედარნი, სპასჰეტნი, და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა მოვიდნეს ოგსნი ჩრდილოთ“ (იქვე, გვ. 55).

ლაშქრის შეკრების დროს დასავლეთ საქართველოს, ანუ ეგრის-არგვეთის ერისთავების მოსვლამდე გამოჩნდა მტერი. ამ ომში მეფე ამაზასპმა გაიმარჯვა, მაგრამ მას სისასტიკე გამოუჩენია შემდგომში და მრავალი წარჩინებული დაუხოცავს, რის გამოც „მოიძულეს იგი ერმან ქართლისამან... მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“ (იქვე, გვ. 57). მაშასადამე, „ქართლის ერის“ ნება გამოუხატავთ „დასავლეთის ერისთავებს“ და ისინი განდგომიან მეფე ამაზასპს.

შემდგომში მოციქულთა სწორ მეფე მირიანის დროსაც „ქართლის სამეფოში“ შედიოდა ეგრისი, ვითარცა მისი ერთ-ერთი ნაწილი. მეფე მირიანს ქვეყნის სხვა ნაწილებთან ერთად – „აქუნდა ეგრისიც ვიდრე ეგრისწყლამდე“ (იქვე, გვ. 70). ეგრისი ვახტანგ გორგასლისა და მისი ძეების სამეფოშიც შედიოდა, ასე რომ, ეგრისი ქართული წყაროების მიხედვით ყოველთვის იყო „ყოველი ქართლის“, ანუ ერ-

თიანი ქართული სახელმწიფოს ნაწილი ქრისტეშობიდან IV-III სს-დან, ფარნავაზ მეფიდან ვიდრე VI საუკუნემდე, ვახტანგ გორგასლის შვილებამდე, სამხედრო ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით კი, ეგრისის საერისთავო „დასავლეთის ერისთავთა“ ჯგუფში შედიოდა.

14. ეგრისი – ქვემო იმერეთი

I საუკუნის ქართლის მეფე ადერკის (წარმოშობით ეგრისელს) – „ეს-ხნეს ორნი ძენი ბარტომ და ქართამ. ამათ განუყო ყოველი ქვეყანა თვისი. მმისცა ქალაქი მცხეთა, შიდა ქართლი, მუხრანით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი, ჰერეთითგან ვიდრე თავდამდე ქართლისა და ეგრისისა და ესე ყოველი მისცა ბარტომ ძესა თვისსა, ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი მტკვრისა სამხრით ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს ძესა თვისსა“ (ქ.ც. I, გვ. 43).

მეფე ადერკის ცხოვრებიდან ვიცით, რომ ეგრისი მისი სამეფოს განუყოფელი ნაწილი იყო. იქ მას ჰყავდა თავისი ერისთავი, ქუჯის შთამომავალი, თვითონაც პირადად ქუჯის შთამომავალი იყო. საჭიროების შემთხვევაში ეგრისში აგზავნიდა სხვა ერისთავებს ლაშქრით და აგვარებდა ეგრისის საქმეებს, ამიტომაც ქართლის სამეფოს გაყოფის დროს, ცხადია, ეგრისი მთლიანად გადასცა თავის ვაჟს, კერძოდ, გადასცა ბარტომს. ბარტომ მეფის ქართლის სამეფოში (მცხეთის ანუ ჩრდილო საქართველოს სამეფოში) შევიდა ეგრისი (დასავლეთი საქართველო), შიდა ქართლი, კახეთი, საზღვარი გაიღო მდ. მტკვარზე, ხოლო სამხრეთ საქართველოს სამეფოში, ანუ არმაზელი მეფის ქართამის სახელმწიფოში შევიდა კლარჯეთი, არტაან-ჯავახეთი ვიდრე ხუნანამდე.

ადერკი, როგორც აღინიშნა, იყო ძე ქართამისი (ქ.ც. I, გვ. 33), ხოლო თვით ქართამი იყო – „ძმისწული ქუჯისი“ (ქ.ც. I, გვ. 32). მას დედის მხრიდან „შესდგამდა ფარნავაზიანობა“. როგორც ითქვა, ქართამი იშვილა ქართლის მეშვიდე მეფე ბარტომეა, და თვისი ასულიც მიათხოვა. ქართამის ძე იყო ადერკი მეფე, რომელმაც თავის ვაჟებს მამამისის ქართამისა და მამობილის ბარტომის სახელი დაარქვა. მემატიანე, ადერკის მიუხედავად გენეტიკური წარმოშობისა, მამობილის გვარით მოიხსენიებს – არშაკუნიანი.

მემატიანის ცნობით, საქართველოს მეფეები ძლიერი სომხეთის სამეფოს გაგლენის სფეროში იმყოფებოდნენ, განსაკუთრებით სამხრეთი, ანუ არმაზის საქართველო – სომეხთა მეფეს დაუპყრია კიდევ სამხრეთ საქართველოში ვრცელი მიწა-წყალი მტკვრის სათავიდან წუნდამდე არტაანის ჩათვლით (ქ.ც. I, გვ. 44).

ეს ცნობა მემატიანისა იმითაა საინტერესო, რომ სტრაბონიც მსგავსადვე აღწერს იბერიის მდგომარეობას. სტრაბონის იბერია ძირითადად მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა, ხოლო მარჯვენა სანაპირო – თითქმის მცხეთამდე, არმენიის შემადგენლობაში იყო და არც უწოდებს ამ ნაწილს სტრაბონი იბერიას, არამედ არმენიას. ქართველი მემატიანის ცნობითაც, არმაზელი მეფეები – სომხეთის ძლიერი დამოკიდებულების ქვეშ იყვნენ მოქცეულნი. აქედან ჩანს, რომ სტრაბონის იბერია – მცხეთის ქართლის სამეფოა.

ასეთი მდგომარეობა, ცხადია, ქართველებისთვის მოუთმენელი იყო, ამიტომაც ეგრისიდან შეკრებილი საგანგებო ჯარი ამ დროსაც გამოვიდა სამცხეში და შეებრძოლნენ სომხებს, რათა ქართლის მიწა-წყალი გაეთავისუფლებინათ.

როგორც ითქვა, სომხეთმა უშუალოდ მიიტაცა წუნდამდე მიწა-წყალი, ის არმაზელ მეფეს ჩამოართვეს. წუნდამი და იქვე, დემოთში, სომხური ჯარიც ჩაუყენებიათ, ოძრხეს ქალაქი კი არმაზელ მეფეებს ემორჩილებოდა – „მას (ე.ი. არმაზელ მეფეს) შეეწოდეს მეგრელნი,

ხოლო წუნდელნი და დემოთელნი შეეწეოდეს ერთმანეთსა და დაუცხრომლად იბრძოდეს და უფროსი ბრძოლა მათი იყვის მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქვიან ნოსტე“ (ქ.ც. I, გვ. 48).

ბრძოლა სომხებისაგან ქართლის გასათავისუფლებლად, რომელ-
შიც სამეგრელოდან ჩამოსული ჯარი მონაწილეობდა – ვრცელ მიწა-
წყალზე იყო გადაშლილი. ამ ომში ქართველობა დამარცხებულია და
სომხების მეფემ, მემატთანის სიტყვით „დაიმონნა ქართველნი“
(ქ.ც. I, გვ. 48). ეს ცნობა გარკვეულწილად გვიხსნის სტრაბონის
შეხედულებას, რომ თითქმის მტკვრამდე არმენიის სახელმწიფო მდე-
ბარეობდა, შემდგომ ქართლმა დაიბრუნა თავისი ტერიტორიები –
„სომეხთა უკუმოსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე
დემოთისა, ჯავახეთი და არტაანი“ (ქ.ც. I, გვ. 44). თუმცა კი არმა-
ზელი მეფეები მაინც სომხების გავლენის სფეროში დარჩენილან
(იქვე, გვ. 51).

საფიქრებელია, რომ ქართველი მემატთანე, თუ მისი ცნობები
სწორია, ქრონოლოგიურად ცდება, კერძოდ, მის მიერ მოთხრობილი
ამბები მიეკუთვნება I-II საუკუნეებს, მაშინ, როცა ამ დროს, ლათი-
ნური წყაროებით, იბერიის სამეფო ძალზე ძლიერი იყო და სომხეთი,
პირიქით, იბერიის გავლენის სფეროში იმყოფებოდა, ქართველი მე-
მატიანე დაბეჯითებით წერს, რომ მდგომარეობა იყო პირიქით –
ქართლი სომხეთის გავლენის სფეროში შედიოდა, განსაკუთრებით
მისი სამხრეთი ნაწილი, ამიტომაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის
უშვებს ქრონოლოგიურ შეცდომას და ქრისტეშობამდე II-I საუკუ-
ნეების ამბები გადმოაქვს აქეთ, ახალი წელთაღრიცხვის I-II საუკუ-
ნეებში. ქრისტეშობამდე კი, II-I საუკუნეებში სომხეთი მართლაც
ყოფილა გაძლიერებული და სამხრეთ საქართველო მართლაც შესა-
ძლოა მის სფეროში შედიოდა.

ქართლის მეფე ფარსმან ქველის მოწამვლის შემდეგ იბერიის სამე-
ფო კარზე დიდი ცვლილებები მომხდარა. „დაიპყრეს ქართლი მირ-

დატ და ერისთავმან სპარსთამან, ხოლო მეგრნი დადგეს ერთგულე-
ბასა ფარსმანის ძისასა“ (ქ.ც. I, გვ. 53).

ამ დროს ქვეყნის მპყრობელ სპარსელებს დაუპირისპირდნენ სამეგრელოს ერისთავები – „მიერთეს მეგრნი“, ამიტომაც „მეგრებმა“ მოიშველიეს ბერძნებიცა და სომხებიც სპარსელებთან საომრად, ბრძო-
ლა გაიმართა შიდა ქართლში, სოფელ რეხასთან, სპარსელები დამა-
რცხდნენ, გამარჯვებულმა ქართველებმა ტახტზე აიყვანეს ფარსმან
ქველის ძე ადამი – შეიძლება ითქვას, რომ ის ეგრისის ერისთავებმა
დასვეს ტახტზე. მისი შთამომავლის, ამაზასპის დროს ოსები გადმო-
სულან და შიდა ქართლში ჩამდგარან. მეფემ „მოუწოდა ყოველთა
ერისთავთა ქართლისათა“ (ქ.ც. I, გვ. 55).

მემატიანე წერს – „ამაზასპ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა
ქართლისათა და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახ-
ეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს
მხედარნი სპასპეტისნი და ვიდრე მოსვლადმდე დასავლეთისა
ერისთავისა, მოვიდეს ოგსნი“ (ქ.ც. I, გვ. 55).

დასავლეთის ერისთავებში კი, როგორც აღინიშნა შედიოდნენ –
ეგრისის ორი ერისთავი, ოძრხის, კლარჯეთის და წუნდის ერისთავები
(ქ.ც. I, გვ.57).

ოსების დამარცხების შემდეგ მეფე ამაზასპი გაამაყებულა „და იწყო
მესისხლეობად და მოსწყვიდნა მრავალნი წარჩინებულნი, ამისთვის
მოიძულეს იგი ერმან ქართლისამან“ (ქ.ც. I, გვ. 57).

ქართლის ერის მიერ თავისი მეფის მოძულება იმით გამოიხატა,
რომ „განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი
ეგრისისანი, ერთი ოძრხის, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“
(ქ.ც. I, გვ. 57). „ქართლის ერში“ ეგრისელებიც შედიან. ამიტომ ეგრისი
გამოხატავს ქართველი ერის აზრს, ისევე, როგორც კლარჯეთი, ოძრხე
და სხვა ნაწილები ქვეყნისა.

ეგრისი – ქართლის სამეფოს განუყოფელი ნაწილი იყო ფარ-

ნავაზიდან მირიანამდე და ვახტანგამდე – „მეფობდა მირიან ქართლს, რანს, ჰერეთს და მოვაკანს და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრისის წყლამდე“ (ქ.ც. I, გვ. 70). სწორედ მდ. ეგრისისწყალი უნდა იყოს მემპტიანის მიერ ხშირად ნათქვამი ის „თავი ეგრისისა“, სადამდეც აღწევდა ქართლის სამეფოს საზღვარი.

15. ეპიკოსი I-III სსუპუნეეზო (ჰრონოკა)

I საუკუნეში მცხოვრებ მეფე ადერკის (როგორც აღინიშნა) თავისი სამეფო ორად გაუყვია თავისი შვილებისათვის, კერძოდ ერთ ძეს – ბარტომს გადასცა – მცხეთა და „ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი, ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა“ (ქ.ც., I, გვ.43). ე.ი. ჰერეთიდან ეგრისწყლამდე მტკვრის ჩრდილოეთით მოქცეულმა ქვეყანამ შეადგინა დამოუკიდებელი სამეფო, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ – „მცხეთის ქართლი“, მასში შედიოდა ეგრისი ეგრისწყლამდე ანუ „თავადმდე ეგრისისა“. მეორე ქართულ სამეფო – „არმაზის ქართლში“ შედიოდა არმაზი, „მტკვრისა სამხრით ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, და კლარჯეთი“, ის გადასცა „ქართამს ძესა თვისსა“. მას „მეფე არმაზელი“ უწოდეს. არმაზის ქართლის სამეფო არმენიის გავლენის სფეროში მოქცეულა, რადგანაც მას მუდამ „ბძოდეს სომეხნი“. ამ გასაჭირის დროს არმაზელებს „შეეწოდეს მეგრელნი“.

„იყო ოძრხეს ქალაქსა შინა ერისთავი მეფისა არმაზელისანი... მას შეეწოდეს მეგრელნი“ (ქ.ც., I. გვ.48).

ქვეყანა გაყოფილი იყო, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში მტერთან ბრძოლისას „არმაზის მეფეებს“ ეხმარებოდნენ „მეგრელები“.

გარდაიცვალა ფარსმან ქველი არმაზელი, მიუხედავად იმისა, რომ მირდატი მცხეთის ქართლის კანონიერი მეფე იყო - „**მეგრნი** დაადგეს ერთგულობასა ფარსმანის ძისასა“, რადგანაც არმაზელი მეფე (ფარსმან ქველი) სიმუხთლით მოკლა მირდატ მცხეთის მეფემ (ქ.ც., I, გვ.53).

მეგრებმა კოალიციასთან ერთად დაიწყეს ფარსმან ქველის სისხლის ძიება, დაამარცხეს მირდატ მეფე (მოკლეს ბრძოლაში) და ქართლში გაამეფეს ფარსმან ქველის ძე ადამი. როგორც ითქვა, მისმა შვილიშვილმა ამაზასპიმ მტერთან საბრძოლველად მოუხმო ყველა ერისთავს – მათ შორის დასავლელ ქართველებს (ოსების შემოჭრის დროს).

„ამაზასპ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა, და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავალისანი: **ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპუტისანი** და ვიდრე მოსვლადმდე დასავლეთისა ერისთავისა, მოვიდეს ოსნი“ (ქ.ც., I, გვ.55).

როგორც ითქვა, ამაზასპ მეფეს შემდგომ განუდგნენ „დასავლეთის ერისთავები“.

„განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: **ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა**“. ქართლის ერისთავებმა შეკრეს კოალიცია და შეებრძოლნენ მეფეს, სურდათ ახალი მეფე. კოალიცია „მოვიდეს ერისთავთა თანა **ეგრისათა**“ (გვ. 57) – შეებრძოლნენ ძველ მეფეს (ქ.ც., I, გვ.57).

მემატეიანისათვის უეჭველია, რომ ქართლის ერისთავთა შორის იგულისხმებიან ეგრისის ერისთავებიც.

„ესე ასფაგურ იყო უკანასკნელი მეფე ფარნავაზიანთა ნათესავისა“. „დაესრულნეს მეფენი ქართლისანი ფარნავაზიანნი“ (ქ.ც., I, გვ.59).

**16. ეპიკოსი IV სავსკუნეში (ქრონიკა)
(მეფე მიხაილის სამეფო ეპიკოსწყლავდე)**

„და მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხ-
ითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრს“ (ქ.ც., I, გვ.65).

„და მეფობდა მირიან მუნ ქართლს, რანს, ჰერეთს და მოვაკანს და
აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრისწყლამდე“ (ქ.ც., I, გვ.70).

„მისცა ძესა მისსა რევს საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი და
დასვა იგი უჯარმას... მას ჟამსა მოსრულ იყო წმიდა და ნეტარი
დედა და ემბაზი ჩვენი ნინო“ (ქ.ც., I, გვ.71).

„დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართლი (თვინიერ კლარჯეთისა) და ჰერე-
თი და ეგრისი (ქ.ც., I, გვ.137).

**17. ეპიკოსი V სავსკუნეში (ბეკხეზგა დავიჟჟმე)
ქაკთლის სამეფოს მოწა-წყალი
„ეპიკოსწყლიდან ცინე-გოჯამდე“)**

ვანტანგის სიობლის ჟამს „გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით,
რამეთუ ბერძენთა ჰქონდა ეგრისწყალს ქვემოთი კერძი ყოველი და
დაიპყრეს ეგრისწყლითგან ვიდრე ცინე-გოჯამდე. მაშინ იქმნა გლოვა
და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა... „გძებნეთ საზღვარი
ქართლისა ბერძენთაგან“ – ამას იტყოდეს ყოველნი ქართველნი და
იყვნეს მწუხარებასა შინა დიდსა“. (ქ.ც. გვ. 146). ე.ი. ქართლის
სამეფოს საზღვარი არის მდ. ეგრისწყალი ამ საზღვრიდან ცინე-
გოჯამდე დაუპყრიათ ბერძენებს.

ქ.ც.-ის ცნობით, ვახტანგს შერთეს კეისრის ქალიშვილი, რომელსაც მზითვად გამოატანეს ტერიტორია ეგრისწყალსა და მდ.კლისურას შორის. ამის შედეგად ქართლის სამეფოს საზღვარმა გადაიწია მდ.ეგრისწყლიდან მდ.კლისურაზე. **„და დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქუეყანა ზითვად“** (ქ.ც. I გვ. 177).

18. **ვახტანგის ანდერძი**

ვახტანგის ანდერძი:

1. **„რქუა ძესა თვისსა დაჩის – მომიცემია გვირგვინი მეფობისა ჩემისა.**

2. **და ნაწილად ძმათა შენთა მომიცემია ტასისკართგან და წუნდიდან ვიდრე სომხეთამდე და საბერძნეთამდე.**

3. **საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, იგი ძმათა შენთა დედისა არს, იგი აქვდეს მათ და იყვნენ შენდა ერისთავად, მორჩილებასა ქუეშე ნათესავისა შენისასა“.**

და დაჯდა საყდარს მისსა ძე მისი დაჩი.

ხოლო ცოლი და ორნი ძენი ვახტანგისანი წარიყვანეს სამთა მათ ერისთავთა და დაიპყრეს **დასავლეთი ქართლისა**, რომელი მისცა ვახტანგ.

მოხრებულ იყვნეს ყოველნი ხევნი ქართლისანი: თვინიერ კახეთისა და კლარჯეთისა და **ეგრისისა“**. (ქ.ც., I, გვ. 205).

ე.ი. ვახტანგის ბერძენ ცოლს მოჰყვა იმპერატორისაგან მზითვის სახით ტერიტორია **ეგრისწყალსა და კლისურას შუა**, რომელსაც ერქვა **“დასავლეთ ქართლისა“**. ეს მიწა-წყალი დარჩათ მის შვილებს მეფე დაჩის ნახევარ ძმებს. მათ მიიღეს ერისთავთმთავრის ტიტული,

ხოლო მიწა-წყალს **ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ეწოდა „დასავლეთ ქართლისა“**.

აღსანიშნავია, რომ ვახტანგ გორგასალმა ილაშქრა ისტორიული სამხრეთ იბერიის მიწა-წყალზე, მსგავსად ფარნავაზისა. ჩანს ვახტანგის მიზანი იყო იბერიისათვის დაებრუნებინა ის მიწა-წყალი, რომელიც სტრაბონის ცნობით ძვ.წ. II საუკუნეში არმენიამ ჩამოაცალა იბერიას (გოგარენა, ხორძენე და პარიადრეს კალთები). ქართლის ცხოვრების ცნობით ფარნავაზმა ქრისტეშობამდე III საუკუნეში ილაშქრა „აზონის მამულ“ კლარჯეთში. ვახუშტის ცნობით, როგორც ითქვა, კლარჯეთი მოიცავდა არა მხოლოდ ერთ მხარეს, არამედ უვრცელეს რეგიონს ქალდეა-ტრაპეზუნტიდან ჭკოროხამდე. მემატინე საბერძნეთთან იბერიის საზღვარს ათავსებს ანძიანძორასთან (იგივე ანძორეთთან) - **„წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა და ეკლევით შემოიქცა“** (ქ.ც. I, გვ. 23).

სად მდებარეობდა ანძიანძორა? გ.მელიქიშვილი ამასთან დაკავშირებით წერს - „ქართლის სამეფოს ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით განეცობას ეთანხმება წყაროს ცნობა ფარნავაზის მიერ მცირეაზიული ოლქების ანძიანძორისა და ეკლევცის (ანტიკ. წყაროების აკილესენა, სოფენას ჩრდილოეთით ევფრატზე მდებარე ოლქი) დალაშქვრაზე (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970, გვ. 455). მაშასადამე წყაროს ცნობით ფარნავაზის დროს იბერიის (ქართლის სამეფოს) საზღვარი გადიოდა ანძიანძორასთან, ისტორიულ **ხორძენესთან**, ამით ჩვენი წყარო (ქ.ც.) ამართლებს სტრაბონის ცნობას, რომ ძვ.წ. II საუკუნემდე იბერიაში (ე.ი. ფარნავაზის სამეფოში) შედიოდა ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები. ფარნავაზის შემდგომ მალევე იბერიის სამეფოს დაუკარგავს ეს ტერიტორიები, მაგრამ მათ დასაბრუნებლად ბრძოლა გრძელდებოდა. ამას მიუთითებს ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობა იქ-„**წარემართა ვახტანგ შესვლად საბერძნეთად და მიიწივნეს სომხთს და**

მოერთნეს...ერისთავნი სომხითისანი...ტაროენელი ამაზასპ გრიგ-
ოლის შენებულისა ქალაქისაგან, თრდატ ნათესავისაგან, დიდისა
თრდატის. და მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქვა კარახპო-
ლა, ხოლო აწ ეწოდების კარნუ-ქალაქი... წარვიდა ვახტანგ პონ-
ტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და
სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის
კიდესა“ (ქ.ც. I, გვ.160).

ტექსტიდან ჩანს, რომ ვახტანგის დროს აღნიშნული ადგილები
უკვე სომხეთსა და პონტოშია, მაშინ როცა ფარნავაზის დროს ქართ-
ლის სამეფოს „საზღვარი“ „საბერძნეთთან“ ანძიანძორასთან გადიო-
და. მაშასადამე ეს ტერიტორიები იბერიას დიდი ხნის დაკარგული
ჰქონდა ვახტანგის დროს, მაგრამ იქაურ (ე.ი.ხორძენესა და პარია-
დრეს კალთების) მოსახლეობას ქართული ეთნოიდენტობა და ქართუ-
ლი ენის ცოდნა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული რომ ჰქონდა სხვა გამოკვ-
ლევებიდან ჩანს.

VII ს. სომხეთის რუკაზე ოლქი სახელწოდებით „ხორძიანა“ (ეს
უნდა იყოს „ხორძენე“) მდებარეობდა კარინთან (კარახპოლ-კარნუ-
ქალაქ-არზრუმთან) ახლოს მის სამხრეთ-დასავლეთით დაახლოებით
70 კმ. დაშორებით.

ხორძიანასა და კარინს შუა მდებარეობდა მანანალის (მანრალის)
ოლქი მარდალის (მარდალიის) გვერდით.

ხორძიანასთან ახლოს, მის სამხრეთ დასავლეთით დაახლოებით
40 კმ.-ში მდებარეობდა ოლქი სახელწოდებით - ანძიტი (ანდზიტ).
ეს უნდა იყოს ქართული ანძორეთი-ანძიანძორა (სადაც ილაშქრეს
ფარნავაზმა და ვახტანგმა). პროვინცია ანძიტში ცოვკის ტბასთან
ახლოს იყო ციხე-სიმაგრე ეგელი (ეგერი). ამავე სახელის ქალაქი
ეგეგი(ეგერი) კარინ-არზრუმთანაც იყო. ამ ქალაქის სახელი (ეგეგი)
ეგრისის სახელს უნდა ირეკლავდეს. ოლქ ხორძიანაში გაედინებოდა
ამავე „ეგრ“ სახელის მქონე მდინარე „ეგეგიკი“ (მიუს გაილი). ხორ-

ძიანაში იყო ცნობილი პუნქტი – არტალესი.

აღსანიშნავია, რომ ამჟამინდელ თურქეთში ძველი ოლქის ანძიტის ადგილას მდებარეობს ადმინისტრაციული ოლქი-ელაზიგი. ეს სახელი ელაზიგი არ არის შემთხვევითი. სიტყვაში „ელაზიგი (ელაზილი)“ ვფიქრობ შესაძლებელია გამოიყოს ფუძე-ძირი „ლაზი“. სახელი „ლაზი“, ამ მხარეებისათვის უცხო არ იყო. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია XI ს. დასაწყისში ამ მხარეებსაც მოიცავდა. აქ ახლოს იყო კერჩანისის, ხახის, ბიზანასა და სხვა საეპისკოპოსო კათედრები ლაზიკის სამიტროპოლიტოსი.

ბიზანასა და არზრუმს შორის მდებარეობდა ოლქი მანანალი ანუ მანრალი (მანარალი), მას ამ რუკაზე მარდალის (მარდალის) ოლქისაგან ყოფს „მეგედუზგის მთები“, ამ მთებს ნ.ადონცი ხალხალის მთებს უწოდებს, რომელიც მანრალიასა და მარდალიას ერთმანეთისაგან ჰყოფდა.

როგორც ჩანს ამ მხარეებში ეგულებოდა ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების ავტორს „საფლავი დიდი მოძღვრისა გრიგოლისა“, აღნიშნულ რუკაზე ბიზანას ოლქს ეწოდება – „ეკეგიაცი“, ეს უნდა იყოს ვახტანგის ცხოვრების ეკლესია. ამ ოლქში რუკაზე მონიშნულია ეკლესია სახელწოდებით-„სურბ გრიგორ“, ალბათ აქ ეგულებოდა ავტორს საფლავი წმ. გრიგორისა. რომელი იყო ეს წმიდანი გრიგოლ განმანათლებელი თუ გრიგოლ ნაზიანზელი?

ხორძენა, როგორც ითქვა, სტრაბონს იბერიის ისტორიულ ნაწილად მიაჩნდა, რომელიც არმენიამ მიიტაცა. მართალია ან მხარეში მცხოვრები მკვიდრი იბერების არმენიზაციას ხელი განსაკუთრებით შეუწყო ამ მხარეში სომხური ეკლესიის გაძლიერებამ. საბედნიეროდ ვახტანგის დროს ქართული თვითშემეცნება ჯერ კიდევ ძლიერი ყოფილა ამ მხარის სასულიერო პირთა შორისაც კი, რაც კარგად ჩანს ვახტანგის ცხოვრებაში. სხვათა შორის, ხორენაცის ისტორიაშიც არის გარკვეული მინიშნება იმისა, რომ ხორძენასა და ტარონის სამღვდე-

შირებით წყარო წერს - „ესრეთ რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქვნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქვემონი და წარგ ზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თვის-თვისსა საერისთოსა შეუცვალებულად“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 217).

ქ.ერისთავნი ზემონი და ქვემონი“. ზემო ერისთავები, როგორც აღინიშნა, აღმოსავლეთ ქართლის (შუა ქართლისა და კახეთის) ერისთავებს ერქვათ, ხოლო ქვემო ერისთავები დასავლეთ ქართლის ანუ ეგრის-კლარჯეთის ერისთავებს (ქ.ც., I გვ. 217).

„კვალად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი“ ქ.ც., I გვ. 226).

20. ეპიკო VIII საუკუნეში (ქრონიკა)

ქართლის ცხოვრება II, გვ. 234. „მეფენი ქართლისანი წარვიდეს ეგრისად“.

„შეელო ყრუმან კლისურა, რომელი მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძენეთისა და საქართველოსა“. ე.ი. ქართლის ანუ საქართველოს საზღვარი ახლა მდ. კლისურაა (ქ.ც. I, გვ. 235).

მეფე ვახტანგის და მირიანის გვირგვინები „მე და მამამან ჩუენმან დავსდევით იგი ქუთათისს და ციხე-გოჯს“, ე.ი. ქუთაისი და ციხე-გოჯი გადაიქცა ქართლის სამეფოს ცენტრებად, აქ „დაიღო“ სამეფო გვირგვინები (ქ.ც. I, გვ. 236).

„ჩაიარა მურმან ყრუ ზღვისპირი“ (აფხაზეთიდან) (ქ.ც. I, გვ. 239).

ბერძენმა კეისარმა მისწერა თავის ერისთავს აფხაზეთში –

„ყოვლადვე **საზღვართა ქართლისათა** ჩვენგან ქმნილ არს ვნება... ვითარმედ კეთილად პატივს ცემდი მეფეთა და ერთა მაგათ ქართლისათა და ამიერიტგან ნულარამცა ხელგეწიფების ვნებად მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“ (ქ.ც. I, გვ. 239).

ე.ი. ქართლის საზღვარი ეგრისშია თვით ბიზანტიის იმპერატორის სიტყვით.

„განუყვენ მათ (ერისთავებს) ქუეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ, ხოლო საუხუცესოდ რომელ მქონდა მომიცემია შენდა და გქონდეს საუხუცესოდ **ეგრისი, სვანეთი, თაკურეი, არგუეთი და გურია**“. ეგრისი ქართლის ქვეყნის ნაწილია სვანეთ-არგვეთ-გურიასთან ერთად.

ე.ი. „ნახევარი ქართლის“ – არის დასავლეთ საქართველო (ქ.ც. I, გვ. 241).

მეორე ნახევარია – აღმოსავლეთი საქართველო – „კლარჯეთიდან აბოცის ჩათვლით“.

ანდერძი მირისა დაჰფლენ ძვალნი მისნი (სტეფანოს ერისმთავრის) საყდარსა ქუთათისს (ქ.ც. I, გვ. 241).

„აწ უწყიეს შენება **ადგილთა ჩუენთა კლისურიტგან აღმართ, წარვალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს**“, ე.ი. ქუთათისი და ციხე-გოჯი ქართლის მეფეთა სატახტო პუნქტებია (ქ.ც. I, გვ. 242).

„წარვიდა არჩილ და დაემკვიდრა **ეგრისს** ვიდრე შორაპნამდე“ (კლისურიდან შორაპნამდე) (ქ.ც. I, გვ. 243).

21. ოლიშო

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, სიტყვა „ოლიში“ უძველესი წარმოშობისაა და უკვე არსებობდა ქრისტეშობამდე III-II საუკუნეებიდან. მისი აზრით, თავდაპირველად „ოლიში“ ერქვა მიწა-წყალს მდინარე ეგრისწყლის (ღალიძგას) მარჯვენა სანაპიროს იქით ყუბანისაკენ. მათიანეთა ცნობით, მდ. ეგრისწყლის აქეთ მდებარე (ე.ი. მარცხენა სანაპიროდან მცხეთისაკენ) მიწა-წყალი აზო-ფარნავაზის დროს შევიდა პირველ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს „ქართლის სამეფოს“ (იბერიის) შემადგენლობაში, ხოლო ეგრისწყლის იქით (მარჯვენა სანაპიროს) ქართველობამ არ ინება ქართლის სახელმწიფოში შესვლა (ბერძნებმა დაიპყრეს). ამიტომაც ამ მიწა-წყალზე დანაწილებით ამბობდნენ ქართველები: „ოლიში (ე.ი. ოდესლაც) ჩვენი იყო ეს მიწა“, ე.ი. თითქოსდა ასე წარმოიშვა ეს სიტყვა – „ოლიში“.

ეს სიტყვა უკვე არსებულია ქრისტესშობამდე.

დამატება I

იონანე ლაზი

1. ქაბთუღი სემკლესიო (სალიტერატურკო) ენის ჩამოყალიბების სპიოხი

XIX–XX საუკუნეებამდე როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ყველა კუთხეში, მათ შორის აფხაზეთსა, სვანეთსა და სამეგრელოში საეკლესიო და სალიტერატურო საჭიროებისათვის მხოლოდ ძველი ქართული ენა გამოიყენებოდა. არც ერთი ადგილობრივი ენაკავი თუ დიალექტი საღვთისმეტყველო მიზნით გამოყენებული არ ყოფილა. ძველი ქართული საეკლესიო ენა, რომელიც, ამავე დროს, საერთო-სახალხო, სალიტერატურო ენას წარმოადგენდა, ხასიათდებოდა ზოგადეროვნული მთლიანობით, მიუხედავად ქვეყნის დაქსაქსვა-დაყოფისა, არ ამჟღავნებდა ტომობრივ-გეოგრაფიულ მიკ-

ერძობას, არც ენობრივ-სტილისტურად, არც იდეურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით. ამიტომაც არ არსებობდა აღმოსავლურ ქართული, სამხრეთქართული და დასავლურქართული ლიტერატურული მიმართულებანი, მთელი ქართული სასულიერო თუ საერო ლიტერატურა (მწერლობა) არსებითად იყო ერთიანქართული, საქართველოს რომელ კუთხეშიც არ უნდა შექმნილიყო ესა თუ ის ნაწარმოები და რომელი ქართული ტომის წარმომადგენელიც არ უნდა ყოფილიყო მისი ავტორი. „ეს მოვლენა ლიტერატურის ისტორიაში საყოველთაო ხასიათისა არ არის, ვინაიდან მსოფლიოს ბევრი მოწინავე ლიტერატურის ისტორია ტომობრივ-კუთხური მიმართულებით ვითარდებოდა და ეს მიმართულებანი ღრმა კვალს ტოვებდნენ საერთოეროვნული ლიტერატურის განვითარებაზე“ (მ.რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 472).

ისმის კითხვა, რატომ არ წარმოიქმნა ძველ საქართველოში ლიტერატურის კუთხურ-ტომობრივი მიმართულებანი მაშინ, როცა იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ჩვენი ქვეყანა წარმოდგენდა არა ერთიან სახელმწიფოს, არამედ შიდაფეოდალური ომებით მოცულ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ წარმონაქმნებს, უფრო მეტად განაწილებულთ უცხო სახელმწიფოთა შორის (იგულისხმება VI-XVIII საუკუნეები)?

ეს კითხვა ძალზე მნიშვნელოვანია, როგორც ითქვა, მსოფლიოს მაღალგანვითარებულმა მრავალმა ერმა თავი ვერ აარიდა კუთხური ლიტერატურის შექმნას, უნდა გაირკვეს თუ რა იყო მიზეზი იმისა, რომ საქართველოს ნებისმიერ კუთხეში შექმნილი ქართული მწერლობის ძეგლი საერთო ქართული იყო ენობრივი თვალსაზრისით.

სწორედ ამ საკითხის რკვევას ქრისტიანული არქეოლოგიის მონაცემებზე დაყრდნობით შეეხება ჩენი თემა. წინასწარ კი უნდა განვაცხადოთ, რომ საქართველოში ქართული საეკლესიო (სალიტერატურო) ენის ზოგადეროვნულობა, ერთადერთობა და ყოვლისმომ-

ცველობა გამოწვეული იყო ქართველი ერის ენობრივი მთლიანობით გვიან შუა საუკუნეებამდე (XVI-XVII სს-მდე). საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დაშლამდე, ე.ი. XV-XVI სს-მდე, მართალია არსებობდნენ კუთხური დიალექტები, მაგრამ ისინი ძალზე ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან, რითაც, საბოლოო ჯამში, ქმნიდნენ ენობრივ მთლიანობას. XVI-XVIII სს-ში კუთხური სახელმწიფოებრივი ერთეულების – ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოების, სხვა სამთავროების წარმოქმნის კვალდაკვალ წარმოქმნა შესაბამისი დიალექტები. ქართლური, კახური, იმერული და სხვა დიალექტები არიან არა უძველეს დროს წარმოქნილნი, არამედ ერთიანი საქართველოს დაშლისა და კუთხური სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბების შემდეგ ჩამოყალიბებულნი, ასევე უნდა ვიგულისხმოთ, რომ კუთხური ქართველური ენებიც შედარებით ახალი წარმონაქმნია იგულისხმება, რომ საერთო - ქართული ფუძე ენის დაშლა დიალექტურ დონეზე და მისგან ზანურის გამოყოფა მოხდა არა უძველეს დროს ქრისტეშობამდე ათასწლეულებით ადრე, არამედ ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე, მაშინ როცა საფუძველი ეყრებოდა ერთიანი ქართული საღვთისსამსახურო ენის შექმნას. ამის შესახებ მიუთითებდა ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი. იგი წერდა: „ქართულ ერს თავისი მრავალსაუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი სამწერლობო ენა ჰქონდა და აქვს, რომელიც მეგრელებისა და სვანებისათვისაც ერთადერთი სამწერლობო და კულტურის ენა იყო და არის ეხლაც, რომლის შექმნა-შემუშავებაშიც მეგრელებსა და სვანებსაც თავიანთი წვლილი აქვთ შეტანილი“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 1, 1979, გვ. 154).

მაშასადამე, ივ. ჯავახიშვილის მტკიცებით, ქართული სალიტერატურო ენის შექმნა შემუშავებაში მეგრელებსა და სვანებს თავიანთი წვლილი აქვთ შეტანილი, რომელი ხანა იგულისხმება? ცხადია IV-V საუკუნეები, როდესაც მიმდინარეობდა ქართული სალიტერატურო

ენის ჩამოყალიბება, წმიდა წერილის თარგმნა-გადმოღება ქართულ ენაზე (საქმე ისაა, რომ VI-VII საუკუნეების შემდეგ ბიზანტიური აგრესიის შედეგად დასავლეთ საქართველოში საღვთისმსახურო საჭიროებისათვის დაინერგა ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიებიდან განიდევნა ქართული ენა თითქმის IX-X სს-მდე. ამიტომაც დასავლელ ქართველებს ქართული სამწერლობო და კულტურის ენის შექმნა-შემუშავებაში თავიანთი წვლილი უნდა შეეტანათ იქამდე. ე.ი. VI-VII საუკუნეებამდე. ივანე ჯავახიშვილი, როგორც აღინიშნა გულისხმობდა IV-V საუკუნეებს - ქართული საეკლესიო-სალიტერატურო ენის შექმნა-შემუშავების ხანას).

შეეძლო თუ არა მეგრელებსა და სვანებს IV-V საუკუნეებში ქართული სამწერლობო (საეკლესიო) ენის შექმნა-შემუშავებაში მონაწილეობის მიღება? ამ კითხვასაც პასუხი გასცა ივანე ჯავახიშვილმა, მან თავისი კვლევის შედეგად დაამტკიცა, რომ ჯერ-კიდევ წარმართობის დროს, ანუ IV საუკუნემდე გაცილებით ადრე, ყველა ქართული ტომის მიერ, მათ შორის სამეგრელოსა და სვანეთში წარმართული კერპთმსახურება, ანუ წარმართული ლოცვა-რიტუალი ქართულ ენაზე აღესრულრბოდა. ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „არამცთუ საზოგადო ქართული, ყველა ქართული ტომისათვის, მათ შორის მეგრელთა და სვანთათვისაც, საერთო წარმართობა არსებობდა, არამედ რომ ამ წარმართობას საერთო ტერმინოლოგიაც, საერთო ენაც ქართული ჰქონია“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. 1, 1979, გვ. 156).

ქრისტიანული სარწმუნოების ქადაგებამდე ყველა ქართულ ტომს ჰქონდა საერთო სარწმუნოება (წარმართული), საერთო ქართული ენითა და საერთო ტერმინოლოგიით, ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ქრისტიანობის პირველმქადაგებლები საქართველოში ისარგებლებდნენ უკვე არსებული საერთო ქართული საკულტო ენით მას გამოიყენებდნენ კიდევ.

საეკლესიო ლიტურგიკული ენის საფუძვლების ძიების დროს ჩვენ

უსათუოდ უნდა გავითვალისწინოთ ქრისტიანობის ქადაგების პირველსაუკუნეთა საშუალებანი, რადგანაც არქეოლოგიური მონაპოვრები მიუთითებს, რომ საქართველოში ქრისტიანების რაღაც რაოდენობა უკვე II-III საუკუნეებში ცხოვრობდა. ამის შესახებ წერილობითი წყაროებიც მიუთითებს.

II-III საუკუნეთა ქრისტიანული სამარხები აღმოჩენილია როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში ერწო-თიანეთიდან საჩხერემდე (თ. ბიბილური, თიხის ფილასამაგრები, გვ. 57, თ. ბიბილური, ქრისტიანობის გავრცელება, გვ. 2). იმავეს ადასტურებს იოანე საბანის ძე, როცა VIII საუკუნეში ქართველებს 500 წლოვან ქრისტიანებად მიიჩნევდა. ეკლესიის ისტორიკოსთა ცნობებს საქართველოში მოციქულთა მიერ ქრისტიანული თემების დაარსებისა და II-III საუკუნეებში მათი ყოფის შესახებ წყაროებიც მიუთითებს. მაგალითად, II საუკუნის დასაწყისში ცხოვრობდნენ ჩვენი ეკლესიის წმინდანები „სუქია და 16 ქართველი მოწამე“. თამარაშვილის ცნობით, I ს-ში იმპერატორ მაქსიმილიანეს ემსახურებოდნენ ქრისტიანი ქართველი მეომრები, რომელნიც კოლხიდაში გააძევეს. ირინეოსის ცნობით, კოლხიდაში ეპისკოპოსმა პალმოსმა და მისმა მეგობრებმა.

70 ეკლესია ააშენეს. არქეოლოგთა მიერ აღმოჩენილია წმიდა ნინომდელი ეკლესიები სოფ. ნასტაკისა და სხვაგან. ქართლის ცხოვრების თანახმად, III ს. ქართლის მეფე რეე მართალმა სახელმწიფოში ქრისტიანული სახის რეფორმა გაატარა (მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქული ეკლესიის ისტორია, ახალციხე, 1988, გვ. 447) და სხვა. სამთავროს სამარავანზე III ს. დასაწყისის მდიდრული ახალგაზრდა ქალის სამარხი №25 მიუთითებს ქრისტიანობა იმ დროისათვის გავრცელებული იყო არა მხოლოდ დაბალ ფენებში, არამედ მაღალ ფენებშიც და იმდენად იყო განმტკიცებული, რომ თვით სახელმწიფოს დედაქალაქში უშიშრად დაკრძალეს ქრისტიანი მდიდარი ქალბატონი მთელი ღირსების დაცვით. ეს არის

უმნიშვნელოვანესი მოვლენა ქრისტიანთა დევნის ფონზე მთელი რომის იმპერიაში.

რომის იმპერიასა და სხვაგან არსებულ ქრისტიანული თემების ცხოვრებას შეეხება უძველესი ძეგლი „სწავლა თორმეტი მოციქულისა“ ანუ დიდაქე. იგი ასახავს II-III საუკუნეთა ყოფას, თუმცა თვითონ ამ ძეგლს IV ს. დასაწყისით ათარილებენ. ეს ძეგლი ჩვენ გამოგვადგება II-III საუკუნეთა საქართველოში ქრისტიანული თემების საეკლესიო ენის საკითხების რკვევისას. „დიდაქეს“ ანალიზი აჩვენებს, რომ ქრისტიანულ თემში ჟამით-ჟამად უცხო მხრიდან მოდიოდნენ ხოლმე მოსიარულე მოციქულები, წინასწარმეტყველები და მოძღვრები. მათ თემში სამ დღეზე მეტი ხნით დარჩენის უფლება არ ჰქონდათ. მოციქულები ქრისტიანული თემის წევრებს ასე არიგებდნენ მომსვლელთა შესახებ „ვინც თქვენთან მოვა და გასწავლით... მიიღეთ იგი... თუ მოძღვარი თვითონ მიიქცევა სხვა სწავლებისკენ... არ ისმინოთ მისი“ (დიდაქე, XI, 1,2). მოძღვრის მოვალეობა იყო ხალხისათვის ესწავლებინა ზეპირი სიტყვით - „სიმათლე და ცოდნა უფალზე“ მრევლის მოვალეობა იყო მოესმინა მოძღვრის სიტყვა. აქედან ჩანს, რომ პირველქრისტიანთა შორის მოსული მოძღვრები ზეპირი სიტყვის მეშვეობით და არა წერილობითი სახით ქრისტიანებს გადასცემდნენ საქრისტიანო ცოდნას. ეს განსაკუთრებით ითქმის წინასწარმეტყველთა შესახებ, რომელთაც ევალებოდათ ხმამაღალი ქადაგებდა ცოცხალი სიტყვით. წინასწარმეტყველები „მეტყველებენ“, კერძოდ ესაა, „სულის მიერ მეტყველება“ (დიდაქე, XI, 8), ამის გარდა იგი „ასწავლის ჭეშმარიტებას“, ანდა „ასწავლის იმას, რასაც თავად იქმს“ (დიდაქე, XI, 11).

რომელი ენით უნდა ექადაგათ საქართველოში ქრისტიან წინასწარმეტყველებს, მოძღვრებსა და მოსიარულე მოციქულებს?

ქრისტიანობის უპირველესი წესის თანახმად, ყოველ ხალხში ადგილობრივი ენით უნდა ექადაგათ მოციქულებს. ეს იყო არა მოციქულ-

თა პირადი სურვილი, არამედ საღმრთო ნება სულიწმიდის მიერ გაცხადებული. ცხადია, II-III საუკუნეებში საქართველოში მცხოვრებ ქრისტიანთა შორის „მოსიარულე მოციქულებს, მოძღვრებსა და წინასწარმეტყველებს“ უნდა ექადაგათ ხალხის ენით. ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ შეუძლებელია საქართველოს კუთხიდან კუთხეში, ხევიდან ხევი მოსიარულე მქადაგებლებს ორ-სამ დღეში შეეთვისებინათ თემის, კუთხის თუ ხევის დიალექტი (ენა), ამიტომაც ცხადია მქადაგებელთა წინაშე საქართველოში თავიდანვე უნდა დასმულიყო საკითხი იმისა, თუ როგორ მოეგვარებინათ ენობრივი პრობლემა ისე, რომ მათი ნათქვამი და ნალოცი სიტყვა ხალხისათვის გასაგები ყოფილიყო, ამიტომაც მათ უნდა გამოეკვლიათ ჰქონდა თუ არა ამ ხალხს საერთო კოინე ენა ანდა საერთო წმიდა - საღვთისმსახურო ენა, რომელიც ყველას ესმოდა. ასევე მოიქცნენ ისინი ბერძენთა შორისაც, მათ ბერძნულ დიალექტთა შორის უპირატესობა მიანიჭეს საერთო კოინე ენას, გასაგებს ყველა დიალექტის მქონე ბერძენისათვის და ამ ენაზე არა მხოლოდ გადასცეს სიტყვა, არამედ ჩაწერეს კიდევ წმიდა სახარება.

არსებობდა თუ არა ქართული საერთო წმიდა ენა, ანუ ენა, რომელითაც წარმართულ კულტმსახურებას აღასრულებდნენ ქართველები, როგორც ზემოთ ითქვა, ასეთი ენა არსებობდა და სამეგრელოსა და სვანეთშიც კი წარმართული საკულტო ცერემონიული ძველ ქართულ (ანუ საერთო) ენაზე აღესრულებოდა წმიდა ნინოს შემოსვლამდე დიდი ხნით ადრე. სწორედ ეს საერთო საღვთისმეტყველო ქართული ენა უნდა აეღოთ გამოსაყენებლად II-III საუკუნეთა მოსიარულე მოციქულებს, წინასწარმეტყველებსა და მოძღვრებს საქართველოში.

ენათმეცნიერთა მიერ გამორკვეულია, რომ ზოგიერთი ქართული სიტყვის ლინგვისტური ანალიზის თანახმად ქრისტიანული სწავლება ჩვენში ვრცელდებოდა ზეპირი გზით. „უძველესი ბერძნული

ნასესხობები ქართულში ისტორიულად უშორეს პერიოდთანაა დაკავშირებული... სიტყვები: - ეკლესია, კერეონი, მონაზონი, გუტერი და სხვა ქრისტიანული ეკლესიის უპირველეს წმინდანთა და ანგელოზთა სახელებთან ერთად ის სიტყვებია, რომლებიც უმეტეს შემთხვევაში ზეპირი გზითაა გავრცელებული ჩვენში, და, რომელთაც შემდეგ ქრისტიანული ლიტერატურის თარგმანებშიც უცვლელად შეინარჩუნეს ზეპირი გავრცელების ზოგიერთი ნიშანი, პირველ რიგში, ეს ითქმის იმ საკუთარ სახელთა მიმართ, რომლებიც ბერძნული წოდებითი ბრუნვის ფორმითაა გადმოცემული ქართულში: იესუ ქრისტე, პავლე, დამიანე, და სხვა მრავალი“ (ნელი მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები, 1978, გვ. 58).

„ქრისტეს სახელი „იესუ“ მიმართვის ფორმით, ვოკატივითაა ჩვენში შემოსული (ეს ზეპირი გზით გავრცელებულ ბერძნულ სახელებში გვაქვს), ბერძნული საკუთარი სახელების გადმოცემა ვოკატივის ფორმით იმდენად ხშირი იყო ქართულში, რომ საბოლოოდ გაგებული იქნა, როგორც ბერძნულ სახელთა გადმოცემის საერთო წესი“ (ნ.მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის ფონეტიკის საკითხები, I, გვ. 22).

„დიდაქეს“ ეპოქაში უნდა წარმოჩენილიყო ჩვენში ახალი ქართული საკულტო სიტყვები - „მღვდელი“, „ზედაშე“, „მარანი“. როგორც გარკვეულია სიტყვა „მღვდელი“ მიღებულია სიტყვიდან - ლაღადი, ხადილი, მ-ელი მაწარმოებლის დართვით (ფუძე „ლდ“) მ-ლდ-ელი. პირველქრისტიანთათვის უპირველესი სახე მლაღადებლობისა (მქადაგებლობისა) იყო წინასწარმეტყველი და ნათლისმცემელი იოანე („ხმა მლაღადებლისა უდაბნოსა შინა“), ამ წინასწარმეტყველის მაგალითის გამაფრცვლებლები უნდა ყოფილიყვნენ დიდაქეში ნახსენები „წინასწარმეტყველები“, რომელთაც 2-3 დღით შეეძლოთ წვეოდნენ პირველქრისტიანებს და ექადაგნათ (ელაღადათ) მათ შორის და ალბათ მოენათლათ კიდევ ისინი. „ხადილ-ლაღადიდანაა“ არა მარტო მღვდელი, არამედ ქადაგიც (აქედანაა ქადაგებაც). პირველქრისტიანები

თავიანთი ერთადშეკრება-ლოცვების ბოლოს, რომელიც პურის გატყვითა და ღვინის შესმით მთავრდებოდა, ამბობდნენ სიტყვას „მარანთა“ (I კორ., 16, 22, დიდაქე, X, 6), აქედან უნდა იყოს ქართული „მარანი“ (ღვინის შესმის ანდა შენახვის ადგილი). პირველქრისტიანებს ევალეობდათ მიერთმიათ მოძღვრისათვის ზედა, საუკეთესო ნალები ღვინისა თუ ზეთისა „პირველთავი“ (დიდაქე, XIII, 6), აქედან უნდა იყოს ქართული „ზედაშე“ (მისი საპირისპიროა - „ქვედაშე“, რაც ქვევრის ფსკერზე ანდა ქვაბის ფსკერზე ნალექს ეწოდება). ამ სიტყვების არსებობაც ადასტურებს ჩვენში ქრისტიანობის ზეპირი გზით გავრცელებას ჯერ კიდევ წმიდა ნინომდე და ქართული ლიტურატიურის წარმოშობამდე.

IV ს-მდე ქართლში ქრისტიანული თემების არსებობის შესახებ მიუთითებდა ს.ჯანაშია. მისი აზრით, ქართლში (უპირატესად ქალაქებში) უნდა არსებულიყო წვრილი ქრისტიანული თემური ურთიერთობანი, ისევე, როგორც რომის პროვინციებში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად ქცევამდის (ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 213). პ.ინგოროყვა, გ.გოზალიშვილი და სხვა მეცნიერები ამ აზრს იზიარებენ. ა.ბოხორაძემ ეს მოსაზრება დაადასტურა არქეოლოგიური მონაცემებით (F. <j[jxflpt- Htpekfnfs- c. 8) (ა.ბოგვერაძე, განვითარება, გვ. 13-14).

სამარხულ ძეგლებთან დაკვირვებით თ.ბიბილური წერს, რომ არქეოლოგიური და ნარატიული წყევრები სრულ თანხმობაში არიან, რადგანაც საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე (დიდი მცხეთა, ერწო, ახალი ჟინვალი, არაგვისპირი, ურბნისი, ზღუდერი, მოდნახე) აღმოჩნდა II-III საუკუნეთა ქრისტიანული სამარხები.

ფილოლოგიური კვლევის შედეგად თ.მგალობლიშვილის დასკვნით, IV საუკუნემდე ქართლში გავრცელებული იყო ე.წ. ძველი ნაკადი ქრისტიანობისა (გულისხმობს იუდაურ ქრისტიანობას), რომელიც წმიდა ნინოს დროს და შემდეგ შეიცვალა ე.წ. ახალი ნაკადით ანუ

„ელინისტური ქრისტიანობით“ (კლარჯული მრავალთავი, თ.მგალობლიშვილის გამოცემა, 1991, გვ. 171), მისი აზრით, „ქართლში ოფიციალურად ქრისტიანობის ელინისტური ნაკადი იქნა აღიარებული. ბუნებრივია, დროთა განმავლობაში ქრისტიანობის ეს ახალი ნაკადი სრულიად დევნის უკვე მოძველებულ იუდეურ-ქრისტიანულ ტრადიციას, თუმცა „მოქცევისა“ და „მეფეთა ცხოვრებაში“ მაინც შეინიშნება ამ უძველესი ტრადიციის ნაშთი (იქვე, გვ. 171).

თ.მგალობლიშვილის აზრით მახლობელ ქვეყნებშიც, მაგალითად, ედესაში (ოსროენაში) იუდეველ-ქრისტიანთა მეფემ უპირატესობა მაინც ქრისტიანობის ახალ, ელინისტურ ნაკადს მიანიჭა და მის საფუძველზე აღიარა თავის სახელმწიფოში ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად (იქვე, გვ. 173). ედესის პირველ ეპისკოპოსად მიჩნეულ იქნა პალუთი (სერაპიონ ანტიოქიელის მიერ თითქოსდა ხელდასხმული), თუმცა ეს იყო მხოლოდ ბერძნული ტრადიციის აღიარების ფაქტი და არა ისტორიული სინამდვილე (იქვე, გვ. 173).

ქართლში, თ.მგალობლიშვილის აზრით, II-III საუკუნეებში არსებულ იუდეურ-ქრისტიანი ნაკადი შეიცვალა მეფე მირიანის დროს ახალი, ელინისტურით, მთელი მისი შედეგებით.

ჩვენამდე მოღწეული წმიდა ნინოს და პეტრე იბერის ცხოვრებებიდან ჩანს, რომ ახალი ელინისტური ნაკადი ძველი იუდაურისაგან ძირითადად იმით განსხვავდებოდა, რომ მონაზვნური სულისკვეთების შემომტანი და დამწერგავი იყო, კერძოდ ახასიათებდა „ასკეტიზმი და ნაზარეველობა“.

მართალია, სახარების მცნების (მათე 19, 21, I კორ. 7, 32-35) შესაბამისად, ზოგიერთი ქრისტიანი ქალწულობის აღთქმას I საუკუნეებიდანვე დებდა, მაგრამ მას III ს-დან უფრო მასიური სახე მიუღია. ქალწულები და მონაზვნები (მარტო მყოფელი, განდევილები) უკვე უდაბნოში გადიოდნენ. ანტონი დიდი (251-354) პირველი შეუდგა თავის გარშემო მეუდაბნოე განდევილთა შეკრებას. პახომი

დიდმა (282-346) ორგანიზაციული სახე მისცა განდევილთა თემს, დაარსაპირველი ქალთა მონასტერი, მაგრამ სირიელი აფრაატის ცნობით განდევილ ქალწულთა (ქალთა და კაცთა) ძმური კავშირები იქამდეც არსებობდა. წმიდა ნინო ეკუთვნოდა მსგავს თემს. კერძოდ, ქალწულთა კავშირს, რომელიც 52 წევრი იყო, მას მემატთანე მონასტერს უწოდებს და წერს „მოისხენეს მათ უბიწო იგი აღთქმა და ღირსი ქებისა მარტოებით ცხოვრება, რომელსა იგი იყვნეს განსწავლულ... ერთობითყვანზრახვითა დაუტევეს ქვეყანა და ფარულად ორმოცდათორმეტმან სულმან“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 82). წმიდა ნინოს მამა - განდევილი იყო „და წარვიდა წიალ იორდანესა, კაცთა მათ თანა ველურთა“ (ქ.ც., I, გვ. 77), ქონება გლახაკებს დაურიგა. დედაც ოჯახს განშორდა და დადგა „მსახურად გლახაკთა დედათა და უძღურთა“ (იქვე, გვ. 77). წმიდა ნინოც ბავშვობიდანვე სხვებს ემსახურებოდა „მსახურებდა ნიაფორსა“ (იქვე, გვ. 77). რომში მან „იპოვა რიფსიმე და დედამძუძე მისი გაიანე მონასტერსა შინა ქალწულთასა“. საქართველოში შემოსვლის შემდეგ ქრისტიანულ მიმართულებას წმიდა ნინომ ასკეტური სულისკვეთება მიანიჭა. ეს კარგად ჩანს IV ს. II ნახევრის ქართლის ცხოვრების აღწერიდან. მაგალითად, პეტრე იბერის პაპა, ბაკურ დიდი და მისი მეუღლე დუხტია თავიანთი მეფობის დროს მონაზვნურ ცხოვრებას ეწეოდნენ. რამდენიმე შვილის გაჩენის შემდეგ ერთმანეთში დადეს აღთქმა ხორციელი კავშირის უარყოფისა (გეორგიკა, II, 1965, გვ. 250). ზედმიწევნით მლოცველი და მმარხველი მეფე ბაკური თავის ხელით აჭმევდა გლახაკებს ღარიბთა თავშესაფარში. დედოფალმა გაყიდა ოქროს ნივთები და ღარიბებს დაურიგა. პეტრეს მამის (ბუზმარიოსის) თანამედროვე არსილიოსი ქალწულობის აღთქმის დაცვას ცდილობდა (გეორგიკა, II, გვ. 251). პეტრეს აღმზრდელი „ძუძო“ ისეთი წმიდა იყო, რომ ღამით დგებოდა და უცხოური წყაროს თანახმად ქართულად ლოცულობდა და ტიროდა ისე, რომ ნეტარ პეტრეს ცრემლებით ასველებ-

და“. პეტრეს დედა დაქვრივების შემდეგ ქალაქიდან გავიდა, სოფლად ცხოვრობდა ასკეტურად, აგებდა უცხოთა თავშესაფრებს, საავადმყოფოებს, ჩაიცვა „მონაზონის კაბა“ (გეორგიკა, II, გვ. 251).

ვ.გოილაძის თანახმად პეტრე იბერი განეკუთვნებოდა ქართლის სამეფო დინასტიის ე.წ. რევიანთა შტოს, რომელსაც სათავე დაუდო მეფე მირიანის ძე რევა, მისი მეორე ძის ბაქარის შთამომავლებმა (ბაქარიანებმა) ასევე თავის ხელში აიღეს სამეფო ხელისუფლება (ვ.გოილაძე, ფარნავაზთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია, 1990, გვ. 159). იმის შემდეგ რაც ქართლი 369 წელს ორად გაიყვეს ირანმა და ბიზანტიამ ერთმანეთს შორის, რევიანები მართავდნენ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე არსებულ ქართულ ქვეყნებს, მათ შორის თავიანთ ხელდებულად მიიჩნევდნენ კლარჯეთსა და ეგრისს, ხოლო ბაქარიანები მტკვრის მარცხენა მხრის ქვეყნებს. ბაქარიანების სატახტო იყო მცხეთა, ხოლო რევიანებისა არმაზი. არმაზთან ერთად რევიანთა სამეფოს ცენტრი უნდა ყოფილიყო ბოლნისიც, სადაც რევიანმა მეფეებმა ააშენეს ერთ-ერთი უდიდესი ტაძარი თავისი დროისათვის. მამსადაძემ, პეტრეს პაპა ბაკური დიდი, მამა ბუზმარიოსი, დედა ბაკურდუხტი და სხვანი ცხოვრობდნენ ბოლნისში ანდა ბოლნისთან, იმ მიწაზე რომელსაც ამჟამად ქვემო ქართლი ეწოდება, სადაც იყო მათი სამეფოს ცენტრი.

ქართული საეკლესიო ლიტურგიკული ენის ჩამოყალიბების თვალსაზრისით, ეს მომენტი იმით არის საინტერესო, რომ არმაზი ჯერ კიდევ წარმართობის დროს წარმოადგენდა როგორც ფიქრობენ ქართული წარმართული საისტორიო ლიტურგატურის შექმნის კერას, ხოლო ბოლნისში IV ს. ბოლოს აიგო ტაძარი V-ის დასაწყისის პირველი ქართული წარწერებით. ვ.გოილაძის მტკიცებით, „ძველი ქართული წყაროების მონაცემებიდან გამომდინარე ბოლნისის სიონის შეკაზმვა, აღდგენა ქართლის მთავარეპისკოპოსის ელიას (383-397 წწ) თრდატ რევის ძის (383-395), ფარსმანის (395-397) და ბაკურის

(396-416) ზეობაში ხდება“ (იქვე, გვ. 126). ამ დროინდელია მისი წარწერებიც, მაშასადამე პირველნი აქამდე ცნობილთა შორის.

ეს ტაძარი, აქამდე მიიჩნეოდა, რომ აგებული იყო V ს. ბოლოს, მაგრამ არის სხვა მოსაზრებანიც, როგორც აღინიშნა. „უახლოეს სამეცნიერო ლიტერატურაში „ფრიად სარწმუნო ბაკური“ (როგორც მას უწოდებენ გელასი კესარიელი და რუფინუსი), იდენტიფიცირებულია ქართლის მოქცევის ქრონიკებში დასახელებულ ბაკურ თრდატის ძესთან და მართებულად არის გაიგივებული ფილოსოფოს ბაკურთან, რომელიც იბერიის მეფე იყო 403-416 წლებში თუ ბოლნისის სიონი მართლაც თხუთმეტი წელი შენდებოდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ვარაუდით ბაკურს 14 წლის განმავლობაში შეეძლო ეშენებინა ეს ეკლესია, ხოლო ფარსმანს მისი ორწლიანი ზეობის დროს შეეძლო დაესრულებინა ეს ტაძარი. ამგვარად „ფრიად სარწმუნო ბაკური“ არა მხოლოდ ბოლნისის ეკლესიის მამულებლად შეგვეძლო მიგვეჩნია, არამედ პირველი ქრისტიანული ეროვნული იკონოგრაფიის პროგრამის მესაძირკვლევაც“ (გ.აბრამიშვილი, „ფრიად სარწმუნო ბაკური“ ქრისტიანული არქეოლოგიის მესამე სამეცნიერო კონფერენცია, 1999, გვ. 10).

როგორც აღინიშნა, წმიდა ნინოს შემოსვლის შემდეგ ჩანს საქართველოში გაიმარჯვა ქრისტიანობის ახალმა ელინისტურმა ნაკადმა, რომელიც არა მხოლოდ მონაზვნური სულისკვეთებით გამოირჩეოდა, არამედ ღვთისმსახურების საგანგებო წესების შემოღებითაც. ახლა უკვე ღვთისმსახურებისას წიგნების გამოყენებაცილებელი იყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ბერძნულენოვანი საღმრთო წიგნები გამოიყენებოდა, მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ამ დროისათვის, ქართულად თითქმის უკვე ჩამოყალიბებული იყო შესაბამისი საეკლესიო ზეპირი ტერმინოლოგია, ამიტომაც ბერძნული ტექსტის წაკითხვის შემდეგ საგანგებო მთარგმნელი მას ქართულ ენაზე თარგმნიდა. ასევე აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართულ ენაზე

ლოცვები იმ დროისათვის უკვე არსებობდა, ამის შემდეგ გვაქვს წყაროს პირდაპირი მითითება. პეტრე იბერის გამზრდელი „ძუძო“ (შეადარე - „დედამძუძე“, „ძიძა“) იოანე რუფუსის სიტყვით, ქართულად ლოცულობდა შემდეგი სიტყვებით: „უფალო იესო, ღმერთო ჩემო, ჩემი სიცოცხლის შემქმნელო, შემბრალე მე“ (გეორგიკა, II, გვ. 251) V ს. 10-ინ წლებში.

როგორც ითქვა, რევიანთა ქართლის სამეფო, რომელიც მიიზნოდა არმაზის ძველი კულტურულ-ისტორიული ტრადიციის მემკვიდრედ, ტერიტორიული სიანსლოვის გამო ხშირად სომხეთის გავლენის სფეროში ექცეოდა. ირანისა და რომის 377 წლის შეთანხმებით სომხეთის დიდ ნაწილში დამყარდა ირანელთა ხელისუფლება, ხოლო 387 წელს მოხდა სომხეთის გაყოფა ამ ორ იმპერიას შორის. ამ დროს რევიანთა სამეფო ანუ ქვემო ქართლი ირანის გავლენის სფეროში მოექცა. სომხეთში ირანი კრძალავდა ღვთისმსახურების დროს ბერძნულენოვანი წიგნების გამოყენებას. მოვსეს ხორენაცის ცნობით, ირანელთა ხელისუფალი „რა წიგნებსაც კი წააწყდებოდა, წვადა. ბრძანა რომ ესწავლათ სპარსული და არა ბერძნული წერა-კითხვა, არავის ჰქონდა უფლება ელაპარაკა ბერძნულად, ანდა ეთარგმნა ამ ენიდან“ (მ.ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 206).

ამ მიზეზის გამო, სომხეთში ღვთისმსახურები გამოუვალ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ, რადგანაც ტრადიციულად ღვთისმსახურების დროს წიგნის მკითხველები ჯერ ბერძნულ ენაზე კითხულობდნენ წიგნებიდან ტექსტებს, იქვე მყოფი მთარგმნელები კი თარგმნიდნენ სომხურ ენაზე, რომელსაც ისმენდა ხალხი (იქვე, გვ. 216). IV ს. ბოლოსათვის ირანის ხელისუფლების მიერ სომხეთში მოისპო ბერძნული წიგნები, წიგნების უქონლობის გამო სომხური ეკლესიის მეთაური საპაკ დიდი იყენებდა ასურულ წიგნებს. ხორენელი განმარტავს „საქმე ისაა, რომ მეჰრუჟანმა დაწვა ბერძნული წიგნები მთელს ჩვენს ქვეყანაში. ამასთანავე, სომხეთის დანაწილებისას სპარსთა

წილ სომხეთში სპარსელი მოხელეები არავის რთავდნენ ბერძნული მწიგნობრობის შეთვისების ნებას“, ხელისუფლებამ მოითხოვა, რომ საღვთისმსახურო საჭიროებისათვის სომხებს თვითონვე შეექმნათ სომხური ანბანი, ანდა ბერძნულის ნაცვლად გამოეყენებინათ ასურული მწიგნობრობა. ასეთი იძულების გამო სომხებმა დაიწყეს ფიქრი და მზრუნველობა სომხური ანბანის შესაქმნელად, რომლითაც დაწერილი წიგნები დაიჭერდა ბერძნულის ადგილს.

ირანელები თავიანთ ხელდებულ რევიანთა ქართლის სამეფოშიც მსგავსადვე უნდა მოქცეულიყვნენ. ხორენაცის სიტყვით სომხური ანბანის შექმნის საკითხებზე ზრუნავდა „საჰაკ დიდთან შეკრებილი ყველა ეპისკოპოსი“ (იქვე, გვ. 222), ასევე ქართული ანბანის რქსტავრაციას თუ შექმნა-შემუშავებას ხორენაცის სიტყვით ხელს უწყობდა „ქართლის მეფე ბაკური და მოსე ეპისკოპოსი“ (იქვე, გვ. 224). აგრეთვე ვინმე ჯალა, და მეფის კარზე ქართული პროვინციებიდან (ხორძენედან და ტარონიდან) ჩამოსული სასულიერო პირები.

როგორც ცნობილია, მესროპ მაშტოცმა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნები მოიარა სომხური ანბანის ძიების ჟამს, ასევე იქცეოდნენ სხვა მაძიებლებიც. უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოშიც მსგავს მომენტს ჰქონდა ადგილი. ქართველებს ან საკუთარი ანბანი უნდა შეექმნათ ანდა გამოეყენებინათ საეკლესიო საჭიროებისათვის სხვა უკვე არსებული მწიგნობრობა, ბერძნულის სანაცვლოდ, რომელიც აკძალული იყო. ასეთ დროს საფიქრებელია, ქართველებს მოეძებნათ ის ანბანი, რომელსაც მათი წინაპრები იქამდეც იყენებდნენ, კერძოდ, არმაზში და სხვა ქალაქებში იყენებდნენ ე.წ. „არმაზულ დამწერლობას“. ქრისტეშობის შემდეგ საუკუნეებში „არმაზული ანბანი“ შესრულებული მრავალრიცხოვანი წარწერა არის აღმოჩენილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. თავის მხრივ, როგორც ცნობილია, არმაზული დამწერლობა არის არამეული დამწერლობის თავისებური სახეობა. მესროპ მაშტოცის ეპოქაში ეროვნუ-

ლი ანბანის ქრისტიანული საჭიროებისათვის ძიებისას ქართველები უპირველესად იფიქრებდნენ არმაზული ანბანის გამოყენების შესახებ. ამ ახალი საჭიროებისათვის მათ ცხადია უნდა მოეძებნათ არმაზული დამწერლობის პირველსახე, ანუ ის ანბანი, რომელიც არმაზული ანბანის თავდაპირველ, ამოსავალ სახედ მიიჩნეოდა.

დადგენილია, რომ როგორც ითქვა, არმაზული ანბანი არამეული დამწერლობიდანაა წარმომდგარი. IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში ქართველთა მიზანი იქნებოდა მოეძებნათ არამეული დამწერლობის „სწორი“, მათი აზრით, „თავდაპირველი“ სახეობა. ასეთი უნდა ყოფილიყო ძველი სემიტური წერის არამეული განშტოების ე.წ. „ქილამუვას“ და „მარ-რებუქის“ სახეობები (მათგან იქნა მიღებული შემდგომ „არმაზული“ დამწერლობაც) (თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, 1989, გვ. 38). საერთოდ, შეიძლება ითქვას ესაა საშუალო ფინიკიური დამწერლობა, რომლიდანაც იქნა მიღებული როგორც ბერძნული, ისე ქანაანური დამწერლობანი. ქართულ ასომთავრულსაც, რ.პატარიძე და სხვა ქართველი მკვლევარები მიიჩნევენ მათგან მიღებულად. ასე, რომ „არმაზულ დამწერლობას“ და ასომთავრულ ანბანს ერთი წყარო გააჩნიათ: სემიტურ-ფინიკიურ-არამეული. როგორც აღინიშნა, ბერძნული წიგნის, ანბანისა და ენის გამოყენება განსახილველ პერიოდში აკრძალული იყო ირანის ხელისუფალთა მიერ, ამიტომაც ქართველებს, ბერძნულის ნაცვლად უნდა გამოეძებნათ სხვა ანბანი საღვთისმსახურო საჭიროებისათვის, ასეთად კი უნდა მიეჩნიათ ეროვნული იმჟამად უკვე არსებული „არმაზული დამწერლობის“ თავდაპირველი სახეობა, რომელიც, როგორც ჩანს, ქართველთათვის ქრისტიანობამდე მრავალი ასწლეულით ადრე იყო ცნობილი. ქართული ანბანის პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე ივ.ჯავახიშვილმა ქართული ანბანის შექმნა ძვ. წ. VII ს-ში ივარაუდა (ივ.ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 236).

პ.ინგოროყვა ფიქრობდა, რომ ქართული ანბანი უნდა ჩამოყალ-
ბებულიყო ძვ. წ. IX-VIII სს-ში, როცა ქართველი ხალხის ერთი
ნაწილი, თობალები და მესხები, მცირე აზიის ტერიტორიაზე
მკვიდრდებოდა (პ. ინგოროყვა, თხზ. ტ. IV, 1978, გვ. 248).
რ.პატარიძის აზრით, ქართული ანბანი ძვ. წ. V ს-ში ჩამოყალიბდა.
შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს იყო არა ასომთავრული ანბანი, არამედ
ზემოაღნიშნული სემიტურ-ფინიკიური ანბანი. ასეთი დაშვება
თ.გამყრელიძეს შესაძლებლად მიაჩნია, ოღონდ ქართული ანბანის
ე.წ. „დანართი“ ნაწილის მიმართ (იგულისხმება საკუთრივ ქართუ-
ლისათვის დამახასიათებელ ბგერათა ასო ნიშნები) (თ.გამყრელიძე,
დასახ. ნაშრ., გვ. 177). მან ამ მხრივ ყურადღება მიაქცია ქართულ
ასომთავრულის „წილ“ ასონიშანს, რომლის პროტოტიპად სემიტური
(არამეული) შესაბამისი ასო, კერძოდ არმაზული არამეულის ერთ-
ერთი ასონიშნის ფორმა მიიჩნია, მისი მოსაზრებით, ეს ფორმა არსე-
ბითად ემთხვევა „წილ“ ასოს მოხაზულობას ქართულ ნუსხა-ხუცურ
დამწერლობაში (იქვე, გვ. 178). ასევე აღსანიშნავია ის, რომ ქართუ-
ლი ასომთავრულის პირველი ნიშანი „ან“-ის გრაფიკული პროტოტიპი
შესაძლებელია იყოს სემიტურ-ფინიკიური „ალეფი“ (მთლიანად მს-
გავსი არქაული ბერძნულის ალფა ნიშნისა), რომელსაც ქართულში
მიუწერეს დამატებითი ჰორიზონტალური ხაზი, რომელიც ძირითად
გრაფიკულ ელემენტს - ნახევარწრეხაზს, ზემოდან ერთვის, ქართუ-
ლი ბან-ის არქაული გრაფიკული სახეობა თითქმის მთლიანად მს-
გავსია შესაბამისი სემიტურის „ბეტ“ ნიშნისა და უფრო ნაკლებ ჰგავს
არქაული ბერძნულის „ბეტას“. ასევე „განი“, „ლონი“ და სხვა ასო ნიშ-
ნები რაც კარგად აღწერა რ.პატარიძემ.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ
IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში საქართველოში მეფეების ბაკურისა
და ფარსმანის დროს მოხდა ბერძნული ანბანის მიხედვით ძველი
ქართული (სემიტურ-ფინიკიურიდან წარმომავალი) დამწერლობის

რეფორმა. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას იძლევა ის, რომ ამ დრომდე საქართველოში ნამდვილად არსებობდა და გამოიყენებოდა ადგილობრივი ე.წ. „არმაზული დამწერლობა“, რომლის შესახებაც ცხადია ცოდნა უნდა ჰქონოდა „არმაზული ქართლის“ ანუ „რევიანათა ქართლის“ სამეფო დინასტიის მესვეურებს, რომელნიც ამავე დროს ცნობილი და სახელგანთქმული პირები იყვნენ მთელ ბერძნულ სამყაროში, ვითარცა ბერძნული ენისა და ფილოსოფიის საუკეთესო მცოდნენი.

ქართული საეკლესიო-ლიტურგიკული ენის ჩამოყალიბების თვალსაზრისით საინტერესოა ისიც, რომ „რევიანთა ქართლის“ თავდაპირველ დედაქალაქში - არმაზში სპეციალისტების დასკვნით იქმნებოდა წარმართული ხანის ქართული საისტორიო ძეგლები, კერძოდ „მოქცევაი ქართლისაში“ (უძველეს საისტორიო ძეგლში) ე.წ. ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია „უცილობლად ავთენტურობის ბეჭედს ატარებს“. ამ წყაროს „ისტორიული ტექსტი, რომელიც ეხება ანტიკურ ხანას... მომდინარეობს წარმართული ხანის ძეგლებიდან“ (პ.ინგოროყვა, თხ. ტ. IV, გვ. 254, 255). პ.ინგოროყვას ეთანხმება გ.მელიქიშვილი, ივ. ლოლიშვილი და სხვანი. წარმართული მწერლობის მთელი რიგი ფრაგმენტები და ნაწყვეტები შემონახულია ქართული საისტორიო თხულებებში. რ.ბარამიძის აზრით, „ქართლის ცხოვრებაში“ გვხვდება წარმართული ხანის საუკუნეებში შექმნილი მთლიანი ნაწარმოებები დასრულებული სახით. ვ.გოილაძის აზრით, ქართული წარმართული მწერლობის არსებობა უეჭველია, მისი აზრით ქართლის წარმართი მემკვიდრეები მომხდარ ამბებს იწერდნენ ქართულ ენაზე. ს.კაკაბაძის აზრით, ეს ხდებოდა არამეული ენის საშუალებით, ე.ი. იქმნებოდა ქართლის ისტორიის არამეული წყაროები. ეს წყარო ჰქონდა ხელთ IV ს-ში გრიგოლ დიაკონს, რომელიც მოქცევაი ქართლისაის ბერძნული ტექსტი შეადგინა. თ.გამყრელიძის აზრით მემკვიდრის ცნობა ფარნავაზ მეფის მიერ

ქართული მწიგნობრობის შექმნის შესახებ შეიძლება ნიშნავდეს ამ დროს ქართულის წერილობითი ხმარების შემოღებას „პეტეროგრაფის“ სახით, ე.ი. რომელიმე გავრცელებულ უცხოურ ენაზე, მაგალითად არამეულად შედგენილი ტექსტის წაკითხვით ადგილობრივი ენის საფუძველზე (თ.გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა“, გვ. 198). ასეთი ხერხიც კი, გულისხმობს ქართული სალიტერატურო (თუმცა კი ზეპირი) ენის ჩამოყალიბებას წარმართულხანაში, ე.ი. IV ს-მდე გაცილებით ადრე, რაც ცხადია საფუძველად უნდა დადებოდა შემდგომში ქართული საეკლესიო ლიტურგიკული ენისა და საერთოდ ქრისტიანული ლიტერატურის ჩამოყალიბებას.

როგორც მიღებულია, მესრობ მამტოციმ სომხური ანბანი შექმნა დაახლოებით 405-406 წლებში. თითქმის ამავე წლებში სომხურ წყაროთა ცნობით შეიქმნა ქართული ანბანიც. როგორც იმჟამინდელი საერთაშორისო მდგომარეობის ანალიზი აჩვენებს, ქართული უძველესი სემიტურ-ფინიკიური წარმომავლობის დამწერლობის რეფორმა ბერძნული ანბანის გავლენით ამ ეპოქაში უნდა მომხდარიყო მეფე ბაკურის დროს (როგორც ამას სომხური წყაროებიც მიუთითებს) კერძოდ V ს. ავტორი კორიუნი (Rjhy- :bnbt vfinjwf- Tht-dfy- 1962- c. 100_101) და ხორენაცი (მ.ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 231).

ამავე წლების შესახებ მიუთითებს პეტრე იბერის ცხოვრებაც. მისი ბიოგრაფის ზაქარიას ცნობით, რომელიც ქართლიდანვე გააჰყოლია უცხოეთში მონაზვნად წასულ პეტრეს, პატარა მურვანიოსი საქართველოშივე სამი წლის ასაკიდან „მისცეს სამწიგნობრედ და დაისწავა მან ყოველივე სწავლაი და გულისხმის ყოფით აღმოიკითხვნ წმიდათა წერილთა და იწურთინ მარად დღე და ღამე“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967, გვ. 217). მურვანიოსი დაბადებულია დაახლოებით 411 წელს, მისი სამი

წლის ასაკში ე.ი. 414-415 წლისათვის ქართულად უკვე არსებობდა წმიდა წერილის თარგმანები, ამას მიუთითებს ის, რომ მისი ბიოგრაფები, რომელნიც კარგად იცნობდნენ მისი სიყმაწვილის გარემოს, წერენ: პეტრე იბერმა ბერძნული და ასურული ენები შეისწავლა უცხოეთში, და ეს ენები მან ქართლში არ იცოდა, კერძოდ, პეტრემ 12 წლის ასაკში კონსტანტინოპოლში „დაისწავლა ენაი ბერძნული და სწავლაი“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 224), ხოლო იერუსალიმში გამგზავრების შემდეგ იქ „ისწავა ენაი და სწავლაი ასურებრივი“ (იქვე, გვ. 224). ე.ი. ასურული ენა. მაშასადამე, პატარა პეტრეს ქართლში 3 წლის ასაკიდან ასწავლიდნენ ქართულ მწიგნობრობას, კერძოდ კი წმიდა წერილს. სწორედ მას სწავლობდა პატარა პეტრე „დღე და ღამ“ 9 წლის მანძილზე (3 წლის ასაკიდან 12 წლამდე) 414-420 წლამდე. ამიტომაც არაა გასაკვირი, რომ პალესტინაში ბეთლემის მახლობლად პეტრე იბერის მიერ აშენებულ მონასტრებში (ივარაუდება 433 წლის ახლო ხანებში) აღმოჩნდა ასომთავრული წარწერები, სადაც იხსენიებიან პეტრე და მისი წინაპრები, მათ შორის მეფე ბაკური (პეტრეს პაპა დედის მხრივ). მკვლევარების დასკვნით იმ მცირე ენობრივი მასალის მიხედვითაც, რომელიც წარწერებშია წარმოდგენილი, აშკარად ჩანს, რომ უკვე ამ დროს (V ს. პირველ ნახევარში) სალიტერატურო ქართული ენა მტკიცედ იყო ჩამოყალიბებული. ამავე ხანას განეკუთვნება პეტრე იბერის პაპის ძმის მეფე არჩილის მიერ დასმული ქართლის ეპისკოპოსის მობიდანის შესახებ დაცული ცნობა, რომ იგი „ფარულად წერდა წიგნებსა საცთურისასა, რომელ შემდგომად მისსა დაწვა ყოველი წერილი მისი ჭეშმარიტმან ეპისკოპოსმან მიქაელ“, მობიდანის, რასაკვირველია წერდა ქართულად, ვინაიდან მისი მიზანი იყო გაეგრძელებინა მაცდური მოძღვრება თავის სამწყსოში - ქართველთა შორის. იმ ცნობის თანახმად, V ს. I მესამედში ქართულ ენაზე იწერებოდა „წიგნები“. ამავე ეპოქას განეკუთვნება ცნობა არ-

ჩილ მეფის (422-432) შვილის მირდტის მეუღლისათვის წმიდა სახარების თარგმანის შესახებ (იგი ქართველი არ იყო) - „საგდუხტ დედოფალმან გამოიკითხა სჯული ქრისტესი რამეთუ ქმარმან მისმან მოჰგვარა კაცნი სჯულისა მეცნიერნი და უთარგმნეს სახარება უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი“. ცნობაში ხმარებული გამოთქვა „უთარგმნეს“, ბუნებრივია, ისე უნდა გავიგოთ, რომ თარგმნეს ან ქართულად, ან ქართულიდან (უფრო ბუნებრივია ქართულიდან უთარგმნეს ანუ განუმარტეს).

ქართლში IV საუკუნეში გამარჯვებული ქრისტიანობის ელინისტური მიმართულება გულისხმობდა ასკეტურ მონაზვნურ მოშურნეობას შეკავშირებულს მწიგნობრობასთან. კერძოდ, პეტრე იბერი თავის მოწაფეებს ასე მოძღვრავდა - როგორც ურწყავი ბალი გახმება და უნაყოფო იქნება. „ეგრეთვე გონება მონაზონისა უნაყოფო იქნების თვინიერ წიგნის კითხვისა და სმენისა სწავლათა სულიერთა“ (ძველი ქართული აგიოგრ. ლიტ. ძეგლ., II, 1967, გვ. 255). უნდა ვიგულისხმოთ, რომ IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში ქართლში სამეფო კარისა და ეკლესიის იერარქთა მეთაურობით გაჩაღებული იყო ყოვლისმომცველი მთარგმნელობით მუშაობა, რომელსაც ერთოდა საკუთრივ ქრისტიანული დამწერლობის შექმნა-ძიება. ქრისტიანული მწიგნობრობის დაფუძნების ამ ეპოქაში მოღვაწეობდნენ წმიდა წერილის პირველი მთარგმნელები. ძირითადად პეტრე იბერიის ოჯახის კარზე, პირველ მთარგმნელებს თავიანთი მოღვაწეობის საყრდენად უნდა ჰქონოდათ ადგილობრივი ლიტერატურული მემკვიდრეობა. კერძოდ, აღნიშნულ სამეფო დინასტიას, იქამდე უკვე გააჩნდა საკუთარი საისტორიო მატრიანე - „მოქცევაი ქართლისაი“, რომელიც ვ.გოილაძის თანახმად არის რევიან მეფეთა ისტორია, შედგენილი IV-V საუკუნეებში. რევიანი მეფეები იყვნენ მემკვიდრენი იმ მიწა-წყლისა, რომელიც „საპიტიახშოდ“ იწოდებოდა, მის დედაქალაქ არმაზში, როგორც აღინიშნა, პ.ინგოროყვას თანახმად

„ჟამით-ჟამად“ იწერებოდა ქართლის ანტიკურ მეფეთა“ ქრონიკები. ე.ი. ქვემო ქართლში წარმართობისდროს და ქრისტიანობის გამარჯვების პირველ საუკუნეში იწერებოდა ქართლის ისტორიის ერთ-ერთი ვარიანტი. ეს იყო ის ლიტერატურული მიღწევა, რომელიც საფუძვლად უნდა დაედებოდა V ს. დასაწყისში (ან IV ს. ბოლოს) ქრისტიანული მწიგნობრობის ჩამოყალიბებასა და წმიდა წერილის თარგმანის საქმეს. ეს ლიტერატურული საფუძველი არ იყო ადგილობრივი მნიშვნელობისა, არამედ წარმოადგენდა ზოგადქართულს, რადგანაც განეკუთვნებოდა იმ ეპოქას, როცა ფუძე ქართული ენის დაშლის პროცესი ახალი დაწყებული იყო, ამიტომაც კუთხური ენები და მითუმეტეს დიალექტები ძალზე ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან და ფუძე ქართულ ენასთან. როგორც აღინიშნა არმაზული ლიტერატურული საფუძვლები იქმნებოდა ანტიკურ ეპოქაში, ამავე ხანაში იწყებოდა ფუძე ქართული ენის დიალექტურ დონეზე დანაწევრება, ამიტომაც, როგორც აღინიშნა, წარმართობის დროს ყველა ქართულ ტომში, მათ შორის, სამეგრელოსა და სვანეთში საკერპთმსახურო ენა ანუ ლოცვა-რიტუალი ქართულ ენაზე აღესრულებოდა, არსებობდა „საერთო წარმართობა“ მათ შორის მეგრელთა და სვანთათვის საერთო ქართული ენითა და საერთო ტერმინოლოგიით (ივ.ჯავახიშვილი, ყთხზ. I, გვ. 156).

IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში რევიან მეფეთა კარზე გაჩაღებულ ქრისტიანული სამწერლობო და კულტურის ენის შექმნა-შემუშავებაში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენლებსაც, რადგან ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით „მის შექმნა-შემუშავებაში მეგრელებსა და სვანებს თავიანთი წვრილი აქვთ შეტანილი“, ამის პიროვნულ გამოხატულებად ჩვენ უნდა მივიჩნიოთ პატარა პეტრე იბერიის (მურვანოსის) აღმზრდელად დასავლეთ საქართველოდან იოანე ლაზის მოწვევა. იოანე ლაზი პატარა პეტრეს „დღე და ღამ“ 3 წლის ასაკიდან ვიდრე 12 წლის ასაკამდე ზრ-

დიდა და მწიგნობრობას ასწავლიდა, როგორც აღნიშნული იყო ქართულ ენაზე. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ იგი აქტიურად მონაწილეობდა იმ დიდ შემოქმედებით მუშაობაში, რომელიც სამეფო კარზე მიმდინარეობდა საეკლესიო-ლიტერატურული ენის შექმნა-ჩამოყალიბებისათვის IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში. როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოში ამ დროს არსებობდა რაღაც სკოლა ამ მიმართულებისა, რომლის წარმომადგენლის მოწვევა ქართველი უფლისწულის აღმზრდელად საჭიროდ მიუჩნევიან. ს. ყაუხჩიშვილის თვალსაზრისით, იოანე ანუ მითრიდატე ლაზი იყო კოლხეთის ცნობილი რიტორიკული სკოლის წარმომადგენელი, რამდენიმე ათეული წლით უფროსი პეტრე იბერზე. მიუხედავად ამისა, იგი პეტრეს ასწავლიდა არა ბერძნულ მწიგნობრობას, არამედ ქართულს, რადგანაც ბერძნული „ენა და სწავლა“ პეტრემ შეითვისა კონსტანტინოპოლში, ქართლიდან წასვლის შემდეგ, როგორც ეს აღინიშნა. იოანე ლაზი უნდა ყოფილიყო ქართული საეკლესიო საღვთისმსახურო ენისა და ლიტერატურის ფუძემდებელთა, პირველ მთარგმნელთა წრის აქტიური წევრი, ქართული თავდაპირველი მთარგმნელობითი სკოლის ერთ-ერთი ლიდერი. ამ განცხადების უფლებას იძლევა ის, რომ სწორედ იოანე ლაზის მიერ აგებულ პალესტინის მონასტერში აღმოჩნდა ქართული წარწერები, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, უძველესნი უცხოეთში დღემდე ცნობილ წარწერათა შორის, მათში ნახსენები არიან ანტონი, აბაი, და იოსია. ეს უკანასკნელნი პირველქართველ მთარგმნელებად იყვნენ მიჩნეულნი ძველ საქართველოში. პალესტინის აღნიშნული წარწერების აღმოჩენამდე დიდი ხნით ადრე პირველქართველ მთარგმნელთა ვინაობას შეეხო კალისტრატე ცინცაძე (XX ს. დასაწყისში), იგი წერდა, რომ „პეტრე მაიუმელის მიერ აგებულ მონასტერში უნდა მიეღოთ თავშესაფარი პირველ ქართველ მთარგმნელებს სამშობლიოს გარეთ - სტეფანესა და დავითს... ამავე მონასტერში უნდა ეცხოვრათ და ემოღვაწათ სხვა ძველ მთარგმ-

ნელებს ანტონსა და საბას, რომელთა სახელების მოიხსენიება წმ. გიორგი მთაწმიდელის პირადად მცნობის ეფრემ კირილეს ძის ჩანაწერებში“ (Gfktcnbycrbq c, jhybr- X, c. 181- წიგნიდან „სალვითს-მეტყველო კრებული, №1, 1991, გვ. 176).

მამასადამე, ძველი ქართული საზოგადოებისათვის ცნობილი იყო პირველ ქართველ მთარგმნელთა სახელები, ესენი იყვნენ დავითი, სტეფანე, ანტონი და საბა. პალესტინის ქართულ წარწერებში იხსენიებიან: ანტონი, აბაი, და იოსია. მიიჩნევა რომ აბა ანტონი იყო აბატი ანუ წინამძღვარი, ყთუმცა შესაძლოა აქ იყოს ორი კაცის სახელი ანტონი და აბა, მესამე კი არის იოსია. მათ მონასტრის იატაკის დაგებისათვის უზრუნიათ. თუმცა კი ძველი ცნობებით, ისინი მთარგმნელები ყოფილან. ქართული ისტორიოგრაფია პეტრე იბერს აკავშირებდა პირველ ქართველ მთარგმნელობით სკოლასთან, ამ სკოლის წევრი უნდა ყოფილიყო პეტრეს აღმზრდელი და მოძღვარი იოანე ლაზი. ს.ყაუხჩიშვილი მათ აგებულად მიიჩნევს პალესტინის იმ ქართულ მონასტრეს, სადაც აღმოჩნდა ზემოაღნიშნული წარწერები მთარგმნელთა სახელებით.

საბოლოოდ უნდა დავასკვნათ, რომ იოანე ლაზისა და პეტრე იბერის, საერთოდ დასავლელ და აღმოსავლელ ქართველთა აქტიური ურთიერთ თანამშრომლობის შედეგად უნდა ჩამოყალიბებულიყო ის საოცარი ძველი ქართული საეკლესიო-ლიტურგიკული და ამასთანავე სალიტურატურო ენა, რომელიც მოიცავდა სრულიად საქართველოში არსებულ დიალექტებს (მათ შორის მეგრულსა და სვანურს) და იქვემდებარებდა მათ. საქართველოში იმ დროისათვის, თითქმის 1600წლის წინ არსებული დიალექტები ძალზე ახლოს უნდა ყოფილიყვნენ ერთმანეთთან, როგორც ეს მრავალგზის აღინიშნა, და ერთმანეთისაგან უფრო ნაკლები სიშორე უნდა ჰქონოდათ, ვიდრე მათ ამჟამად გააჩნიათ. როგორც ცნობილია, ერთ დროს ქართვების, მეგრელებისა და სვანების ენები ერთ ენობრივ მთლიანობას ქმნიდნა

და მხოლოდ შემდგომ ათასწლეულთა მანძილზე დაშორდნენ ისინი ერთმანეთს. ფარნავაზის მიერ ერთიანი, დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს მომცველი სახელმწიფოს წარმოშობის შემდეგ და ახ. წ. II-III საუკუნეებში, ქრისტიანობის ქადაგებათა ჟამს, ჩანს მთელ საქართველოში ჯერ კიდევ ესმოდათ ის ერთიანი ენა, რომელიც საფუძვლად დასდებია წარმართულ კულტმსახურების ენას, შემდგომ კი ქრისტიანულ ღვთისმსახურება-ქადაგებას. იმჟამად ჯერ კიდევ არსებული ენობრივი ერთობა დაედებოდა საფუძვლად IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში პირველ მთარგმნელთა საქმიანობას. ამ პროცესში, როგორც იოანე ლაზისა და პეტრე იბერიის ურთიერთთანამშრომლობის მაგალითი მიუთითებს, მონაწილეობას იღებდა მთელი ქართველი ერის ინტელექტუალური ზედაფენა. სწორედ ასე უნდა გავიგოთ, ჩვენ ივანე ჯავახიშვილი გამოთქმა, რომ ქართული სალიტერატურო ენის შექმნა-შემუშავებაში თავიანთი წვლილი შეუტანიათ მეგრელებსა და სვანებს, ე.ი. დასავლეთ საქართველოს ქართველობას, მხოლოდ ამის შედეგი იყო ის, რომ „მეგრელებისა და სვანებისათვის ერთადერთი სამწერლო და კულტურის ენა იყო და არის დღესაც ძველი ქართული ენა“ (ივ. ჯავახიშვილი). ამის შედეგი იყო ისიც, რომ როგორც აღინიშნა, საქართველოში არასოდეს შექმნილა რაიმე თხზულება ანდა უბრალო წარწერებიც კი რომელიმე კუთხურ ენასა და დიალექტზე. ძველი ქართული სალიტერატურო ენა სინამდვილეში იყო საქართველოს ყველა კუთხის მკვიდრთათვის მშობლიური, უმთავრესი ანუ დედა ენა.

8.03.2000

მთავარეპისკოპოსი ანანია

დამატება II

იონე (ივანე) მინჩხი

1. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წიგნები აფხაზთა მეფეებს

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს არასოდეს განუცხადებია პრეტენზია დასავლეთ საქართველოში თავისი ძველი იურისდიქციის შესახებ.

საქართველოს ეკლესიის მიმართ კონსტანტინეპოლს მსგავსი პრეტენზია რომ ჰქონოდა გამოთქვამდა როგორც წარსულში, ისე მეოცე საუკუნეში საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის პროცესის დროს.

ცნობილი ბერძენი კანონისტი სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმე თავის წიგნში „საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია“ (ათენი, 1966)

კონსტანტინეპოლის არავეთარ პრეტენზიას არ გამოთქვამს საქართველოს ეკლესიის მიმართ.

ეს თვალსაზრისი კიდევ უფრო ადრე გამოთქვა ცნობილმა კვლევარმა მისიელ თარხნიშვილმა. ის წერს- „**ბიზანტიას არც პატრიარქობის დროს არც სხვა რომელიმე ხანაში არავეთარი პრეტენზია არ განუცხადებია საქართველოს ეკლესიის შესახებ**“ (მიქელ თარხნიშვილი, **წერილები 1994, გვ. 463**).

აღნიშნული მოსაზრების თვალსაჩინო მაგალითია კონსტანტინოპოლის პატრიარქ ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილები აფხაზთა მეფეების მიმართ (იქვე, გვ. 436-438).

ბიზანტიის გამოჩენილმა იერარქმა ნიკოლოზ მისტიკოსმა, რომელიც წმ. ფოტის მოწაფე იყო, მრავალი პრინციპული მნიშვნელობის წერილი მიწერა თავისი ეპოქის მნიშვნელოვან სახელმწიფო და საეკლესიო პირებს. მათ შორის ის წერდა აფხაზთა მეფეებსაც. მ. თარხნიშვილის გამოკვლევით მას 902 წელს წერილი მიუწერია აფხაზთა მეფე **ბაგრატისათვის**, 906-907 წელს **კონსტანტინესათვის**, 924-925 წლებში მეფე **გიორგისათვის**.

საბჭოთა ეპოქის ისტორიკოსთა კვლევით ნიკოლოზ მისტიკოსის ეპოქა, მეცხე-მეათე საუკუნეები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო „დასავლეთ საქართველოს ეკლესიისათვის“, რადგანაც იქედან თითქოსდა ამ ეპოქაში განდევნილი იქნა ბერძნული საღვთისმსახურო ენა, განდევნილი იქნენ ბერძენი სასულიერო პირები, გაუქმდა ბერძნული ეპარქიები და საეპისკოპოსო კათედრები. მათი ადგილი კი თითქოსდა დაიჭირა ქართულმა.

როგორც ცნობილია, ზემოთ აღნიშნული აფხაზთა მეფე გიორგის მიერ დასავლეთ საქართველოს ცენტრში დაარსებული იქნა **ჭყონდიდის საეპისკოპოსო** კათედრა. ცხადია თუ დასავლეთ საქართველო კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში იმყოფებოდა, მის ცენტრში **ჭყონდიდის ქართული საეპისკოპოსო** კათედრისა

და ეპარქიის დაარსება შეზღუდავდა კიდევ იქ ბერძნულ ეკლესიას ანუ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს კანონიერ უფლებამოსილებას, ეს კი უნდა ასახულიყო და აისახებოდა კიდევ მეფე გიორგიადმი მიწერილ კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მიერ მიწერილ წერილებში, ეპოქის სხვა დოკუმენტებში.

ამ კუთხით სურათის შესასწავლად კარგი საშუალებაა სწორედ ამ ეპოქის კონსტანტინოპოლელი პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილები.

აფხაზთა სამეფო, როგორც ცნობილია მოიცავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს.

902 წელს კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ნიკოლოზ მისტიკოსი დასავლეთ საქართველოს (აფხაზთა) მეფე ბაგრატს უწოდებს „ღვთის მოყვარესა და ზნე ტკბილ“ ადამიანს, რომელიც სიყვარულს ბადებს ნიკოლოზ მისტიკოსის გულში. უფრო მეტიც პატრიარქი მეფეს უწოდებს „ღვთის კაცს“, საკუთარ შვილს, მამობრივი ამბორით ესაღმება მას. პატრიარქი მეფეს უწონებს „ღვთივ აღტყინებულ მისწრაფებას“ აღანთა ერის სახსნელად. ერთი სიტყვით პატრიარქი ძალზე აქებს და ყოველმხრივ ემადლიერება აფხაზთა მეფეს.

წერილიდან სრულებით არ ჩანს რაიმე კვალი იმისა, რომ დასავლეთ საქართველოში იზღუდებოდა ბერძნული საეკლესიო იურისდიქცია, არ ჩანს რაიმე კვალი იმისა, რომ ამ სამეფოში გააუქმეს ბერძნული საეპისკოპოსო კათედრები და რომ მისი ბერძენი მღვდელმთავრები იდევნებოდნენ.

თუ კი პატრიარქ ნიკოლოზ მისტიკოსის დროს შეიცვალა ისეთი ცნობილი ბერძნული საეკლესიო კათედრების სტატუსი, როგორებიც იყვნენ ფასისის, როდოპოლისის, ზიგანას, საისინისა და პეტრას კათედრები, იმდენად, რომ ისინი ჩამოაცალეს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს და შეიყვანეს ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში, ცხადია ეს ადგილობრივი მთავრობის ნებართვით მოხდებოდა.

ადგილობრივ მეფეებს კი იმ დროისას – ბაგრატს, კონსტანტინესა და გიორგის თბილ წერილებს წერდა კონსტანტინოპოლის პატრიარქი.

შეუძლებელია ამ დიდმნიშვნელოვანი ეპარქიების დაკარგვით კონსტანტინოპოლი ააღწყოთებული რომ არ ყყოფილიყო, მით უუმეტეს დასავლეთ საქართველოს მთავრობის მიმართ.

როგორც ითქვა, აღნიშნულ თბილ წერილებში საერთოდ არ იხსენიება „გაუქმებული“ დიდმნიშვნელოვანი კათედრები და იქ მხოლოდ ახალქრისტიან აღანებზეა საუბარი.

ცხადია თუკი კონსტანტინოპოლის პატრიარქი დიდ მზრუნველობას იჩენდა აფხაზეთში სტუმრად მყოფი აღანიის ეპისკოპოსის მიმართ და თხოვდა აფხაზეთა მეფეებს ყოველმხრივ, ყოველი საშუალებით დახმარებოდა აღანიის ეპისკოპოსს, მითუმეტეს გაცილებით უფრო დაეხმარებოდა ბერძენ სასულიერო პირებს თუ ისინი დასავლეთ საქართველოში უკათედრებოდ დარჩნენ და იდევნებოდნენ.

აღნიშნული წერილების განხილვა უფლებას გვაძლევს გამოვთქვათ აზრი რომ IX-X საუკუნეებში აფხაზეთა სამეფოში მსგავს დევნას ადგილი არ ჰქონია.

ნიკოლოზ მისტიკოსის ყველა წერილი აფხაზეთა მეფეების მიმართ გულითადი და გულთბილია.

კერძოდ 906-907 წლებში პატრიარქი აფხაზეთა ახალ მეფეს კონსტანტინესაც წერს წერილს. მას უწოდებს „ბრწყინვალე საყვარელ შვილს“, ხოლო მის გარდაცვლილ მამას ბაგრატს კი უწოდებს ნეტარს, რომლის გარდაცვალება კონსტანტინოპოლმა ჯეროვნად იგლოვა.

პატრიარქი ღმერთს ჰმადლობს იმის გამო, რომ გარდაცვლილის ნაცვლად ტახტზე ავიდა მამის სათნოების მქონე ახალი ხელმწიფე, გონიერი და ბრძენი. ახალ მეფესაც პატრიარქი სთხოვს დაეხმაროს აღანიის ეპისკოპოსს და გააუმჯობესოს მისი საცხოვრებელი პირობები.

თითქმის 20 წლის შემდეგ კონსტანტინოპოლის პატრიარქი წერ-
ილს წერს მეფე გიორგის. უწოდებს მას კეთილშობილს, რომელიც
ღმერთმა დაადგინა, და შემკობილია სულიერი შარავანდედით. პა-
ტრიარქი გამოთქვამს დიდ სიხარულს, რომ მეფე ბრწყინვალე მა-
გალითს იძლევა თავისი კეთილშობილი ქცევებით.

წერილიდან ჩანს, რომ მეფეს და პატრიარქს იქამდეც ჰქონიათ
წერილობითი ურთიერთობა. მეფეს დაინტერესება გამოუთქვამს გაე-
გო ბულგარეთის ამბები. პატრიარქი პასუხობს მას და თხოვს როგორც
შეშვენის მის მეფურ დიდებასა და ბრწყინვალეობას ძველებურად და-
იცვას პატრიარქთან გულწრფელი მეგობრობა. პატრიარქი ამ წერ-
ილში მეფეს მეგობარს უწოდებს სამჯერ.

მ. თარხნიშვილის მიერ თარგმნილი ამ წერილებიდან კარგად
ჩანს, რომ **902-925 წლებში დასავლეთ საქართველოში ადგილი
არ ჰქონია ბერძნული ეკლესიის დევნას და არც წინა ეპოქაში
წინა მეფეების დროს.**

მასასადამე მეცხრე-მეათე საუკუნეებში კონსტანტინოპოლის საპა-
ტრიარქო არ გამოთქვამდა პრეტენზიას ქართული ეკლესიის მიმართ.

ისმის კითხვა მეცხრე-მეათე საუკუნეებში ქართული ეკლესია
თუკი შეიჭრა კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში, ამ ეპოქის კონ-
სტანტინოპოლელი პატრიარქები (მაგალითად ნიკოლოზ მისტი-
კოსი) რატომ არ გამოთქვამდნენ პრეტენზიებს ქართული ეკლესიის
მიმართ?

პასუხი ასეთია: სინამდვილეში კონსტანტინოპოლის საპატრი-
არქოს ეპარქიები ლაზიკაში განლაგებულნი იყვნენ არა დასავლეთ
საქართველოში, არამედ ტრაპეზუნტის ახლო მთიანეთში, რომელ-
საც წყაროებში „სოფელი მეგრელთა“ ერქვა. აქ იყვნენ განლაგე-
ბულნი ფაზისის სამიტროპოლიტოს პეტრას, ზიგანას, როდოპოლი-
სისა და საისინის ეპარქიები.

აქედან გამომდინარე დასავლეთ საქართველო არ შედიოდა კონ-
სტანტინოპოლის იურისდიქციაში.

ბუნებრივია არარსებული ბერძნული საეპისკოპოსოების გაუქმება შეუძლებელი იყო, და ამიტომაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს არასდროს გააჩნდა პრეტენზიები საქართველოს ეკლესიის მიმართ.

აფხაზეთის საკათალიკოსო, ისტორიულად ყოველთვის ზოგად ქართული ეკლესიის ერთ ნაწილს წარმოადგენდა, ქართული ეკლესიის მეორე ნაწილი იყო ქართლის საკათალიკოსო.

ზოგად ქართული ეკლესიის მთლიანობა მიიღწეოდა საერთო საეკლესიო სამართლით, საერთო სჯულისკანონით, საერთო ქართული საღვთისმსახურო ენით, საერთო ტრადიციებითა და საქართველოს პატრიარქის საერთო მეთაურობით. ამ ორ პირველიერარქს შორის ერთს უხუცესი, ხოლო მეორეს უმრწემესი ეწოდებოდა.

ერთიან ქართულ ეკლესიაში წოდება „კათალიკოსი“ შეესაბამებოდა ბერძნული საპატრიარქოების „მიტროპოლიტის“ წოდებას.

როგორც ბერძნული საპატრიარქოს მიტროპოლიტს უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ თავისი ეპისკოპოსები, ასევე ქართლის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსები, ხოლო აფხაზეთის კათალიკოსს დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსები, ხოლო ორივე ეს საკათალიკოსო ერთიანი ქართული ეკლესიის საეკლესიო ადმინისტრაციული ერთეულები (სამიტროპოლიტო ოლქები) იყვნენ.

როგორც ითქვა, მათი ზემდგომი საეკლესიო ინსტიტუტი იყო საერთო სჯულისკანონის და საეკლესიო სამართლის შემმუშავებელი ადგილობრივი საეკლესიო კრებები.

ეს საკათალიკოსოები აღიარებდნენ ასევე უპირატესი პირველიერარქის ავტორიტეტს. მას „უხუცეს პატრიარქს“ უწოდებდნენ. მისი მოვალეობა იყო უზუნველყო სრულიად საქართველოს ეკლესიაში (ე.ი. ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოებში) საერთო სჯულისკანონის დაცვა, საჭიროების შემთხვევაში ახა-

ლი საერთო კანონების შემუშავება(მაგ. XVI ს.-ის „სამართალი კათალიკოსთა“).

აღსანიშნავია, რომ საეკლესიო კრების მიერ აფხაზეთისა და ქართლის კათალიკოსთა მონაწილეობით გამოცემულ კანონებს მთელს საქართველოში (ცხადია აფხაზეთშიც) სავალდებულოდ აღსასრულებელი ძალა ენიჭებოდა სამოქალაქო სამართლის სფეროშიც.

ზოგიერთ საეკლესიო-საკანონმდებლო კრებას მიღებული აქვთ კანონები, რომელნიც უფრო საერო-სამოქალაქო სამართლის სფეროს განეკუთვნებიან, ასეთებია მაგალითად სასჯელთა ჩამონათვალი ქურდობისათვის, ყაჩაღობისათვის და სხვა მსგავსი. როგორც აღინიშნა ამ კანონებს სავალდებულოდ აღსასრულებელი ძალა ენიჭებოდა.

„უხუცეს“ პირველიერარქად ანუ „საქართველოს პატრიარქად“, როგორც წესი, ირჩევდნენ მცხეთელ კათალიკოსს, მაგრამ განსაკუთრებულ შემთხვევებში ბიჭვინთელ ანუ აფხაზთა კათალიკოსს გადაეცემოდა ეს ტიტული („საქართველოს პატრიარქი“).

მაგალითად შაჰ-აბასის შემოსევების შემდეგ (XVII საუკუნესა და XVIII ს. I ნახევარში) აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოებმა დაკარგეს სუვერენიტეტი (მუსულმანური მმართველობის ქვეშ მოექცნენ), ხოლო დასავლეთ საქართველო ძველებურად მართლმადიდებელ მეფე-მთავართა მიერ იმართებოდა.

ამ ფაქტმა გაზარდა დასავლეთ საქართველოს მმართველთა (მეფეთა და კათალიკოსთა) ავტორიტეტი, რაც მათ ტიტულატურაშიც აისახა, მაგალითად აფხაზეთის კათალიკოსთა ტიტულატურაში გამოჩნდა ტიტული „საქართველოს პატრიარქი“, უცხოური წყაროების დანახმად ამ ეპოქაში აფხაზეთის კათალიკოსი სრულიად საქართველოს(იბერიის) უხუცეს(უპირატეს) პირველიერარქად ითვლებოდა, მაგალითად ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი (XVII ს.) ამის შესახებ წერდა-

„იბერიაში ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსია, რომელთაც ქართველები უწოდებენ კათალიკოსებს. ქვემო სურია, რომელსაც ძველად კოლხეთსა და ლაზიკას უწოდებდნენ, აქვს ეპარქიები იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, აფხაზეთში, სვანეთსა და მესხეთის ნაწილში... ზემო და ქვემო იბერიას შორის საზღვარი არის ქედი... ქვემო იბერიის კათალიკოსი პატივითუფრო მეტია ზემო იბერიის კათალიკოსზე... იბერები ქვემო იბერიის კათალიკოსს მიიჩნევენ უფროს კათალიკოსად, რადგანაც მეფე, ე.ი, იმერეთის თავი, მათთან იწოდება მეფეთა-მეფედ“ (სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმი, ქართული ეკლესია და მისი ავტოკეფალა „თეოლოგია“, ათენი, 1966 წ. გვ. 48, თარგმანი ბერძნულიდან რუსულად, 1981).

XVIII საუკუნის II ნახევარში აღსდგა აღმოსავლეთ საქართველოში სახელწიფოებრივი სუვერენიტეტი და სამეფო ტახტი კვლავ მართლმადიდებელმა ხელმწიფეებმა დაიჭირეს, ამ ფაქტა ძველი ავტორიტეტი დაუბრუნა მცხეთელ კათალიკოსს, და ის ძველებურად „უხუცეს“ პირველპატრიარქად იქცა ქართულ საეკლესიო სამყაროში, რაც ცხადია საეკლესიო სამართლის სფეროშიც აისახა, მაგალითად აფხაზ კათალიკოსთა ტახტზე მჯდომი წმ. დოსითეოს ქუთათელის დროს ანტონ კათალიკოსის დიკასტერიის (საეკლესიო სასამართლო) სამართლის სფეროში შედიოდა აღმოსავლეთთან ერთად დასავლეთ საქართველოც (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს საეკლესიო კრებები).

XIX ს. -ში მთელი ეს სისტემა მოიშალა, რადგანაც საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია გააუქმა რუსეთის საიმპერატორო ხელისუფლებამ.

1917 წლის რუსეთის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ რუსეთის სახელმწიფომ დაუბრუნა საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალია, რომელიც იქამდე 1917 წლის 25 მარტის აქტის საფუძველზე აღდგენილად გამოაცხადა საქართველოს ეკლესიის მღვდელმთავრებმა და მრევლმა.

რუსეთის იმჟამინდელმა მთავრობამ ცნო საქართველოს ეკლესიის შინაგანი სტრუქტურა, კერძოდ აფთოკეფალიის გამოცხადების შემდეგ საეკლესიო კრებამ ეკლესიის პირველიერარქს მიანიჭა სრულიად საქართველის კათალიკოს პარტიარქის ტიტული, მასმასადამე ის აერთიანებდა უკვე საუკუნის მანძილზე არ არსებული(გაუქმებული) ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსო კათედრებს. მას უკვე უშუალოდ ექვემდებარებოდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსები. ამის შემდეგ ტიტული მიტროპოლიტი აღნიშავდა მხოლოდ პატრიკოს ეპისკოპოსისა და არა იერარქიულ თანამდებობას. ეს ტიტული მხოლოდ საეპისკოპოსო ჯილდოს წარმოადგენს.

შესაბამისად ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიის მმართველის თანამდებობრივი ტიტული არის ეპისკოპოსი და მას ღვაწლისათვის შესაძლოა ჯილდოს სახით ეუბოდოს მთავარეპისკოპოსის ანდა მიტროპოლიტის წოდება.

საქართველოს პატრიარქს მიენიჭა უფლება მუდმივად ან დროებით მართავდეს რომელიმე ეპარქიასაც. 1917-18 წლების კრებებმა მას სამართავად გადასცა მცხეთა-თბილისის ეპარქია, 2010 წლის კრებამ(წმ.სინოდმა) ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქია,სხვადასხვა წლებში საქართველოს პატრიარქები სხვა ეპარქიებსაც მართავდნენ, მაგ. მანგლისისა, ქუთაისისა და სხვა.

აფხაზეთის საკათალიკოსო, ვითარცა ქართული ეკლესიის ერთერთი ადმინისტრაციული ერთეული (ბერძნული სამიტროპოლიტოს ფარდი) დააარსა საქართველოს საეკლესიო მმართველობამ, რაც ხელმწიფის კარის მიერაც იქნა დადასტურებული („ამან ბაგრატ განაჩინა კათალიკოზი აფხაზეთს“ - გვამცნობს ქართლის ცხოვრება), დასავლეთ საქართველო იმთავითვე ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში იმყოფებოდა (IV ს-დანვე), აფხაზეთა სამეფოს ჩამოყალიბებამ წარმოქმნა საფუძველი ქართული ეკლესიის აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსებისა. ამიტომაც არაა სწორი ნ. ლომოური, რომელიც

აცხადებს რომ VIII ს-ში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს გამო-
ეყო დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) ეკლესიაც (ლომოური
2009, გვ. 40-46).

2. მონხი – „ქართველი“

ძველ ქართველ მოღვაწეებს სახელებს უწოდებდნენ არა რეგიონ-
ული წარმომავლობის, არამედ ზოგად-ეროვნული იდენტობის შესა-
ბამისად.

მაგალითად წმიდა ილარიონს, მიუხედავად იმისა, რომ ის იყო
კახეთიდან, რაც მის ბიოგრაფიაშიცაა ასახული, უწოდებდნენ
„ქართველს“.

არგვეთის ერისთავებსაც წმ. დავითსა და კონსტანტინეს
„ქართველნი“ ერქვათ, თუ არას ვიტყვივით ტაოელი იოანე მთაწ-
მიდელისა თუ ჯავახელი გიორგი მთაწმიდელის შესახებ, რომელთ-
აც წყაროებში ასევე „ქართველნი“ ერქვათ. გამონაკლისი არაა აფხ-
აზეთა სამეფოს მოღვაწენიც, კერძოდ, მაგალითად ჭყონდიდის სანახ-
ებში მცხოვრებ პოეტსა და კომპოზიტორს ივანე მინჩხს „ქართველი“
ერქვა მთელი ქართული სამყაროს მოღვაწეთა მსგავსად [თუმცა, არის
ერთი გამონაკლისი აბო თბილელის მიმართ, რომელსაც საგა-
ლობლების დასათაურებებში „ქართველს“ უწოდებდნენ. ჩვენ გამოკვ-
ლელული გვაქვს, რომ აბო თბილელის „ქართველის“ წოდება გამოხ-
ატავდა იმას, რომ აბო თბილელი იყო ქართული ეკლესიის წმიდანი
და არა სომხურისა, ამ განმარტების დართვა საჭირო გახდა, ჩანს,
იმის გამო, რომ აბოს ეპოქაში თბილისის ამირებმა უფრო მეტი ყურა-
დღება მიაპყრეს სომხურ ეკლესიას იმდენად, რომ თბილისის მხარე

ქვემო ქართლი (სამშვილდე-ტაშირ-ძორაგერტი) სომხური ეკლესიის წევრ კვირიკიანთა სამეფო ოჯახს გადასცეს, თვით ბილისში (საამიროს ცენტრში) მართლმადიდებლურ (ბიზანტიური) ალმსარებლობის დევენის გამო მონოფიზიტური მრევლი გაიზარდა.

ამის გამო, ზოგადად თბილისელთა სარწმუნოებრივი მართლმადიდებლური ორიენტაცია საეჭვო გახდა, ამიტომ დაჭირდა განმარტებითი წარწერა „ქართველი“ აბო თბილელის საგალობელს, რაც განმარტავდა, რომ ის იყო წმიდანი ქართული ეკლესიისა და არა სომხურისა. სხვა ვითარება იყო, მაგალითად, მთაწმიდაზე, სადაც ქართველი ბერები ხაზგასმით აღნიშნავდნენ, რომ ისინი არა მხოლოდ ეკლესიურად, არამედ „ნათესავითაც“ ქართველები იყვნენ].

ივანე მინჩხს, ისევე, როგორც ქართული სამყაროს სხვა მოღვაწეებს, „ქართველს“ უწოდებდნენ. ის იყო ქართული ლექსის დოსტატი, იმდენად სახელოვანი პოეტი და მუსიკოსი, რომ მისი საგალობლები X ს-ში მთელ ქართულ სამყაროში გავრცელდა. ის არა მარტო წერდა ტექსტებს (თანამედროვე სიტყვებით რომ ვთქვათ), არამედ მათ ურთავდა მუსიკალურ კომპოზიციებს. უფრო მეტიც. მას შემოუღია ქართული გალობის ახალი ფორმა, ე.წ. „სპადუქნი“ და „მორთულნი“. „სახელდობრ, ეს გალობანი მოიცავს არა ცხრა სალექსო საზომის მონაცვლეობას ცხრა მუსიკალურ კომპოზიციასთან ერთად, არამედ აქ სუთი სალექსო საზომი შეწყობილია ცხრა მუსიკალურ კომპოზიციასთან“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 672).

მის საგალობელთა შესახებ აღნიშნულია: „თქმულნი ნეტარისა მინჩხისა ქართველისანი“ (იქვე, გვ. 671).

ივანე მინჩხი წარმოშობით ჭყონდიდის სანახებიდან – ინჩხიდან (ინჩხური) ყოფილა. ამიტომაც მას „მინჩხს“ ეძახდნენ.

მისი წარმოშობის ადგილი განუდიდება აფხაზთა მეფე გიორგი II-ს, რომელსაც ძლიერ უყვარდა და პატივს სცემდა ივანე მინჩხს,

იმითაც, რომ ჭყონდიდში საეპისკოპოსო კათედრა განუწყესება.

ივანე მინჩხი X საუკუნის 70-იან წლებში გარდაცვლილა (იქვე, გვ. 670). ის იყო რუსთაველის ერთ-ერთი წინამორბედი.

3. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის (გაბლ. 925წ.) აღკმისატი მფუმი ბიოგზი II – „დიდი და კაბზი“

წმიდა პატრიარქი ნიკოლოზ მისტიკოსი, როგორც ცნობილია, წერილებს წერდა აფხაზთა მეფე გიორგი II-ს, საბჭოთა ეპოქის მკვლევარების სიტყვით, სწორედ მის ეპოქაში (X-ის დასაწყისში) თითქოსდა ქართულმა ეკლესიამ კონსტანტინოპოლს ჩამოართვა კათედრები აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველოში) და მათზე თავისი უფლება განახორციელა. მიიჩნევა, რომ ცნობილი საეპისკოპოსოების (ფაზისის, როდოპოლისის, საისინის, პეტრას, ზიგანას) დაკარგვით კონსტანტინოპოლმა დაკარგა თავისი იურისდიქცია მთელ დასავლეთ საქართველოზე (აფხაზეთზე). აისახა თუ არა ასეთი უმწვავესი მომენტი ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილებში აფხაზთა მეფის მიმართ? არავითარ ოდნავ მინიშნებას, ან ნაკვალევს წერილები ამისას არ შეიცავს. პირიქით, არსებობს საბუთი, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ არავითარი ტერიტორიული პრეტენზია არ არსებობდა კონსტანტინოპოლისა და (დას.საქართველოს) აფხაზეთის მეფეთა შორის, აღსანიშნავია, რომ სომეხთა პატრიარქისადმი წერილში იგივე ნიკოლოზ მისტიკოსი მოიხსენებს კავკასიაში საეკლესიო იურისდიქციის საზღვრებს. მას სადავო საკითხები რომ ჰქონოდა დასავლეთ საქართველოს მიმართ, სომეხ პატრიარქს მიწერდა კიდევ ამის შესახებ და იტყ-

ოდა, რომ მიწები აფხაზეთში შედიოდნენ კონსტანტინოპოლის იურის-დიქციაში. ამასვე მიწერდა აფხაზეთა მეფეს გიორგი II-ს.

დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ჭყონდიდში X საუკუნეში შექმნილ საგალობელს აქვს ზედწერილი „ეს გალობანი მას კარგსა გიორგი მეფესა, დიდსა, დიდითა ვედრებითა აღუწერვებიან მინჩხისადა“. ესაა ის აფხაზეთა მეფე გიორგი II (922-957), რომელსაც წერილებს წერდა პატრიარქი კონსტანტინოპოლისა, იგი იყო ქართული ენისა და კულტურის უდიდესი მოყვარული, იმდენად, რომ ის ევედრებოდა, „დიდი ვედრებით“ მიმართავდა თავისი სამეფოს პოეტსა და კომპოზიტორს ივანე მინჩხს, რომ მას დაეწერა ახალი ქართული საგალობლები.

მეორე მხრივ, ნიკოლოზ მისტიკოსიც ევედრებოდა, როგორც წერილებიდან კარგად ჩანს, აფხაზეთა მეფეს გიორგი II-ს თავისი მფარველობა არ მოეკლო აღანიის ეპარქიისადმი. მიუხედავად ხვეწნა-მუდარისა და შესაბამისი მიმართვისა, ჩანს, გიორგი მეფეს ყურადღება არ მიუპყრია უცხო პატრიარქის სათხოვრისადმი. სამაგიეროდ, მისი ყურადღება მშობლიურისადმი მიპყრობილი. მისი „ვედრების“ შედეგად ივანე მინჩხს, ვითარცა კომპოზიტორს და პოეტს, შემოუღია დამოუკიდებელი სალექსო საზომები ე.წ. „სპადუქნი“ და „მორთულნი“, ცხადია, თავისი შესაბამისი მუსიკით (მუსიკალური კომპოზიციით), რომელსაც აღტაცებით შეხვედრია მთელი ქართული სამყარო X საუკუნეში, რის გამოც აფხაზეთის გარეთაც ის ძლიერ გავრცელებულა (პ. ინგოროყვა, გ. მერჩულე, გვ. 672).

სინურ ხელნაწერში დაცულ საგალობელს ივანე მინჩხის მიერ დართული აქვს შემდეგი კიდურწერილი: „წმიდაო გიორგი, შეეწიე გიორგი მეფესა წინაშე მეუფეთა მეუფისა და აღიღე“ (იქვე, გვ. 670).

დამატება III

ჰყონდიდელო

1. ჰყონდიდელო - მწიგნობართუხუცესო

ქართულ ეკლესიასა და სახელმწიფო მმართველობის სისტემაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა მწიგნობართუხუცესს. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით საქართველოს კათალიკოსის კარი ისევე იყო მოწყობილი, როგორც ხელმწიფის კარი. ჩვენთვის ცნობილი არის ხელმწიფის კარის მოხელეთა რიგი, მაგრამ არ ვიცნობთ საკათალიკოსო კარს, ამ მხრივ ალბათ ნიშნულია ბიზანტიაში კონსტანტინოპოლის პატრიარქის სამოხელეო წყობის სახე. იქ დიდი ადგილი ეჭირა ხარტოფილაქსს, რაც შესაძლოა უდრიდეს ქართულ მწიგნობართუხუცესს თავისი უფლებით.

„ძალზე რთული იყო კონსტანტინოპოლის ეკლესიის საეკლესიო მოხელეთა იერარქია. ეს სამოხელეო თანამდებობები იყოფოდა 9 რანგად (9 დასად, დასი 5 წვერისაგან შედგებოდა). პირველ დასში შედიოდა დიდი ხარტოფილაქსი, დიდი ეკონომოსი, დიდი საკელარი,

დიდი სკევიფილაქსი და საკელი. შემდეგ ამ ხუთეულს მიუმატეს მე-ექვსე თანამდებობა – პროტეკდილი. აღნიშნული პატივის მქონე პირები იწოდებოდნენ აგრეთვე საეკლესიო არხონტებად (თავადებად) და შეადგენდნენ საგანგებო ფენას, რომელსე კარდინალთა ფენის მსგავსად.⁵⁶

ამ მომენტთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ საეკლესიო მალალ მოხელეთა არსებობა ქართული ეკლესიისათვისაც იყო დამახასიათებელი, არა მხოლოდ უმაღლესი იერარქიული კარისათვის, მონასტრებისათვისაც კი, მაგალითად, ივანე ჯავახიშვილს გარკვეული აქვს, რომ ქართული მონასტრები იმართებოდა ბერ-მონაზვნების მალალი ფენის – „თავადთა ძმათა“ მიერ და მას პირველი დასი ეწოდებოდა, არსებობდა სხვა სამმართველო „დასებიც“.

რა ფუნქცია ეკისრებოდა ხარტოფილაქსს კონსტანტინოპოლის პატრიარქის კარზე? იგი ხშირად დიაკნის, ანდა პრესვიტერის ხარისხით ხელმძღვანელობდა საპატრიარქო არქივს, იცავდა სიგელებსა და აქტებს, სცემდა სიგელებს ეკლესია-მონასტრების ასაშენებლად, ხელმძღვანელობდა საეკლესიო თანამდებობებზე პრესვიტერებისა და დიაკვნების არჩევა-დანიშნვას. მეთვალყურეობდა ეპარქიაში სარწმუნოებისა და პატიოსნების მდგომარეობას. წყვეტდა საეკლესიო დისციპლინის სადავო საკითხებს, ხარტო-ფილაქსი წყვეტდა სასამართლო საქმეს არა მხოლოდ სამღვდელოებისას, არამედ საერო პირებისაც სასულიერო სფეროში.

ერთი შეხედვით, თითქოსდა ხარტოფილაქსის უფლებები ჰგავს მწიგნობართუხუცესისას, მით უმეტეს, რომ ეს უკანასკნელი სასამართლო წარმოების საქმეს ხელმძღვანელობდა ხარტოფილაქსის მსგავსად და მის მწიგნობრებს სიგელების დაცვა ევალებოდათ.

ხომ არ იყო მოწყობილი ქართული სამეფო კარი ბიზანტიურის მსგავსად? როგორც ჩანს, მწიგნობართუხუცესი ჰყავდა არა მხოლოდ საქართველოს მეფეს, არამედ კათალიკოს-პატრიარქსაც, ისევე,

როგორც კონსტანტინოპოლის პატრიარქს.

თუკი კონსტანტინოპოლურ საპატრიარქო კარზე ხარტოფილაქსი პრესვიტერის (ან დიაკვნის) ხარისხისა იყო, საქართველოს მეფეს მწიგნობართუხუცესად ეპისკოპოსი აურჩევია, თანაც ავტორიტეტული კათედრისა, საქართველოს სახელმწიფოს ოქროს ხანაში ხელმწიფის კარზე მწიგნობართუხუცესის სახელო ჭყონდიდელ ეპისკოპოსს ებარა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი – პირველი პირი იყო სახელმწიფოში მეფის შემდეგ. იგი „მამად მეფისა“ ითვლებოდა და ებარა მთლიანად სამეფოსა და სამეფო სახლის გამგეობა. იგი იყო ვაზირთა უპირველესი. შედიოდა დარბაზის კარზე „ოთხი ბერისაგან“ ანუ „დიდ მონაზონთაგან“ შემდგარ სახელმწიფო საბჭოში, რომელიც ფაქტობრივად მართავდა სახელმწიფოს მეფესთან ერთად. ამ „ოთხი ბერის“ შემადგენლობა ასეთია: 1. პატრიარქი; 2. აფხაზეთის კათალიკოსი; 3. მოძღვართმოძღვარი და 4. მწიგნობართუხუცესი.

ბაგრატ IV-ის ოპიზისადმი 1060-1065 წწ. ბოძებულ სიგელიდან ჩანს, რომ სახელმწიფო დარბაზის კარზე დარბაზობისას უმაღლესი სამღვდელოების (ეპისკოპოსთა) დასწრებასაქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა წარმომადგენლებთან ერთად ნორმას წარმოადგენდა. „ხელმწიფის კარის გარიგებიდანაც“ ჩანს, რომ სახელმწიფო დარბაზის სხდომებს ესწრებოდნენ „ოთხი ბერი“ და ასევე, ვეზირები (მათი „უხუცესი“ იყო ამ ოთხი ბერიდან ერთ-ერთი – მწიგნობართუხუცესი), სასულიერო წოდების სხვა წარმომადგენლები.

ამჟამად მიღებული თვალსაზრისით გავლენიანი საეკლესიო პირები სახელმწიფო მმართველობაში დავით აღმაშენებლის დროს შეიყვანეს იმისათვის, რათა „ეკლესია საბოლოოდ დამორჩილებოდა მეფის ხელისუფლებას.⁵⁷ სხვა აზრისა იყო ნიკო მარი, რომლის მოსაზრება დამაჯერებელია, მას მიაჩნდა, რომ „ძველ საქართველოში საერო და სასულიერო ძალაუფლების ერთობა წარმოადგენდა უდავო ფაქტს“,⁵⁸ მაშასადამე მოხდა არა ეკლესიის „საბოლოო დამორჩილება“

სახელმწიფოს მიერ რუის-ურბნისის კრების მეშვეობით, არამედ პირიქით – ეკლესია და სახელმწიფო შეთანხმდა ძალაუფლებათა გაერთიანების შესახებ. უფრო სწორად, მათ კვლავ განაგრძეს ქვეყნის მართვის ძველი ტრადიცია – ერთობლივი ძალაუფლებით მმართველობისა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თანამდებობა ნ. მარს მიაჩნდა „საქართველოში ოდესღაც არსებული სასულიერო და საერო ძალაუფლების ერთ ხელში თავმოყრის ტრადიციის გვიანდელ გადმონაშთად“.⁵⁹ ამ საკითხთან დაკავშირებით მას დაუწერია სპეციალური გამოკვლევა „ხელმწიფის კარის გარიგების შესახებ“, რომელიც არ არის გამოქვეყნებული.⁵⁹

საქართველოს სახელმწიფო იმართებოდა არა თვითმპყრობელი მეფის, არამედ მეფისა და სახელმწიფო საბჭოს მიერ, რომელსაც „დარბაზი“ ეწოდებოდა, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილს აქვს გარკვეული. ეკლესიის ადგილი სახელმწიფოს მართვის საქმეში სწორად სახელმწიფო საბჭოში ჩანდა. ამ საბჭოში, რომელსაც ძველად „დარბაზი“ ერქვა, უპირატესი და უმთავრესი წევრები იყვნენ ქართული ეკლესიის პირველხარისხიანი ოთხი იერარქი – „ოთხი ბერი“. ეს ოთხი ბერი ქმნიდა საბჭოს უმთავრეს და ცენტრალურ ბირთვს. მათ განაწილებული ჰქონდათ არა მხოლოდ სახელმწიფოს, არამედ ეკლესიის მართვის ფუნქციებიც – დარბაზის მეშვეობით. მათგან ერთ-ერთს მწიგნობართუხუცესს უშუალოდ ევალებოდა ხელმძღვანელობა გაეწია სახელმწიფო აღმსრულებელი და სასამართლო სფეროსათვის, მოეკითხებოდა ფინანსური და სამხედრო სფეროებიც. ეს არ ნიშნავს, რომ სხვა დარჩენილ სამ ბერს ე.ი. საქართველოს პატრიარქს (იგივე იყო იმავდროულად ქართლის კათალიკოსი), აფხაზეთის კათალიკოსსა და მოძღვართმოძღვარს მწიგნობართუხუცესზე ნაკლები პატივი გააჩნდა. მათ არანაკლებ მნიშვნელოვანი სფეროები ებარათ საქვეყნო-საეკლესიო მართვა-გამგეობისა, მაგრამ მწიგნობართუხუცესი უფრო მეტად ჩანდა, რადგანაც იგი უშუალოდ წარმოადგენდა

მთავრობის მეთაურს, ანუ ვაზირთა უპირველესს. ზემოაღნიშნულ-
იდან გამომდინარე, არ არის მემპტიანის შეცდომა განცხადება იმის
შესახებ, რომ „მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესი-
ანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგები-
სასა დარბაზის კარით მიიღებდინ, ვითარცა კანონსა უცდომელსა
და ყოვლად შვენიერსა და დაწყობილსა, კეთილწესიერებასა ლოცვი-
სა და მარხვისასა“.60

ამჟამად, მემპტიანის ამ განცხადებას მიიჩნევენ გადაჭარბებად,
მაგრამ თითქმის იმავეს წერს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი
– „გელათისაგან კიდე საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესი-
ანი ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან –
ყველა ჭყონდიდელის და საწოლის მწიგნობარის სახელოსია“.61
გელათი „მოდღვართმოდღვარს“ ეკუთვნოდა, სხვა სრულიად საქართვე-
ლოს საეკლესიო დასი, ჩანს, ხელმწიფის კარიდან იმართებოდა ჭყ-
ონდიდელისა და საწოლის მწიგნობარის მიერ, რომელთაც ვეღავთ
მითითებებისა და აქტების გაგზავნა ადრესატამდე.

მაშასადამე, საქართველოში „საერო და სასულიერო ძალაუფლების
ერთობის“ გამო „დარბაზის კარიდან“ წესსა და რიგს იღებდა ყველა
უწყება – როგორც საერო, ისე საეკლესიო. დარბაზის კარის საქმი-
ანობას უმაღლესი იერარქია წარმართავდა.

საერო და სასულიერო ძალაუფლების ერთობით ქვეყნის მართვა
იდეალურ სახედ რომ მიიჩნეოდა მმართველობისა იქიდანაც ჩანს,
რომ იმერეთის სამეფოს, თვით უკანასკნელ დროსაც კი, რუსეთის
იმპერიის მიერ ამ სამეფოს გაუქმებისას, მეფესთან ერთად მართავდა
იმერეთის „სახელმწიფო საბჭო“. ამ სახელმწიფო საბჭოში შეყვანილი
იყო ოთხი ეპისკოპოსი დასავლეთ საქართველოდან იმერეთის თავა-
დაზნაურობასთან ერთად. როგორც ჩანს, ეს „ოთხი“ რიცხვი გაიდუ-
ალებული და ტრადიციული იყო. ამ „ოთხეულში“ შედიოდა იმერე-
თის კათალიკოსის ტახტზე მჯდომი დოსითეოს ქუთათელი, და

აგრეთვე ექვთიმე გენათელი და კიდევ ორი სხვა ეპისკოპოსი.⁶² ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამორკვეულია, რომ „სახელმწიფო დარბაზში XI ს-ის შუა წლებში წვერებად ყოფილან: უმაღლესი სამღვდელთა ბისა, დარბაზის კარს მყოფთა და საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა უფროსი წარმომადგენელი და „მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“ ანუ იურისტი აზნაურნი“.⁶³

მწიგნობართუხუცესის ადგილის წარმოჩენის მიზნით, ჩვენ გავაგრძელებთ ჩამოთვლას ბიზანტიურ კარზე მყოფი მოხელეებისა (თუმცა ისინი საპატრიარქო კარზე იყვნენ):

„დიდი ეკონომოსი“ - იყო მთავარი იმ ეკონომოსებისა, რომელნიც საეკლესიო მეურნეობას ხელმძღვანელობდნენ. ეკონომოსის წარმომადგენლობა დადგინდა ქალკედონის კრების მამების მიერ 26-ე კანონით. „დიდი ეკონომოსი“, შესაძლოა, უდრის ქართულ „უხუცეს მეჭურჭლეს“ ანუ „მეჭურჭლეთუხუცესს“. მისი მოვალეობაც იგივეა, ოღონდ ხელმწიფის კარზე.

„დიდი სკეოფილაქსი“ - მოვალე იყო დაეცვა საეკლესიო შემოსავალი, დგამ-ავეჯი, ჭურჭლეული და საღარო, აგრეთვე ეთვალყურა ღვთიმსახურების აღსრულების დროს წეს-რიგისათვის.⁶⁴

ჩვენი „მეჭურჭლეთუხუცესი“, ჩანს, აერთიანებდა ორ კონსტანტინოპოლურ თანამდებობას – დიდი ეკონომოსისა და დიდი სკეოფილაქსისა, ეს უკანასკნელიც, ჩანს, ჩვენებური მეჭურჭლეა.

„დიდი საკლარი“ – ინიშნებოდა მონასტრების სამართავად და პირველ რიგში სამონასტრო ქონებისა.

როგორც აქედან შეიძლება ვიფიქროთ, თუ კი კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში მონასტრები ერთი ცენტრიდან იმართებოდა, შესაძლოა, ჩვენშიც იმავე მოვლენას ჰქონდა ადგილი, კერძოდ იმართებოდა ერთი ადგილიდან – საპატრიარქო კარიდან, ანუ იგივე ხელმწიფის კარიდან, აგრეთვე მონასტრების ქონებასაც ერთი ცენტრიდან ხელმძღვანელობდნენ, ჩანს, „დიდი საკლარი“ ჩვენებური მოძღვართ-მოძღვარია.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელოსთან დაკავშირებით, ივ. ჯავახიშვილს აქვს ბრწყინვალე გამოკვლევა თავის „სამართლის ისტორიაში“, რომლის ვრცელი ამონარიდები მოგვეყავს ქვემოთ:

„ვაზირებში ყველაზე უფროსად მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა. პირველად მწიგნობართუხუცესი მხოლოდ X-XI სს-ის ძეგლშია მოხსენებული, სახელდობრ, იმ ღრტილას მომხდარ სამღვდლო კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდებოდა „სიტყუს-გება ბერისა ეფთვიმე გრძელისა სოსნეთის მიმართ სომეხთა მოძღვრისა“. ამ თხზულებაში ბაგრატ მეფის თანამედროვედ დასახელებულია „მწიგნობართუხუცესი მეფისა სახელით ეფთვიმე“. ⁶⁵ ჯერ-ჯერობით ამაზე უწინარეს ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჩვენ მწიგნობართუხუცესის ხსენება არ მოგვეპოვება. მეორე ცნობა მწიგნობართუხუცესის შესახებ შენახულია მოსე ხონელის მიერ 1085 წელს გადაწერილ გიორგი მთაწმიდელის ახალნათარგმნ თხზულების ბოლოში. ამ წიგნის ანდერძში ნათქვამია, რომ იგი დაწერილია „სალოცველად ღმრთივ-გვირგვინოსანთა მეფეთა ჩვენთა გიორგი მეფეთა მეფისა და კესაროსისა და ძისა მათისა დავით მეფისა სევასტოსისა და კუალად სალოცველად ძმათა ჩემთა იოანე ჭყონდიდელ მთავარეპისკოპოსისა და სვინგელოზისა, პეტრე ვესტისა და მწიგნობართუხუცესისა“-ო. ⁶⁶

დავით IV აღმაშენებლის დროს უკვე იხსენიება „გიორგი ჭყონდიდელი მწიგნობართუხუცესი“ და მწიგნობართუხუცესი აქ მარტივად ჭყონდიდელადაც იწოდება. ამ ორი თანამდებობის შეერთება პირველად სწორედ დავით აღმაშენებლის დროს და მისსავე ბრძანებით უნდა მომხდარიყო. ⁶⁷

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესზე ამბობს: იგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და კორცთასა, საფე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმზრახნი სვიანი და ფრთხილი, თანაგამკაფველი ყოველთა გზათა და საქმეთა

და ლუაწლთა“ მეფისათაო.⁶⁸ მწიგნობართუხუცესი იყო მეფისა „გამზრახნი“, ანუ მრჩეველი და მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის „თანა-გამკაფელი“, ანუ თანამშრომელი. იგი „თავს ადგა... პატრონის მსახურებათა“,⁶⁸ ე.ი. მეფის მსახურებას სათავეში უდგა.⁶⁹

მწიგნობართუხუცესი უნდა ყოფილიყო „ბრძენი და გონიერი, პატრონთათას სვიანი და ერთგული და შემეცნებული საურავთა“.⁷⁰ მას „საურავნი“ ჰქონდა. ერთ ქართულ კარაბადინში მწიგნობართუხუცესის შესახებ შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება: კარნუქალაქიდან რუკნადინის დამარცხების შემდგომ ალაფად მოტანილ სააქიმო წიგნის გადმოთარგმნა მიბრძანაო „ქრისტეს მიერ პატრონმან ჭყონდიდელმან, მისმან მწიგნობართუხუცესობამან, პროტოუპერტიმოსმან და ვაზირთა ყოველთა უპირველესმან, კაცმან გონება-მოსავმან და საღმრთოათა მსჯავრითა მართლმსაჯულმან და კელისაპყრობელმან უღონოთა და ქურივთა მან“-ო.⁷¹ ამ მოკლე ცნობიდან ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ ყოფილა, ამასთანავე „მართლმსაჯული და კელისამპყრობელი უღონოთა და ქურივთა“.

შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“, სადაც ისტორიკოსს საუბარი ახალი მწიგნობართუხუცესის დანიშვნის შესახებ აქვს, ნათქვამია: თამარ მეფე დიდ საგონებელს მიეცა და „გონებდა, თუ ვის მიანდოს დავით და სპა თყის და განსაგებელი სახლისა თყისისა“-ო,⁷² ე.ი. მწიგნობართუხუცესს ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“, სამეფოს სპა და თვით თამარ მეფის თანამეცხედრეც კი, დავით მეფე, მისი საზრუნავი უნდა ყოფილიყო. ქართული ჟამთააღმწერლის სიტყვიდან ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა. როდესაც ლაშა-გიორგის ძემ დავითმა საქართველოს სამეფო წეს-წყობილება დაარღვია და ბათო ყაენთან გამგზავრების წინ უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართუხუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახადა, მეფემ მას „ბელთ უდვა

სამეფოსა და სახლისა განგება“.73 მწიგნობართუხუცესი და ვაზირთა უპირველესი მარტო სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგე კი არ იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურივით „გამგებლად სახლისა სამეუფოსა“74 იყო ხოლმე და მეფის საკუთარი და პირადი ქონების საგამგეოს უზენაეს მმართველადაც ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართუხუცესმა „იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თურმე დიდად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“.75 მეფის შემდგომ მწიგნობართუხუცესი ქვეყნის უზენაესი მზრუნველი, საზოგადო კეთილდღეობისა და წარმატების მოურნე და პოლიტიკისა და მიმართულების საჭეთმპყრობელი იყო“.76

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში ნათქვამია: „მწიგნობართუხუცესი ვითა მამა არს მეფისა, ეგრე ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების“-ო. ე.ი. მწიგნობართუხუცესი მეფის მუდმივი „განმზრახნი“, მრჩეველი და თანამშრომელი, მისი სახელმწიფო მოღვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ იყო. ცხადია, რომ „საურავთა ქმნა“ მწიგნობართუხუცესს ჭყონდიდელს და ვაზირთა-უპირველესს არც შეეძლო „თვინიერ მეფისა კითხვისა“. მას ამის უფლება არ ჰქონდა. ქართველ ჟამთა აღმწერელს მოთხრობილი აქვს, რომ ბასილ ჭყონდიდელმა მეფე დავით ლაშას ძის მოუცლელობით ისარგებლა და „იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფესა კითხვისა“, მეფის მიერ სიკვდილად იქმნა დასჯილიო.75 ე.ი. როგორც მეფეს უმწიგნობართუხუცესოდ სახელმწიფო საქმეები არ უნდა განეგო, ისევე არც ამ ვაზირთა უპირველესს შეეძლო „თვინიერ მეფესა კითხვისა“ ემოქმედნა სახელმწიფოს მნიშვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტის დროს.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი მოვალე იყო სახელმწიფოს საზოგადო კეთილდღეობისათვის ეზრუნა, თაოსნობა და ფხა გამოიჩინა ამ საქმეში, მოთავე ყოფილიყო „განზრახვათა კეთილთა სამეფოსათვის და ერისა უმჯობესათაჲს“.77 ის ამასთანავე სახელმწიფოს

წარმომადგენელი იყო, მისი უფლებათა დამცველი. სტეფანოს ორბელიანი ამბობს, რომ იმ დავის გარჩევის დროს, რომლითაც სომეხთა ორი მონასტერი ერთმანეთს ვერცხლის ჯვარს ეცილებოდა, სამეფოს წარმომადგენლად დიდი ჭყონდიდელი მწიგნობართუხუცესი იყო.⁷⁸

შევსებული ქართლის ცხოვრების ზემომოყვანილ ცნობაში აღნიშნულია, რომ მწიგნობართუხუცესს ჰქონდა მინდობილი საქართველოს სამეფო სპაც. საქართველოს საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, რომ სანამ მეფე დიდი ომის გამოცხადებას გადაწყვეტდა, საქართველოში წესად ყოფილა, რომ მეფის წინაშე „ყოველნი ვაზირნი და სპანი შეიკრიბებოდნენ და განზრახული სამხედრო მოქმედების შესახებ სჯა ჰქონდათ. ამ კრების გადაწყვეტილებაზე იყო დამოკიდებული „დასკვნიდა“ იგი ომს და „მიმართებას“ თუ არა.⁷⁹ ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესს“ და ისეთს ხელისუფალს, ურომლისოდაც არა „საურავის“ გადაწყვეტა არა შეიძლებოდა, ომიანობისა თუ მშვიდობიანობის გადაწყვეტის საკითხშიც, რასაკვირველია, თავისი ძლიერი გავლენა ექნებოდა. როდესაც ბჭობა ომიანობის დაწყებას დაასკვნიდა, მეფე ბრძანებას გამოსცემდა ხოლმე „წუევად ლაშქრისა“.⁸⁰

აბუ-ბაქარ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ ბჭობა იყო და კრებამ ომი დაასკვნა. თამარ მეფემ მწიგნობართუხუცესს და ჭყონდიდელს ანტონს „ესრეთ უბრძანა: „ისწრაფედ დაწერად და მამაცურიტა სიტყვიტა მიმოდასდევით ბრძანება, რათა მსწრაფლ შემოკრბეს მხედრობა“-ო.⁸¹ კანონით მწიგნობართუხუცესს და არა ამირსპასალარს უნდა დაეგზავნა ლაშქრის წვევის წიგნები და ჯარის შეყრის შესახებ ბრძანება გაეცა.⁸²

განსაკუთრებულ შემთხვევაში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი ომშიც მიდიოდა და საქართველოს მხედრობას ბრძოლის ველზე მიყვებოდა. როდესაც თამარ მეფემ აბუ-ბაქარის წინააღმდეგ საომრად ჯარი გაისტუმრა, მან „თანაწარატანა ანტონი ჭყონდიდელი“.⁸¹ ამ

ცნობას ადასტურებს თამარის ისტორიკოსიც შამქორის ომის „უამსა მწიგნობართუხუცესი ანტონიცა წინაშე იყო და (მეფე დავითმა) მას უბრძანა წარძღვანება ძელინა ცხოველებისა, რომელ არს სკიპტრა და ჯაჭვ-ჭური მეფისა“.⁸³ ბრძოლა რომ დაწყებულა, იგი საომარ ველს მოშორებია, ხოლო შემდეგ ომიდან ძლევამოსილებით გამოსულს მეფე დავით სოსლანს იქვე „მიეგება წინა ანტონი ვაზირი“-ო, „რომელმან რიდობითა მონაზონობისათა არა იკადა მახვილი და მისრულმან ორითა ყმითა შემოაქცია სამასი ჯორი და აქლემი“⁸⁴ ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესს საქართველოს სპაზეზრუნვაც ედო ვალად.⁸⁵

მწიგნობართუხუცესი იყო აგრეთვე „მართლმსაჯული და ხელისამპყრობელი უღონოთა და ქვრივთა“. ჭყონდიდელი „ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების, ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა განიკითხავს“.⁸⁶ მწიგნობართუხუცესი ქვრივ-ობოლთა და უღონოთა საჩივრებს არჩევდა, როდესაც კი ისინი თავიანთ თავს დაჩაგრულად და მიმძღავრებულად სთვლიდნენ. იგი მათი მფარველი, „ხელისამპყრობელი“ და მათ შელახულ უფლებათა აღმდგენელი უნდა ყოფილიყო. „რაც ვის უსამართლო სჭირს, არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“ მწიგნობართუხუცესმა – ნათქვამია „კარის გარიგებაში“.⁸⁶ ამგვარი საჩივრების გასარჩევად ორშაბათი დღე ყოფილა დაწესებული.

მწიგნობართუხუცესს ვითარცა სახელმწიფოს უზენაეს მოურნეს, საჭურჭლესთანაც ჰქონია კავშირი: „კარის გარიგება“-ში ნათქვამია, მწიგნობართუხუცესი „საჭურჭლესაც შევა“-ო, ალბათ, როგორც მთავარი ზედამხედველი.⁸⁷

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ვითარცა მთავარეპისკოპოზი და ვაზირი, სასულიერო და საერო, სახელმწიფო ხელისუფლებისა და დიდების შემპერთებელი იყო. იგი დიდ მონაზონთა ჯგუფშიაც ირიცხებოდა და ვაზირთა უპირველესადაც ითვლებოდა: „კარის გარი-

გებაში“-ში „პურობის“ წესის აღწერილობაში ნათქვამია: „მწდე დარბაზით ათქს ოთხთავე. მოძღვართმოძღვარსა, კათალიკოზსა (ორს, ქართლისა და აფხაზეთისას), ჭყონდიდელსა, და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესთა“-ო. შემდეგ კი სწერია: „ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვეზირთა წვევაო“. მაშასადამე, მწიგნობართუხუცესიც ოთხთა მონაზონთა ჯგუფში ყოფილა მოქცეული.

ამიტომაც, მწიგნობართუხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმე ეკლესიებისა და მონასტრების, სამღვდელოებისა და მოწესეთა შესახებ. შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია ანტონ მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის შესახებ, რომ იგი იყო „შემეცნებული საურავთა ეკლესიათა და მონასტერთა“-ო.⁸⁸ საეკლესიო და სამონასტრო საურავნი პირადად მას ეკითხებოდა ხოლმე და მათი კარგი ცოდნა აუცილებელი იყო მწიგნობართუხუცესისათვის. ამას „კარის გარიგებაც ადასტურებს: „გელათისაგან კიდე, საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან, ყველა ჭყონდიდელისა და საწოლის მწიგნობრის საკელოს“ არიანო“. მწიგნობართუხუცესს, ვითარცა ვეზირს, ეკლესიაზე ხელი მიუწვდებოდა, რამდენადაც ეკლესია სახელმწიფოზე იყო დამოკიდებული. როდესაც მეფეს სურდა ეკლესიისადმი საჩქარო მიწერილობა დაეგზავნა, ბრძანებას მწიგნობართუხუცესის პირით შეუთვლიდა ხოლმე. შევსებულ ქართლის ცხოვრებაში ნათქვამია, თამარ მეფემ აბუ-ბაქარ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების გადაწყვეტის შემდგომ ანტონ მწიგნობართუხუცესს უბრძანა: „მიუმცენით ყოველთა ეკლესიათა და მონასტერთა, რათა დაუცადებულნი ღამისთევანი და ლიტანიობანი აღესრულებოდენ ყოველთა ადგილთა“-ო.⁹⁰ დოგმატური საკითხების განხილვა და გადაწყვეტა ქართლის კათალიკოზს და ადგილობრივ საეკლესიო კრებას შეეძლო და ამ სფეროში მწიგნობართუხუცესს ხელი არ მიუწვდებოდა. განსაკუთრებულ

შემთხვევებში (შიომღვიმის მონასტრის მიერ არჩეული წინამძღვრის დამტკიცება) საქართველოს მთავრობას უფლება ჰქონდა ეკლესიის შინაურ საქმეებში ჩარეულიყო. დავით აღმაშენებელმა შიომღვიმის მონასტრის საქართველოს კათალიკოზის თანხმობით დიდი უპირატესობა მიანიჭა, სამოსამართლო შეუვალობა და კათალიკოზისაგან დამოუკიდებლობა უწყალობა ისე, რომ რაკი მონასტერი წინამძღვარს „მთავარ-მემღვიმეს წილისყრით („წილგდებით“) აირჩევდა, მას პირდაპირ მეფე ამტკიცებდა, დარბაზს მოსულს არგანს უწყალობებდა და აბარებდა მონასტრის მართვა-გამგეობას: „რაცა საქმე და საურავი მათი იყოს, მწიგნობართუხუცესი „იყოფოდის“ მეურნედ და „რომელსა ჩუენ ვერ მიიწენეთ“ ვინც მწიგნობართუხუცესად იყოს იგიცა იურვობდეს“.91

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ თანახმად, მწიგნობართუხუცესი რომ სააჯო კარში სასამართლო საქმეების გარჩევას და „მოჩივართა განკითხვას“ შეუდგებოდა ხოლმე, მას ყოველთვის „საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის და ზარდახნის მწიგნობარს გაგზავნის, და მისი პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სჭირს“-ო. ხოლო „რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს, ადგების და თყთ მივა და მაშინ იურვის“ და „რაც ვის უსამართლო სჭირს, არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“-ო.

მაშასადამე, ზარდახნის მწიგნობარი და საწოლის მწიგნობარი სააჯო კარში სასამართლო საქმეების გარჩევის დროს ვაზირთ-უპირველესის და მწიგნობართუხუცესის თანაშემწეები ყოფილან. ამგვარად, სასამართლო 3 წევრისაგან ყოფილა შემდგარი, რომელთაგან ერთი, სახელდობრ, მწიგნობართუხუცესი, უფროსი და თავმჯდომარე ყოფილა, ერთი კიდევ, სახელდობრ, ზარდახნის მწიგნობარი, გამომძიებელი და საქმის მომხსენებელი ყოფილა“.92

როგორც ზემოთ ჩანს, მწიგნობართუხუცესი სახელმწიფოში უპირველეს სახელოს ფლობდა, ამიტომაც ამ თანამდებობაზე დანიშნულ პირს ქვეყანაში დიდი ავტორიტეტი უნდა ჰქონოდა, ასეთად

მიუჩნევიათ არა კერძო საეკლესიო პირი, არამედ მთლიანად საეკლესიო კათედრა ჭყონდიდელი ეპისკოპოსისა, როგორც ჩანს, მას (კათედრას) ქვეყნის წინაშე წარსულში რაღაც დიდი დამსახურება უნდა ჰქონოდა. ჭყონდიდელ ეპისკოპოსს სახელმწიფოებრივი გავლენა უნდა მოეპოვებინა ჯერ კიდევ აფხაზთა სამეფოში. შესაძლოა „აფხაზთა სამეფოს“ ფორმირების დროს ამ კათედრას დიდი წვლილი მიუძღვოდა როგორც ბერძენთაგან შავი ზღვისპირეთის ეკლესიური გათავისუფლების, ისე ადგილობრივი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საქმეში და ამ დროს კათედრის მმართველმა მოიპოვა სახელმწიფო სამმართველო სისტემაში მტკიცე ადგილი. ცნობილია, აფხაზთა მეფე გიორგი II-მ (922-957 წწ.) „აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ“.⁹³ ფიქრობენ, ამ კათედრაზე ფასისის ეპისკოპოსი დაჯდა, ხოლო ფასისში კათედრა გაუქმდა. ალბათ, ფასისის კათედრის პირდაპირ მემკვიდრეს, ჭყონდიდელს გადაეცა ყველა ის პატივი და უპირატესობა, რაც ფასისის კათედრას მიუძღოდა ქვეყნის წინაშე. როგორც ცნობილია, აფხაზეთის სამეფოს წარმოქმნამდე აფხაზეთის საკათალიკოსომ სულიერად გააერთიანა დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალი, რითაც შეუქმნა ბაზა ადგილობრივი ქართული სახელმწიფოს შექმნას. შესაძლოა ამ საქმეში ფასისის კათედრა და მისი სამწყსოც იღვწოდა, რადგანაც იმჟამად ეკლესიურად, სწორედ ფასისის კათედრის სამწყსო იყო უდიდესი ნაწილი ქვეყნისა. ამან, ჩანს, ასახვა ჰპოვა კათედრის საპატრიო ადგილზე ჯერ „აფხაზთა“, ხოლო შემდეგ საქართველოს სახელმწიფოში. მისი უპირატესობა ბიზანტიურმა კარმა „სვინგელოზის“ წოდების მინიჭებით აღიარა. სვინგელოზის გარდა ჭყონდიდელი ატარებდა ბიზანტიურ ტიტულს – პროტოუპერტიმოსისას.

2. ჭყონდიდელი და ათაბაგი

ჭყონდიდელი საქართველოს მეფის „მამად“ იყო აღიარებული. ეს თავისთავად მიუთითებს სახელმწიფოს საქმეებში ამ მღვდელმთავრის მონაწილეობის შესახებ.

ასე იყო თამარის მეფობის დასაწყისშიც. ამ დროის მემატინე – ჭყონდიდელს მეფის მამას უწოდებს, მაგრამ მდგომარეობა შეიცვალა, სამეფო კარზე მოხდა დიდი გადაადგილებანი და თამარის მეფობის დასასრულს მემატინე „მეფის მამას“ უწოდებს უკვე ათაბაგს. „...მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულთანთა იწოდების ათაბაგი“⁴⁵.

საქართველოს გაერთიანებისას ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესები იღვწოდნენ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისათვის. ფაქტია, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელს ზეობის დროს საქართველო გაერთიანდა, გაიზარდა და კავკასიის მასშტაბით შესახელმწიფოდ იქცა. ფაქტია ისიც, რომ ათაბაგობის ინ-სტიტუტის შემოღების შემდეგ საქართველოს ერთიანი სახელმწიფო დამარცხდა და დაიშალა (იგულისხმება ხვარაზმელების შემოსევა და მონღოლების ბატონობის დასაწყისი).

დავით აღმაშენებელი და ჭყონდიდელი ერთად იდგნენ როგორც ქვეყნის საშინაო, ისე საგარეო საქმეების გადაჭრისას. მათი თანადგომის შედეგიც ცნობილია. ასევე ერთად იდგნენ რუსუდან მეფე და ათაბაგი და მათი თანადგომის შედეგიც ცნობილია. რუსუდანის დროს ათაბაგს, ფაქტობრივად, თავისი თავი მიაჩნდა სახელმწიფოში მეფის შემდეგ პირველ კაცად. მემატინეც ხშირად ერთად მოიხსენიებს მათ. ამ მდგომარეობას ასახავს ისიც, რომ რუსუდან მეფე და ივანე ათაბაგი 1223 წელს რომის პაპს წერილებს სწერენ და ორივენი პაპსს იღებენ პაპისაგან. აღსანიშნავია, რომ ათაბაგი პაპისადმი წერილში თავის

თავს „მთელის საქართველოს და სომხეთის მხედართმთავარს“ უწოდებს⁴⁶, ხოლო პაპი მას უწოდებს „სახელოვან ივანეს, საქართველოს მხედართმთავარს“⁴⁷. „სომხეთს“ არ ახსენებს, რადგანაც პაპმა კარგად იცის, თუ სინამდვილეში რომელი სახელმწიფოს მხედართმთავარია ივანე ათაბაგი.

შეიძლება ითქვას, რომ ამ დროისათვის ათაბაგს სამეფო კარზე უჭირავს ის მდ-გომარეობა, რაც ჭყონდიდელს ეჭირა დავით აღმაშენებლის კარზე. ჭყონდიდელის პოზიციების შესუსტებით საქართველოს სახელმწიფო არ გაძლიერებულა. პირიქით, ჭყონდიდელის დროინდელი კონსოლიდაცია შეცვალა ათაბაგის დროის შურმა და ლალატმა. თვით საქართველოს სახელმწიფოსათვის საბედისწერო ომის დროს (ჯალალედინთან გარნისში) 1225 წელს, ქართველთა ლაშქრის სარდალმა ივანე ათაბაგმა, მემატთანის თანახმად, ფაქტობრივად, უღალატა საქართველოს შალვად ივანე ახალციხელების შურის გამო. ეს კი მიზეზი ყოფილა „საქართველოს სრულიად მოსპოვლისა“. ეს ლალატი უფრო მეტი ყოფილა, ვიდრე ურიათაგან ღმერთის მკვლელობა, წერს მემატთანე. ომის დაწყებისას ქართველ წინამბრძოლთა და სულთანის ურთიერთმიახლოებისას ათაბაგმა ფეხი არ მოიკვალა. „...დაიპყრა ფერხი ივანე ათაბაგმან. იტყვიან ვითარმედ: შურითა ყო ახალციხელთა შალვა და ივანესითა. ჰოი შური, ყოველთა ბოროტთა დასაბამი და ძვირად მომწყვედელი ნათესავისა კაცთასა და ყოველთა ნათესავთა მწყლველი! ვითარ ურიათა ღმერთის მკვლელობა არწმუნა და კვალად ამათსა უბოროტესი უგბილი და უღმობელი და საქართველოსი სრულიადი მოსპოლვა ვითარ ქვემორე სიტყვამან ცხად ყოს, რომელი ათაბაგსა ივანეს არწმუნა, რომელ ჟამსა წყობისა და ჟამსა ომისასა უკუნ დგა და არღარა ვიდოდა მბრძოლთა კერძ“⁴⁸. ქართველთა ლაშქრის სარდალი ივანე ათაბაგი ხედავდა, როგორ წყდებოდა ომში ქართველთა წინამბრძოლი ჯარი, მაგრამ არ გასცა მიხმარების ბრძანება: „ხოლო ივანე ათაბაგი და

სპანი ქართველთანი ხედვიდეს ძლიერსა ომსა და არა შეიწყალებდეს თანამონათესავეთა და ერთსჯულთა, ქრისტეს აღმსარებელთა თორელთა და მათ თან მრავალთა სახელოვანთა, არამედ დგეს შორით და არა ინება შველა ივანე ათაბაგმან, რომელსა შურითა იტყვიან ამას ყოფად და არა თუ შიშითა“⁴⁹.

ქართველთა ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა. ივანე ათაბაგს ხმალიც არ დაუძრავს.

მტერს თბილისისაკენ გზა გაეხსნა. საქართველოს ლაშქრის დამარცხებამ არა-ქართველები წაახალისა. თბილისელმა სპარსელებმა ლალატით გამოიჩინეს თავი - „მხოლოდ მეორე დღეს შეძლო მტერმა ქალაქის აღება და ისიც თბილისელ „სპ-არსთა შინაგაცემის გამო“⁵⁰. ამ დროს ამირსპასალარი იყო ათაბაგის ძე ავაგი. 1226 წლის 9 მარტს მტერს 100000 თბილისელი დაუხოცავს. ამ ეპოქაში ყოვრლებსაც უღალატიათ: „...ყოვრლნი განზე გადგნენ და მონაწილეობა აღარ მიიღეს ბრძოლაში“⁵¹, მათთვის ჯალალედ-დინს „პურ-მარილი“ გაუგზავნია და ძველი სიკეთე მოუგონებია. ეს ყოფილა დაახლოებით 1229 წელს.

უფრო მეტიც, მონღოლების შემოსვლისას ათაბაგის ძე ავაგი, ამირსპასალარი საქართველოსი - დამორჩილდა მონღოლებს, ის მაშინ სომხეთში იმყოფებოდა. საქართველოს სხვა ნაწილები კი მსხვერპლად იქცა მონღოლებისა. მსგავსადვე - შანშე მანდატურთუხუცესმა ლორე უბრძოლველად გადასცა მონღოლებს, ვარამ გაგელმა მტერს თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ტერიტორიები გადასცა. „ვარამ გაგელმა ბრძოლას თავი აარიდა, და კირაკოსის სიტყვით, ღამით გაიპარა ... ლორეში შანშე მანდატურთუხუცესი იყო გამაგრებული, მიატოვა იქაურობა და საიმედო ადგილს შეაფარა თავი. მის მიერ ლორეში დატოვებულმა პირებმა უდარდებლობა გამოიჩინეს და ვერ დაიცივეს ქალაქი, რომელიც მონღოლებს ჩაუვარდათ ხელში... „ამირსპასალარი ავაგ შევიდა ციხესა კაენისასა“, მაგრამ... ამირსპასალარი დამორჩილდა მონღოლებს“⁵².

საქართველო ფაქტობრივად დაიშალა. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მტერი სასტიკად არბევდა. „საქართველოს სახელმწიფოებრიობასაც ხომ საფრთხე დაემუქრა: ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი მოწყდა სამეფო ცენტრს, რომლის ძალაუფლებაც უკვე ამ ნაწილზე აღარ ვრცელდებოდა“⁵³. აი, ეს არის ფაქტი ათაბაგობის ინსტიტუტის დასასრულისა. ცნობილმა „ოთხმა მხარგრძელმა“ და მათმა შთამომავლებმა, უხეშად რომ ითქვას, ვერ შეძლეს სახელმწიფოში პირველკაცობისას „ჭყონდიდელობა“.

სწორედ ამ ტრაგიკულ დროს რუსუდანს კვლავ გაახსენდა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი (ან თვით ამ ეპისკოპოსმა გამოიჩინა ინიციატივა). ჭყონდიდელმა კვლავ დაიწყო შეკრება საქართველოსი. „რუსუდან მეფემ ბათო ყაინთან ვოლგისპირეთში არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი გაგ ზაფნა“⁵⁴. ზავი დაიდო, ყაენმა სცნო ერთიანი საქართველო. მეფე ქუთაისიდან კვლავ თბილისში დაბრუნდა. ჭყონდიდელი კვლავ ჭყონდიდელობდა.

როგორც ითქვა, თამარის მეფობის დაწყებისას „მამა მეფისა“ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს ეწოდებოდა, ხოლო მეფობის დასასრულს – ათაბაგს.

რამ გამოიწვია ამირსპასალარის სახელის ამალღება სამეფო კარზე და ათაბაგობის ინსტიტუტის წარმოქმნა?

საფიქრელია, რომ ეს იყო თამარის თავდაცვითი უკურეაქცია იმის შემდეგ, რაც კათალიკოსმა მიქაელმა მიიტაცა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა, სხვა სახელ-ოები და სამეფოს ფაქტობრივ მმართველად იქცა. ასეთი მტაცებლობით ამ მღვდელმთავარმა დაარღვია საეკლესიო კანონები. შედეგმა კი თავი იჩინა თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ.

ივანე ჯავახიშვილი წერს: „გამორკვეული გვაქვს, ჭყონდიდელი მწიგნობართუხუცესი და ვაზირთა უპირველესი, ფაქტიურად საქართველოს მეფის მოადგილე და სახელმწიფოს მთელი მართვა-

გამგეობის ნამდვილი საჭეთმპყრობელი იყო, რომელსაც „კარის გარ-
გება“ მეფის „მამას“-აც კი უწოდებს“⁵⁵.

ხოლო როცა ასეთი უზარმაზარი თანამდებობა ქართული ეკლესიის
მეთაურმა ჩაიგდო ხელში, „ის ფაქტიური გამგე უნდა გამხდარიყო
სამეფოსი“⁵⁶.

აქ ორიოდ სიტყვა უნდა ითქვას იმის შესახებაც, თუ როგორ შეი-
ძლებოდა ეკლესიას ფაქტობრივად ხელში ჩაეგდო სახელმწიფოს
მმართველობა (ასე მოხდა მიქაელის მიერ ჭყონდიდელ-მწიგნობარ-
თუხუცესის სახელს მიტაცებისას). ერთ წინა პარაგრაფში ნათქვამი
გვექონდა, რომ დავით აღმაშენებლის დროს საქართველოში შეიქმნა
თეოკრატიული მსგავსი სახელმწიფო: მეფე და ეკლესიის მმართვე-
ლი მღვდელმთავრები აწონასწორებდნენ ხელისუფლებას (მეფის
უზენაესობით). მეფე ლაშქრისა და სამხედრო უწყების მეთაური იყო,
ხოლო ეკლესია და ლაშქარი - ორი გაწონასწორებული პოლიტიკური
ძალა. მიქაელმა ეს წონასწორობა დაარღვია, ისარგებლა იმით, რომ
მეფე ქალს იმ დროს ქმარი, ანუ ლაშქრის მეთაური არ ჰყავდა, ხოლო
ამირსპასალარი ყუბასარი ლოგინად იყო ჩავარდნილი. ასეთ დროს
კათალიკოსის მიერ დიდი სახელოების მიტაცება მეფეზე მეტი ხე-
ლისუფლების ქონებას ნიშნავდა. ხელისუფლება აღარ უნაწილდე-
ბოდა დანარჩენ მღვდელმთავრებსა და ლაშქრის მეთაურს.

„მიქაელ კათალიკოზის ზრახვისა და გეგმის პოლიტიკური მნიშ-
ვნელობა ცხადია. მისი და, უეჭველია, მის მომხრეთა მიზანი სახ-
ელმწიფო ხელისუფლების ხელში ჩაგდება იყო. ვითარცა საქართვე-
ლოს ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქი, იგი ქართული ეკლესიის
მესაჭე იყო, ვაზირთა-უპირველესობისა და მწიგნობართ-უხუცესო-
ბის მიღებით მას საერთო, სახელმწიფო ხელისუფლების ხელში ჩაგდე-
ბაც სურდა. მის დაუკითხავად მეფეს არაფერი არ უნდა გაეკეთებინა.
ამიტომ მიქაელს ამიერითგან თვით მეფეზეც კი ძალა და ხელისუ-
ფლება ექმნებოდა. მეფეს საეკლესიო საქმეებში უშუალოდ ჩარევის

უფლება არ ჰქონდა და ხელი არ მიუწვდებოდა, მიქაელი კი ორისავე საერო-სახელმწიფო და საეკლესიო ხელისუფლების მქონებული და გამაერთიანებელი იყო.

რამდენადაც მიქაელი უპირველესად კათალიკოზი იყო, ეს გარემოება სახელმწიფოსა და საერო ცხოვრებაში აუცილებლად ეკლესიის გაბატონებას მოასწავებდა. ეს საისტორიო მეცნიერებაში წოდებულს ცეზაროპაპიზმს უდრიდა და რომის ეკლესიის უფლებრივ შემეცნებას მიემსგავსებოდა, საქართველოს მეფეთა მთელ გეზსა და პოლიტიკას კი ძირიანად ეწინააღმდეგებოდა⁵⁷.

აქ უნდა ითქვას, რომ მართალია, ცეზაროპაპიზმი თავისთავად მეფობის არსებობას საფრთხეს უქმნიდა და მიუღებელი იყო, მაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ დავით აღმაშენებელმა ქართული ეკლესიის მეთაურებს - მღვდელმთავრებს უდიდესი სახელმწიფოებრივი მისიაც დააკისრეს, რაც თავისთავად, თავის თავში შეიცავდა საფრთხეს „ცეზაროპაპიზმისას“, განსაკუთრებით, სუსტი მეფის დროს.

„...ეკლესიის მაშინდელ მესვეურთ პოლიტიკური უპირატესობის ხელში ჩაგდებაც უცდიათ და მოუხერხებიათ კიდევ. მიქაელ კათალიკოზის ვაზირთ-უპირველესობა ეკლესიისაგან სახელმწიფო ხელისუფლებაზეც უძლიერესი გავლენის მოპოვების მომასწავებელი იყო“⁵⁸.

დაინტერესებული იყო თუ არა ქართული ეკლესია პოლიტიკური უპირატესობა ჩაეგდო ხელში და მიაჩნდა თუ არა მას თავისთვის სასარგებლოდ შექმნილი მდგ-ომარეობა?

ჩანს, არ მიაჩნდა, ამიტომაც მიქაელის ამ ქმედების საპასუხოდ მოწვეული იქნა საეკლესიო კრება, რომელზეც ეკლესიის საუკეთესო მოღვაწენი ცდილობდნენ ეკლესიის მეთაურისათვის ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა ჩამოერთმიათ, რათა აღედგინათ წონასწორობა, ისეთი ჰარმონია, რომელიც დავით აღმაშენებლის დროს არსებობდა ეკლესიასა და სახელმწიფოს შორის. ალბათ, ამ ჰარმო-

ნის დარღვევით მიქაელ კათალიკოსმა ჩაიდინა „წინაუკმოება წესთაგან ეკლესიისათა“, „უეჭველია, მიქაელის ნამდვილ დანაშაულად მკაფიოდ დასახელებული ჭყონდიდებობა - ვაზირთა-უპირველესობის „მოვერაგება“ ითვლებოდა“⁵⁹. მიქაელის გადაყენება სურდათ, მაგრამ ვერ შეძლეს. „მიქაელი წინანდებურად ეკლესიისაცა და სახელმწიფოს ხელმძღვანელად დარჩა“⁶⁰. ამ კრების შემდეგ მიქაელს „კიდევ წელიწადი უცოცხლია და წინანდებურად ორივე უზენაესი, საეკლესიო და სახელმწიფო ხელ-ისუფლება სჭერია“⁶¹.

„მიქაელის გადაყენების ამ უნაყოფო მცდელობამ თამარისა და მისი პოლიტიკის მომხრეთა დასის სისუსტე გამოამჟღავნა“⁶².

ცხადია, თამარი ვერ შეურიგდებოდა ამ მდგომარეობას. დაელოდა ხელსაყრელ მომენტს მდგომარეობის გამოსწორებისათვის. მიქაელ კათალიკოზი გარდაიცვალა. თამარმა შეძლო დარბაზის დახმარებით ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა ანტონისთვის მიეცა. ორი ვაზირი ანტონი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი და ამირსპასალარი სარგის მხარგრძელი ერთდროულად გამოჩნდნენ ხელმწიფის კარზე. ისინი თამარმა „შვიდთავე სამეფოთა დიდებულთა თანადგომითა და ერთნებობით“ დაამტკიცა.

ამირსპასალარი ადრე, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ვაზირად არ იწოდებოდა. სარგის მხარგრძელი თამარს გაუვაზირებია. „...საფიქრებელია, რომ ვაზირად თამარის მეფობის დასაწყისშიც კი მხოლოდ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა. ... თამარის ისტორიკოსის ხანაში ხდება გაავაზირება სხვა ხელისუფალთა...“⁶³ „დავითის დროს ვაზირი იყო მხოლოდ ჭყონდიდელი“⁶⁴.

თამარმა გაავაზირა ამირსპასალარი, ამით კი, ჩანს, მოუსპო საშუალება „ოთხი ბერისაგან“ რომელიმეს მიქაელის მსგავსად, მიეტაცებინა უმთავრესი სახელმწიფო და საეკლესიო თანამდებობანი და ერთპიროვნულად ემართა სახელმწიფო. თამარმა ამირსპასალარის გაავაზირებით ფაქტობრივად დაამყარა წონასწორობა ეკლესიასა და

სახელმწიფოს შორის. დავითის დროინდელი „თეოკრატიულისმაგვარი სახელმწიფო“ თამარისათვის მიუღებელი აღმოჩნდა, რადგანაც ამ სისტემამ თავისი უარყოფითი სახე გამოაჩინა.

როგორც ჩანს, მაშინაც კარგად იცოდნენ, რომ ამირსპასალარის ამაღლებით (თანაც არა მართლმადიდებლის) თამარმა ქართული ეკლესიის მეთაურების (ისინი სახელმწიფოს ხელმძღვანელებიც იყვნენ) ძლიერება შეამცირა (სწორედ ამირსპასალარის ამაღლების შემდეგ იგრძნო თამარმა ჭეშმარიტ ხელმწიფედ თავი. აღსანიშნავია ისიც, რომ სომხით-ანისელი დიდებულის (ამირსპასალარის) ამაღლებით ლიხთ-იმერელ დიდებულთა ზეგავლენაც შემცირდა სამეფო კარზე).

ზაქარია ამირსპასალარის გავლენა სამეფო კარზე უფრო და უფრო იზრდებოდა. ეს კი, ალბათ, აღიზიანებდა ეკლესია-სახელმწიფოს ყოფილ ერთპიროვნულ მმართველებს. ამითაც უნდა ყოფილიყო გამოწვეული კათალიკოსის მიერ ზაქარიას საჯარო შეურაცხყოფა. ავტორიტეტამაღლებული ზაქარიასა და მხარგრძელთა სახლის მიერ ხელმწიფის კარის უმნიშვნელოვანესი სახელოების ხელში ჩაგდება აღიზიანებდა არა მარტო დაჩრდილულ ჭყონდიდელსა და კათალიკოსს, არამედ „ძველი სამეფოს“, „აფხაზეთის“ ანუ ლიხთ-იმერეთის დიდებულებსაც.

ერთხელ კათალიკოსმა თვითვე ჩაატარა წირვა. წირვის შემდეგ „...ყოველნი ღირსნი მოუხდებოდეს ჭამად სეფისკვერისა. ინება ზაქარია ამირსპასალარმან შექებად და აღებად სეფისკვერისა. ხოლო მღვდელთა არა მისცეს, რამეთუ იყო სარწმუნოებით სომეხნი, შეჩვენებულთაგანი“⁶⁵. ზაქარიამ იუკადრისა, შერცხვა სხვა დიდებულებისა და მეფისა, რომელნიც იქვე იყვნენ. ამიტომაც „იკადრა ზაქარიამ აღტაცებად სეფისკვერისა და შეჭმად, რომლისათვის კათალიკოსი, ცეცხლებრ აღტყინებული, ძლიერად ამხილებდა“. თავისი ნებით თქვენ, შვიდგზის წყეულ სომხებს, სეფისკვერს მართლმადიდებელი მღვდელმოქმედი არ მოგცემთ, მოტაცება კი მხოლოდ ძალისთვისაა საკადრი-

სიო. ამის შემდეგ დარბაზშიც კი თურმე ზაქარია ამირსპასალარი „სიტყვითა ჰგმობდა სარწმუნოებასა ჩვენსა“. ეს კათალიკოზისა-თვის სრულად მოუთმენელი იყო და საკადრისად „მიუგებდა და აუხსნიდა“. ზაქარიას პასუხი იყო: „მე მოლაშქრე ვარ, პასუხს ვერ გაძლევთ, მაგრამ მოვიწვევ ჩვენი სარწმუნოების მოძღვრებს, „...რომელთა ჩემ წილ სირცხვილელ გყონ“. მართლაც, ზაქარიამ ქართველი მეფის კარზე მოიყვანა „კათალიკოსი ვანისა და ყოველნი ვარდაპეტნი და დაიდგა სამსჯავრო და დაჯდა დედოფალი, დედოფლისა მოსავი, დავით მეფე და წარჩინებულნი საქართველოსნი ერთ-კერძო, მხარგრძელნი ზაქარია და ივანე ერთ-კერძო. მოუწოდეს კათალიკოსსა იოანეს“⁶⁶.

აღბათ, იმით შეიძლება სახელმწიფოს კარის გარკვეული ინერტულობის გამართლება, რომ თამარი მარტო „ქართველთა“ მეფე კი არ იყო, არამედ შაჰნშას პოლიტიკური მემკვიდრე, ანუ ანისის ერთ დროს უძლიერესი სამეფოს მეფეც. ამიტომაც ის ამ ვრცელი, ეკონომიურად ძლიერი მხარეების მოსახლეობის (ამ შემთხვევაში მათი წარმომადგენელი მონოფიზიტი სამღვდელოების) დამცველი და მფარველი უნდა ყოფილიყო.

ორმა კათალიკოსმა, ქართველმა და სომეხმა, ერთმანეთი ვერაფრით ვერ დაარწმუნეს თავიანთი სარწმუნოების ჭეშმარიტებაში, თუმცა კი სომეხებმა „ძლიერი ღალადი აღუტევეს“. მაშინ კათალიკოსმა უცნაური რამ ჩაიდინა, რომელიც კარგადა აქვს აღწერილი „ისტორიანი და აზმანი შარვანდედთანის“ ავტორს. საბოლოოდ ქართველთა სარწმუნოება გამარჯვებულად ჩაუთვლიათ „და ქართველთა იწყეს მადლობად ღმრთისა ხმითა სიხარულისათა“.

სადიქრებელია ისიც, რომ არა მარტო მხარგრძელების აღზევება გამოიწვია საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მიქაელის მიერ ქვეყნის სამმართველო სახელოების მიტაცებამ, არამედ სხვა ცვლილებები და პოლიტიკური მოძრაობანი. შესაძლებელია, ყუთლუ-არსლა-

ნის ცნობილი გამოსვლაც ამით ყოფილიყო გამოწვეული. რას ითხოვდა ყუთლუ-არსლანი? როგორც ჩანს, ის ითხოვდა მეფის კარისაგან სახელმწიფოს სამმართველო აპარატის გამოყოფას. აღმოსავლეთის ქვეყნებშიც (ანუ „სპარსეთში“, იმდროინდელი ტერმინოლოგიით) ასევე ყოფილან სასახლისა (მეფის კარისა) და სახელმწიფოს მმართველობის მოხელეები გამიჯნულნი.

„ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა, ჩვენი აზრით, ითვალისწინებდა მეფის კარისაგან ცენტრალური მმართველობის აპარატის გამოყოფას, მის თავმოყრას საგანგებო შენობაში, „კარავში“ და არა პარლამენტური თუ პარლამენტურის მსგავსი რაიმე ორგანოს შექმნას“⁶⁷.

ამ გამოსვლამდე კი, ქართული წესის თანახმად, სახელმწიფო მმართველობის აპარატი იმყოფებოდა მეფის კარზე. მართალია, ქვეყნის სამმართველო სადავეები მიქაელ კათალიკოსს ჰქონდა ხელში ჩაგდებული (იხ. ზემოთ), მაგრამ ის ხელმწიფის კარზე მოღვაწეობდა. უთუოდ მეფესთან მუდმივი კონტაქტი და ურთიერთობა ჰქონდა. ყოველდღე რომ იმყოფებოდა ჭყონდიდელი ხელმწიფის კარზე, ეს თითქოსდა იქიდანაც ჩანს, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ თანახმად, „ხუთი ფურცელი ქალაღი ყოველთა დღეთა ჭყონდიდელსა...“⁶⁸. უნდა მიეცეს, ე.ი. ყოველდღიურად ჭყონდიდელს ხუთი ფურცელი ქალაღი მიეცემაო, ცხადია, სახელმწიფოებრივი საქმეების წარმართვისათვის. მიქაელი, როგორც უპირველესი ვეზირ-მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ხელმწიფის კარზე იმყოფებოდა და სწორედ ხელმწიფის სახელით მართავდა ქვეყანას.

როგორც ჩანს, ამ მდგომარეობამ წარმოშვა პარტია, რომლის წევრებმაც სულ სხვაგვარი მიდგომით დაისახეს, ხელში ჩაეგდოთ სამმართველო აპარატი, ანუ ფაქტობრივად სწორედ ის უფლებანი, რომელიც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს გააჩნდა უპირატესად.

მათ მოითხოვეს კარვის დაარსების ნებართვა: „უეჭველია, რომ ყუთლუ-არსლანის პროგრამის „კარავი“ პრინციპში ჰგავდა აღმოსავლურ „დივანს“⁶⁹.

„აღმოსავლეთ-მუსულმანურ ორგანიზაციას წითელ საზად გას-
დევს მმართველობის ყველა ორგანოს ორ დიდ კატეგორიად – დერ-
გაჰად (სასახლე) და დივანად (კანცელარია) გაყოფა“⁷⁰.

მაშასადამე, ყუთლუ-არსლანს, როგორც ჩანს, ნდომია სასახლის-
აგან გამოეყო „დივანი“, ანუ „კარავი“. ამ კარავს კი ის ფუნქციები
დაეკისრებოდა, რასაც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი და სხვა
ხელისუფალნი ასრულებდნენ ხელმწიფის კარზე. ამით დაკანონდე-
ბოდა ის არსებული ვითარება, რომლის დროსაც მიქაელს სახელმ-
წიფო მართვის სადავეები ხელთ ეპყრა, ოღონდ ახლა მიქაელის ნაცვ-
ლად ამ სადავეებს ხელში ჩაიგდებდა „კარავი“.

„დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში ასევე ცალკე იყო ორგანიზებუ-
ლი სულთანის სასახლის კარი და ე.წ. დიდი დივანი. სამოქალაქო
მმართველობას ხელმძღვანელობდა ე.წ. დიდი დივანი. იგი დაყოფილი
იყო ცალკეულ საუწყებო დივანებად, რომლებიც სათავეში ედგნენ
სახელმწიფო მმართველობის სხვადასხვა უბანს. სულთანის კარი და
დივანი რუმის სასულთნოში მკვეთრად იყო გამიჯნული. დივანს სათ-
ავეში ედგა ვეზირი, რომელიც ფაქტიურად მართავდა სახელმწიფოს
სულთანის სახელით“⁷¹.

ჩანს, ასევე სურდათ ყუთლუ-არსლანის დასის წევრებს სამმართვე-
ლო აპარატის მოწყობა. ეს აპარატი კი, როგორც ითქვა, „...მეფის
სასახლის კარზეა, მეფის სასახლის კარისაგან არ არის გამოყო-
ფილი“⁷².

ყუთლუ-არსლანის „სპარსული“ წესი თამარისათვის მიუღებელი
აღმოჩნდა, სამა-გიეროდ ამ გამოსვლამ თამარს ერთგვარი პოლი-
ტიკური წარმატება მოუტანა. ამ გამოსვლის შემდეგ ყველასათვის
ცხადი უნდა გამხდარიყო ის, რომ მიქაელის მიერ ქვეყნის სამმართვე-
ლო სადავეების ხელში ჩაგდება საფრთხეს უქმნიდა სახელმწიფოს
შიგნით სტაბილურობას. ამიტომაც თამარმა მოიწვია მთელი თავისი
სახელმწიფოს, ანუ „შვიდი სამეფოს“ დიდებულები და მათი ხელით

თავის კარზე შექმნა ახალი სამმართველო აპარატი ორი ვაზირის მეტაურობით. თამარმა ვაზირად კვლავ დატოვა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი (ის ახლა ანტონს ჩააბარეს), ხოლო ახალი ვაზირია ამირსპასალარი სარგის მხარგრძელი. სასახლის კარზე ერთგვარი პოლიტიკური წონასწორობა დამყარდა.

„ქართლის ცხოვრებაში“, სადაც ისტორიკოსს საუბარი ახალი მწიგნობართუხუცესის დანიშვნაზე აქვს, ნათქვამია: თამარ მეფე დიდ საგონებელს მიეცა და „გონებდა, თუ ვის მიანდოს დავით და სპა თვისი და განსაგებელი სახლისათვისისაო“. მაშასადამე, მწიგნობართუხუცესს ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“, სამეფოს სპა და თვით თამარ მეფის თანამეცხედრეც კი, დავით მეფე, მისი საზრუნავი უნდა ყოფილიყო“⁷³; მართლაც, ტექსტიდან თამარი თითქოსდა მწიგნობართუხუცესის დანიშვნაზე ფიქრობს, მაგრამ აქ უნდა იგულისხმებოდეს არა მარტო მისი, არამედ ახალი ამირსპასალარისა და მსახურთუხუცესის კანდიდატების ძიების შესახებაც.

„ერთი სიტყვით, როგორც ეტყობა, მეფის შემდგომ მწიგნობართუხუცესი ქვეყნის უზენაესი მზრუნველი, საზოგადო კეთილდღეობის და წარმატების მოსურნე და პოლიტიკისა და მიმართულების საჭეთმპყრობელი იყო. ...თვით მეფეც კი მის დაუკითხავად არ მოქმედებდა, „საურავი უმისოდ არ იქნების...“ როგორც მეფეს უმწიგნობართუხუცესოდ სახელმწიფო საქმეები არ უნდა განეგო, ისე არც ამ ვაზირთა უპირველესს შეეძლო „თვინიერ მეფისა კითხვისა“ ემოქმედნა სახელმწიფოს მნიშვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტის დროს. იგი დიდ მონაზონთა ჯგუფშიც ირიცხებოდა და ვაზირთა ყოველთა უპირველესად ითვლებოდა. ...ოთხთა მონაზონთა ჯგუფში ყოფილა მოქცეული“⁷⁴.

ჭყონდიდელს უდიდესი სახელო ებარა. თამარმა მას ვაზირი-ამირსპასალარი ამოუყენა გვერდით. ის იყო „სახელმწიფო მხედრობისა და სპის წინამძღოლი და სარდალი ...“⁷⁵. „იგი სამხედრო მინისტრს

უდრიდა. ამირსპასალარს, ვითარცა ლაშქართა თავადს, საქართველოს მთელი ჯარი და ყველა მხედართმთავარი ემორჩილებოდა“⁷⁶. „უმისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებს“⁷⁷. ასე რომ, ზაქარია მხარგრძელს ძალზე დიდი თანამდებობა ერგო ხელმწიფის კარზე. ივანე მხარგრძელსაც არა ნაკლები სახელო ერგო, მსახურთუხუცესობა. მართალია, ის მაშინ ვაზირი არ იყო, მაგრამ მალე რუსუდან მეფემ მსახურთუხუცესიც შეიყვანა სავაზიროში, გაავაზირა. „მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდა ორისამი დაწესებულება თავის ყველა მოხელითურთ“⁷⁸. ივანე მხარგრძელს თამარმა ათაბაგობა უბოძა. „...თუ ათაბაგი ღირსებით მწიგნობართუხუცესზე დაბლა იდგა, დანარჩენ მოხელეებზე მაინც უფრო დაწინაურებულად ითვლებოდა, თვით ამირსპასალარობასაც კი სჭარბობდა და „უალრეს პატივად“ იყო მიჩნეული... „იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“... ათაბაგი დარბაზის კარს მყოფი ხელისუფალი ყოფილა, მაგრამ ამავე დროს ქართველი ჟამთააღმწერელი ამტკიცებს, რომ თამარ მეფისაგან ათაბაგობა იყო „განდიდებული უმეტეს სხვათა ერისთავთა“⁷⁹.

ამირსპასალარისა და ათაბაგის გავაზირება, როგორც ითქვა, მწიგნობართუხუცესის გავლენის შესამცირებლად, ხელმწიფის კარზე პოლიტიკური წონასწორობის შესანარჩუნებლად იყო მოფიქრებული.

თამარი არ იყო აბსოლუტური მონარქი, ობიექტური გარემოება არ იძლეოდა ამის საშუალებას. მისი მამა გიორგი III მხოლოდ პირადი უნარის გამო ყოფილა ძლიერი მეფე. ნ. ბერძენიშვილი წერს: „...მართალია, გიორგი ძლიერი მეფე ჩანს, მაგრამ ეს მისი პირადი უნარის ნაყოფი უფროა, ვიდრე ობიექტური მდგომარეობისა. უკანასკნელი ისეთია, რომ ის, ადრე თუ გვიან, მეფეს (აბსოლუტური ტენდენციების მქონეს) დაამარცხებს და ისეთ სამეფოს შექმნის, სადაც მეფესთან ერთად ფეოდალებიც თანაზიარ მეფობისა იქნებიან“⁸⁰.

გიორგი III-ის გარდაცვალებისთანავე მეფესთან ერთად „მეფობის თანაზიარობის“ პრეტენზია გამოუცხადებიათ ლიხთ-იმერელ, ანუ „აფხაზეთის სამეფოს“ დიდებულებს. მათ „რეაქციის ნიშნები“ გამოუვლენიათ და თამარი „ორჭოფულ მდგომარეობაში“ ჩაუყენებიათ. მათ მოუთხოვიათ ერთიან სამეფოში საზგასმული ყოფილიყო „აფხაზეთა სამეფოს“ მოწინავეობა, ძველი დამსახურება და უპირატესობა. ეს, პირველ რიგში, უნდა გამოძღვალენბულიყო მეფის კურთხევის „ძველი“, ანუ ლიხთ-იმერული წესის აღდგენით, შემდეგ კი სხვა მოთხოვნებსაც წამოაყენებდნენ.

„გიორგი გარდაიცვალა. მეფის მდგომარეობა ორჭოფულია. დარბაზი მეფედ კურთხევას მოახსენებს ერთხელ უკვე მამის მიერ ტახტზე აყვანილს. ეს უკვე რეაქციის ნიშნები იყო. დიდებულებმა აღადგინეს მეფის კურთხევის ძველი წესი, რომელიც, საფიქრებელია, დავითის დროიდან აღარ იყო მიღებული. თამარი იძულებული იყო დამორჩილებულიყო. აკად. ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნა სწორია, რომ აქ ძველი წესი, აფხაზეთა მეფის დროის წესი, მოქმედებს და არც ერთი ფეოდალური სახლი აღმოსავლეთ საქართველოდან ამ დიდმნიშვნელოვან ცერემონიაში ნაგულისხმევი არ არის. ეს კი ამ დროისათვის შეუფერებელი გარემოებაა. ბრძოლა მეფის კურთხევის წესის გარშემო ნიშანდობლივია. თამარის მეთრორიის კონტექსტი ისეთია, რომ საფიქრებელია, ძირძველები ძველი წესის აღდგენას ცდილობდნენ და ასერხებდნენ კიდევაც. ცოცხალი თავით ლიხთიქითის ძირძველები ამ თავის პრივილეგიას არ დათმობდნენ“⁸¹.

სწორედ ამ დროს, ე.ი. 1184 წელს, თამარის მეორედ მეფედ კურთხევამდე უნდა ჩაეგდო ხელში კათალიკოზ მიქაელს მწიგნობართუხუცესობა. საერთო სურათი ასეთი უნდა ყოფილიყო: ლიხთ-იმერელ დიდებულებს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა მიაჩნდათ აფხაზ მეფეთა კარზე არსებულ ძველ სახელოდ. ამიტომაც მიქაელ კათალიკოზის მიერ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობის მიღებით,

ალბათ, მათი რაღაც უპირატესობები დაკმაყოფილდა. მიქაელი სამეფოს ფაქტობრივ მმართველად იქცა. ამის შემდეგ ლიხთ-იმერელმა დიდებულებმა „შვიდი სამეფოს“ დიდებულებთან თანხმობით ნება დართეს თამარს, ასულიყო სამეფო ტახტზე, მაგრამ მას „ძველი წესით“ უნდა აღესრულებინა მეფედ კურთხევის ცერემონიალი. ამით კი ხაზი გაესვა იმას, რომ ის პოლიტიკურად სცნობდა ლიხთ-იმერეთს, ანუ „ძველი სამეფოს“ დიდებულთა უფლებას ერთიანი საქართველოს მართვა-გამგეობაში. მართლაც, „1183 წელს ანტონი მწიგნობართუხუცესისა“⁸², ხოლო თამარის გამეფებისას მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი მიქაელია. 1190 წლამდე „ის ფაქტიური გამგე უნდა გამხდარიყო სამეფოსი“⁸³.

როგორც ზემოთ ითქვა, თამარმა შეძლო ლიხთ-იმერელ დიდებულთა ინტერესების საპირისპიროდ სამეფო კარზე შემოეყვანა ახალი ვაზირი - ამირსპასალარი ზაქარია, რომელიც წარმოადგენდა საქართველოს ახალ აღმოსავლურ ტერიტორიებს. სამეფო კარზე დააწინაურა ამავე წარმომავლის ივანე მსახურთუხუცესი. ამან დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია „ძველი დიდებულებისა“ (ლიხთ-იმერლებს ახლა ტაო-კლარჯელი დიდებულებიც შეუერთდნენ, რადგანაც აფხაზეთი და „ქარ-თველთ სამეფო“ (ტაო-კლარჯეთი) იყო ერთიანი საქართველოს ძველი პოლიტიკური დვრიტა). ეს უკმაყოფილება გამოძვლავნდა გიორგი რუსის ცნობილიაჯანყებით, რაც, ფაქტობრივად, „ძველი სამეფოს“ დიდებულების აჯანყებას წარმოადგენდა. „უნდა ვიფიქროთ, რომ აჯანყებულნი უკმაყოფილონი იყვნენ იმ გარემოებით, რომ პოლიტიკური ცენტრის აღმოსავლეთში გადატანით ლიხთ-იმერეთი და მესხეთი ნაკლებად იყვნენ ყურადღების ცენტრში, ვიდრე ქართლ-კახეთ-სომხეთი. ახალი ქვეყნების შემოერთებასთან დაკავშირებით, პოლიტიკური ცენტრის აღმოსავლეთში გადატანით, გამარჯვებათა შედეგები აღმოსავლელ არისტოკრატას უფრო ხვდებოდა. ისინი უფრო მისანდონიც იყვნენ (ახალი არისტოკრატია) და

უფრო დაინტერესებულნიც (დამარცხება თუ გამარჯვება მათ სასიცოცხლო ინტერესებს უშუალოდ ეხებოდა). ბუნებრივია, რომ მათ სასახლეში თანდათან დაიკავეს უმაღლესი ადგილები, საყმო და სახარაჯო ქვეყნები. „ძველი სამეფოს“ არისტოკრატია შეუურაცხყოფილი რჩებოდა და ახლის მიმართ სამტროდ განეწყობოდა...“⁸⁴.

როგორც ითქვა, „ძველი სამეფოს“ დიდებულთა მხარდაჭერით უნდა მიეღო მიქაელს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა. ამ და სხვა მიზეზების გამოც კათალიკოსი მხარს უჭერდა ძველი სამეფოს დიდებულებს. ცხადია, სამეფო კარზე მონოფიზიტი ამირსპასალარის ამალღებით მართლმადიდებლური ეკლესია კმაყოფილი არ იქნებოდა. ამიტომაც, „ეკლესიის მესაჭენიც კი კათალიკოსის მოთავეობით განდგომილთ უჭერდნენ მხარს. უეჭველია, ეს მოვლენა ვარდან დიანის პირადი გავლენით არ აიხსნება და მას ზოგადი და საკმაოდ ღრმა მიზეზი აქვს. საინტერესოა, რომ ახლად აღზევებულებში არავინ იმერელი არაა და ყველანი „ჰომო ნოვუს“-ები („ახალი კაცები“) აღმოსავლეთ საქართველოდან არიან ...“⁸⁵.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, მიქაელ კათალიკოსი „მოთავე ჩანს იმ ურეაქციონერესი წრისა, რომელთაც თამარის მეორედ კურთხევისას გაფიცვით, რუსის განდგომილებით გამოამჟღავნეს თავისი ზრახვები“⁸⁶.

აქ საფიქრებელია ის, რომ როგორც კათალიკოსი, ისე „ძველი სამეფოს“ დიდებულები, გრძნობდნენ, რომ ახალი პოლიტიკით თამარს და მის სახელმწიფოს შეიძლებოდა მოსვლოდა დიდი პოლიტიკური მარცხი. მართლაც, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს ასე მომხდარა და ამიტომაც ლაშა-გიორგი ცდილობდა ამ პოლიტიკური მარცხის გამოსწორებას – „ლაშა გიორგი ცდილობს თამარის დროის პოლიტიკური მარცხი ცენტრალური ხელისუფლებისა გამოასწოროს“⁸⁷.

„ხანგრძლივ ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლებასა და მსხვილ საგვარეულო არ-ისტოკრატიას შორის ეს უკანასკნელი ერთგვარად

თითქოსდა გამარჯვებული გამოვიდა. თამარმა დათმო. ამიერიდან სამეფო ხელისუფლება იძულებული იყო, მაგალითად, მონაპირეებისათვისვე ებოძებინა ხოლმე „წყალობად თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლებული ქვეყნები...“⁸⁸. განთავისუფლებული ქვეყნების დიდი წილი და ქვეყნის სამმართველო აპარატის სადავეების მეტი ნაწილი მხარგრძელების ხელში მოექცა. ამ პოლიტიკის შედეგს, ალბათ, წინასწარ ჭკრეტდნენ როგორც ლიხთ-იმერელი „ძველი სამეფოს“ დიდებულები, ისე ეკლესიის ზოგიერთი იერარქი, მაგრამ ყველაფერი ექვემდებარებოდა ობიექტურ მიზეზებს. შესაძლოა, „ძლიერ მეფეს“ დროებით შეეჩერებინა ეს პროცესი, მაგრამ საბოლოოდ, ალბათ, ვერ შეაჩერებდა. „თამარის დროს კი დიდებულები იმარჯვებენ, მეფის საქმიანობას კონტროლს უწევენ და ქვეყნის შიგნით მძლავრ ძალას წარმოადგენენ“⁸⁹. ამიტომაც, როცა ლაშა გიორგიმ თავისი „სიძლიერე“ გამოამჟღავნა, მას გაბატონებულმა დიდებულებმა, განსაკუთრებით კი მხარგრძელებმა, სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს – „ლაშა გიორგი იყო ცენტრალისტური ტენდენციებისაკენ მიდრეკილი ადამიანი, რომელმაც, თუმცა დროებით, მაგრამ მაინც სცადა ერთგვარი რევანში დიდგვაროვანთა პოლიტიკურ წრეებზე, რომელნიც ცენტრალურ ხელისუფლებასთან მიმართებაში ძალიან იყვნენ განდიდებულნი. გიორგი ლაშას თავის დიდებულების წინააღმდეგ ერთგვარი შინაპოლიტიკური ომი აქვს გაჩაღებული. ეს, შეიძლება, განძის კედლებთანვე შევამჩნიოთ, როცა ლაშა გიორგი ივანე ათაბაგისა და სხვა სამხედრო ხელისუფალთა გვერდის ავლით განძის გარშემოვლას იწყებს. თამარის დროს უმთავრესად ერთი და იგივე სახლების წევრები სჩანან და აი, ახლა სწორედ ეს წრე უტევს ლაშას და ემუქრება კიდევ, რომ ლაშქარსა და სამეფო კარსაც მიატოვებს. ლაშამ განიშორა სანატრელი დედის ვეზირები: „თავადნი საქართველოსნი, ფრიად მწუსარენი იყვნეს და უმეტეს ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას-ქე განეყენებოდნენ დარბაზს ყოფის-

აგან... არა თავს ვიდებთო... შენს მეფედ ყოფასა...”

ოპოზიციონერებს სურთ, მეფემ მათი განზრახვისა და თათბირის გარეშე არაფერი გააკეთოს. თამარის ძეს სურდა, აღედგინა დავით აღმაშენებლისა და მისი უახლოესი მემკვიდრის დროინდელი მძლავრი სამეფო ხელისუფლება...“⁹⁰.

ლაშა სასტიკად დაამარცხეს აღზევებულმა დიდებულებმა: ათაბაგმა და სხვა მხარგრძელებმა. მათ ამ დროს ისეთივე მეთოდები უხმარიათ ბრძოლისა, როგორც - გიორგი რუსის დროს. მეფეს სახელი გაუტეხეს. ის სხვა დიდებულების, ხალხის, მორწმუნეების თვალში უნებისყოფო და ამორალურ ადამიანად წარმოადგინეს. ლაშა ახალგაზრდა გარდაიცვალა. ამავე ძალას არა ძლიერი მეფის, არამედ შედარებით სუსტის დროს შეეძლო მხრების გაშლა და ასპარეზის ხელში ჩაგდება. მათ რუსუდანი გაამეფეს. მათთვის ქალი-მეფე იდეალს წარმოადგენდა, რადგანაც მას არ შეეძლო ლაშქრის მეთაურობა, მხედართმთავრობა, რაც აუცილებლად ესაჭიროებოდა შუა საუკუნეებში აღმოსავლეთის ქვეყნის მეფეს. სწორედ მეფე - მხედართმთავარი იყო ძლიერი მეფე, რომელიც თავის ირგვლივ ძალზე აღზევებულ დიდებულებს ვერ ჰგუობდა. ამიტომ რუსუდანს ივანე ათაბაგი კარგად შეეწყო. მაგრამ საქმემ უჩვენა, რომ საქართველოს მომავლისათვის ივანე ათაბაგი და, საერთოდ, ათაბაგობის ინსტიტუტი უსარგებლო და მავნეც კი იყო (ეს მოგვიანებით მესხეთის გათათრებულმა ქართველმა ათაბაგებმაც კარგად უჩვენეს).

მასსადამე, საფიქრებელია, რომ ვითარება ასე განვითარდა: თამარის გამეფებისას პოლიტიკური ჰეგემონობა სცადეს ლიხთ-იმერეთის (აფხაზეთის) დიდებულებმა. ისინივე იყვნენ დაინტერესებულნი ძალაუფლების ერთ ხელში, კათალიკოს-მწიგნობართუხუცესის ხელში მოქცევით. მაგრამ ეს მიუღებელი აღმოჩნდა სხვა პარტიისათვის. ყუთლუ-არსლანმა ამ ხელისუფლების ხელმწიფის კარიდან გამოტანისათვის იზრუნა. თამარმა ისარგებლა ამ ორ ძალას შორის წინააღმ-

დეგობით – სამმართველო ხელისუფლება გაუყო ორ ვაზირს. შემოიყვანა აღმოსავლელი ხელისუფალი, ამირსპასალარი მონოფიზიტი. ასეთი მდგომარეობა კვლავ მიუღებელი აღმოჩნდა აფხაზი და მესხი დიდებულებისათვის. მათ შექმნეს გიორგი რუსისპარტია და სასახლეში ადგილის დაჭერას შეეცადნენ. თამარმა დაამარცხა ისინი, სასახლეში აღმოსავლელი დიდებულები (განსაკუთრებით, მხარგრძელები) გაბატონდნენ. საბოლოო ჯამში ლიხთ-იმერელი დიდებულების ნაცვლად საქართველო-ოს მეფის კარზე სრულიად საქართველოს – მართლმადიდებელ-მონოფიზიტმა წარმომადგენლებმა მოიყარეს თავი.

„საქართველოს სამეფო გვარის მეფეებს, როცა მთელი კავკასია დაპყრობილი ჰქონდათ და შეერთებული, ეროვნული სახელმწიფოს მბრძანებლებად ითვლებოდნენ, სამეფო საყდარიც ტფილისში იყო გადმოტანილი, მაშინაც კი მათ საზოგადოდ „აფხაზთა მეფეებს“ ეძახდნენ. სხვათა შორის, არაბთა და სპარსთა ისტორიკოსებიც“⁹¹, მაგრამ თამარის საქართველო სინამდვილეში უკვე პოლიტიკურად აღარ წარმოდგენდა ლიხთ-იმერეთის სამეფოს, არამედ ეს იყო სრულიად საქართველო, რომლის მართვაში მისი ყველა კუთხის წარმომადგენელი მონაწილეობდა. ეტყობა, მაშინდელ საზოგადოებას კარგად ახსოვდა, რომ სრულიად საქართველოს მეფეები თავდაპირველად მხოლოდ აფხაზთა მეფეები ბრძანდებოდნენ“⁹². თამარს არ შეეძლო, საქართველოს მხოლოდ ერთი კუთხის დიდებულები-სათვის მიეცა უზენაესი უფლებები, ის საქართველოს ყოველი კუთხის წარმომადგენელს აწინაურებდა. საქართველო კი მაშინ უკვე სომხეთის პროვინციებსაც ერქვა. მონღოლებმაც საქართველოს, ანუ „გურჯისტანის“ სამეფოში შემავალ ტერიტორიებად სცნეს ყოფილი ანისის სამეფოს მიწები. ამას მიუთითებს სხვა უამრავ წყაროსთან ერთად ანისის სპარსული წარწერაც, საიდანაც ჩანს, „საქართველოში“ რა სახის გადასახადები მოქმედებდა⁹³. შეიძლება, ათაბაგობის ინ-

სტიტუტის შემოღებით თამარმა სა-ქართველოს უმტკივნეულოდ
შემოუერთა სომხური მიწები, მაგრამ ათაბაგებმა საქართველოსთვის
„ჭყონდიდელობა“ ვერ შეძლეს.

ღამატეზა IV

ეპრიისის სამთავრო

ლევან II დავითაძე

ოდიშის მთავარი, ლევან II დადიანი (1611-1657), ღვთის მოყვარე, ეკლესიათა მაშენებელი, ამასთანავე მართლმადიდებლობის ამალორძინებელი მთავარი იყო. მან თავის სამთავროში განაახლა ყველა დანგრეული ეკლესია და მონასტერი, უსახურავონი გადახურა, ხელახლა მოაჩუქურთმა, რაც უმთავრესია, ყველა ეკლესიაში აღადგინა წირვა-ლოცვა, ისინი შეამკო ბარძიმ-ფეშხუმებით, მრავალი ჭედური სატით. ასევე აღადგინა და ვალეებისგან გამოიხსნა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი.

ლევან II დადიანი იყო ქართული კულტურის უდიდესი მეცენატი XVII საუკუნეში. მისი ბრძანებითა და ხარჯით არის გადაწერილი „ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენამდე მოღწეული უძველესი თარიღიანი ხელ-

ნაწერი, რომელიც დაასურათებინა კიდევ მამუკა თავაქარაშვილს.

XVII საუკუნე ქართული კულტურისათვის უაღრესად არახელსაყრელი პერიოდი იყო. ქვეყანა ნაწილებად დაიშალა, მტერმა აღმოსავლეთ საქართველო დაიპყრო. ასეთ ვითარებაში ლევან დადიანმა მიიღო ზეგარდმო ძალი და დაიწყო ზრუნვა საქართველოს გასაერთიანებლად. მან იცოდა, რომ ყველა უბედურების მიზეზი იყო ქვეყნის დაშლა, დანაწევრება, რომ მხოლოდ გაერთიანებული საქართველო შეძლებდა მტრის განდევნასა და ერის გაძლიერებას. ლევან II დადიანის მიმოწერიდან ჩანს, რომ მისი თვალსაზრისით, ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია XVII საუკუნეში დამპყრობელმა სპარსელებმა ჩამოაშორეს ქვეყნის მმართველობას. მანამდე კი თვითონ ბაგრატიონებმა ერთმანეთს შორის გაინაწილეს ქვეყანა, რამაც ჩამოაყალიბა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სამეფოები ქართლისა, კახეთისა და იმერეთისა, ხოლო შაჰ-აბაზის მიერ წმიდა მოწამე ლუარსაბ II-ს მოკვლის შემდგომ, ფაქტიურად შეწყდა ქართლის კანონიერი სამეფო დინასტიის მმართველობა. ასევე სპარსეთმა შეძლო კახეთის დაპყრობაც და იქედან კანონიერი სამეფო დინასტიის გაძევება. ლევან II დადიანის დროს იმერეთის სამეფო ტახტიც შერყეული იყო. აქაც სამეფო დინასტიის ლეგიტიმურობა საეჭვო ხდებოდა, სამეფო ტახტზე ხან გვერდითი შტოს წარმომადგენელი (ჭუჭუნაიშვილი) ადიოდა, ხან კიდევ გურიელთა სამთავროს სახლის წევრები.

რადგანაც აღმოსავლეთ საქართველოს, ვითარცა სპარსეთის ხელდებულ ქვეყანას, არ შეეძლო ყოფილიყო საქართველოს პოლიტიკური გამაერთიანებელი, ხოლო იმერეთის სამეფო დასუსტებული იყო, ლევან II დადიანი საქართველოს სუვერენული სახელმწიფოს გაერთიანებას ჩაუდგა სათავეში. მიზეზი ამისა გახლდათ ისიც, რომ ოდიში, ანუ სამეგრელოს სამთავრო დადიანის მმართველობის დროს გაძლიერდა სამხედრო და ეკონომიკური თვალსაზრისით. ქართული კულტურის ცენტრებმაც სამეგრელოში გადაინაცვლა. აღმოსავლეთ

საქართველოს რბევა-აოხრების დროს ქართული მწიგნობრობის, საეკლესიო ცხოვრების, კულტურის, ფერწერისა თუ ჭედური ხელოვნების (ხატების) მრავალი ახალი კერა სამეგრელოში დაარსდა. ლევან II-მ შეძლო თავისი გავლენის სფეროში მოქცევა სრულიად დასავლეთ საქართველო. მისი მმართველობის დამდეგს აფხაზეთი ოდიშის (სამეგრელოს) განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა, ასევე სვანეთიც, ხოლო გურიისა და იმერეთის გავლენის ქვეშ მოქცევა ლევან II დადიანს არ გასჭირვებია. მაშასადამე, სუვერენული საქართველოს ერთადერთი ფაქტიური მეპატრონე იყო ლევან II დადიანი და ის ასევე მოიხსენებდა კიდევ თავის თავს: „ხელმწიფეთა ხელმწიფე დადიანი ლეონ, ყოვლისა საქართველოთა პატრონი“. ცაიშური გულანის ამ მინაწერიდან ჩანს, რომ იმჟამად ოდიში, ანუ სამეგრელო არა მხოლოდ საქართველოა, ანუ ქართველთა ქვეყანა, არამედ ოდიშის მმართველი სრულიად საქართველოს გამაერთიანებელი და მისი პატრონია.

ლევან II-ის ტიტულიდან („ყოვლისა საქართველოთა პატრონი“) ჩანს, რომ XVII საუკუნეში ეროვნული ცნობიერების უკიდურესი დაკნინების ეპოქაში სამეგრელოს მოსახლეობის ეროვნული იდენტობა შეურყეველია და ქვეყნის დაშლა-დანაწევრების მიუხედავად მტკიცეა. აქაური საზოგადოება ფიქრობს არა იმაზე, რომ გამოიყენოს შექმნილი ვითარება და ქვეყნის დაშლის დროს ააღორძინოს კუთხური ცნობიერება, არამედ იღვწის, რათა ქვეყნის სხვა ნაწილების უძღურების დროს მტერმა არ მოშალოს ერთიანი ივერიის სუვერენიტეტი და სასწრაფოდ გააერთიანოს დაშლილი ქვეყანა. ასეთ დროს სამეგრელოს საზოგადოებაში ჩაისახა იმედი იმისა, რომ საქართველოს გაერთიანების საქმეში დაეხმარებინათ რუსეთის ძლიერი სახელმწიფო. ამიტომაც გაგზავნეს ელჩად რუსეთში მღვდელი გაბრიელ გეგენავა. მან 1639 წლისათვის შესაბამისი დოკუმენტები წარუდგინა რუსეთის სახელმწიფო მოხელეებს.

ლევან II დადიანი სიგელში რუსეთის ხელმწიფისადმი თავის

სამთავროს უწოდებს არა ოდიშს, ანდა სამეგრელოს, არამედ ივერიის მხარეს. ლევანი აღნიშნავს, რომ: „იყო ივერიის მიწაზე ხუთი ხელმწიფე, მათგან სპარსეთის შაჰმა ორი სახელმწიფო დაამხო, ხოლო დარჩენილი სამი სახელმწიფო ღვთის შეწევნით იმართება მის მიერ“, ე.ი. მეფე ლეონტის მიერ (ასე უწოდებდნენ მას რუსეთში) **(И было**

помощю владеет он, Леонтий царь (материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии, Посолство Федора Елчина

რომელი სახელმწიფოები იყო ლეონ II დადიანის ხელში 1640 წლისათვის? ოდიშის გარდა იმერეთის სამეფო და გურიის სამთავრო. რაც შეეხება აფხაზეთსა და სვანეთს, როგორც აღვნიშნეთ, ისინი ოდიშის სამთავროს შემადგენელ ნაწილებად მიიჩნეოდა. ამიტომაც იმერეთი, გურია და ოდიშია ის სამი სახელმწიფო, რომელთა მმართველად ლევან II დადიანს მიაჩნდა თავისი თავი.

დევნილი თეიმურაზ I რუსეთის ხელმწიფის კარს აცნობებდა კიდევ, რომ ლევან II დადიანი თავის თავს მიიჩნევდა ივერიის მიწების ერთადერთ მეფედ. ეს იყო რეალური ფაქტი იმჟამად. რუსეთის სამეფო კარიც ადასტურებდა, რომ იმ დროისათვის „ივერიის მიწების“ ნამდვილი ხელმწიფე („მეფე“) მხოლოდ ლევან II დადიანი, ანუ „ლეონტი“ მეფე იყო. კერძოდ, რუსეთის მეფე მიხეილი, ლევან II დადიანისათვის მიცემულ სიგელში, აღნიშნავდა: „ივერიის მიწაზე იყო ხუთი ხელმწიფე. მათგან ორი გაანადგურა სპარსეთის შაჰმა, ხოლო დარჩენილ სამ სახელმწიფოს ღვთის შეწევნით მართავ შენ“ (იქვე. გვ. 165). ამავე სიგელში სამეგრელოს ეწოდება ლევან II დადიანის ივერიის მიწა. მიზეზი იმისა, რომ სამეგრელოს ეწოდება ივერიის მიწა, ისაა, რომ ივერია, იბერია ეწოდებოდა მთელ ისტორიულ საქართველოს, მის დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხარეებს. ლეონ II-ს ასე მიმართავენ:

„Тебя, Леонтия Царя, и твою иверскую землю“, „твое Государство иверской стороне“. სამეგრელო ივერიაა, ხოლო დასავლეთ საქართველოს მმართველი ივერიის მეფეა იმჟამინდელი რუსეთისათვის.

აღსანიშნავია, რომ სუვერენული მმართველობა ლევან II დადიანმა თავისი ხმლითა და თურქებთან დიპლომატიური და პოლიტიკური ომით მოიპოვა. იმჟამად თურქეთის საშინაო და საერთაშორისო მდგომარეობა გართულებული იყო და ლევანი თურქეთს მხოლოდ მცირე ხარკს უხდოდა სავაჭრო ურთიერთობების სანაცვლოდ.

მღვდელი გაბრიელ გეგენავა, ივერიის მიწების ხელმწიფის ელჩი რუსეთში, აცხადებდა, რომ იმჟამად სუვერენული ივერიის საეკლესიო ცენტრია ბიჭვინთა, სადაც ივერიის პატრიარქი ზისო. მართლაც, მცხეთა და ქართლ-კახეთი მაჰმადიან-სპარსულთა მპყრობელობის გამო მოკლებული იყო სუვერენულ საეკლესიო მმართველობას და ბიჭვინთაიყო სუვერენული საქართველოს საეკლესიო ცენტრი. აქედან ჩანს ისიც, რომ იმდროისათვის აფხაზეთი ჯერ კიდევ შედიოდა სამეგრელოს სამთავროში, ანუ აფხაზეთი იმჟამად ჯერ კიდევ ივერიად იწოდებოდა.

დადიანის ელჩი სარწმუნოებრივ საკითხებთან დაკავშირებით აცხადებდა, ამ ვრცელ ტერიტორიაზე (ე.ი. აფხაზეთში, ოდიშში, სვანეთში, გურიასა და იმერეთში) სარწმუნოება (რჯული), საეკლესიო წიგნები, მამასადამე, წირვა-ლოცვის ენა იყო მხოლოდ ქართული. თუმცა კი შინაობაში საკუთარი სამეტყველო ერთმანეთთან ურთიერთობის ენაც გვაქვსო. — **„А вера де у них христианская из грузинскою де верою и вера одна и книги те же, что и грузинские, только де язык свой, как меж собою говорят“.**

„ყოვლისა საქართველოთა პატრონი, „ხელმწიფეთა ხელმწიფე“ ლევან დადიანი ალბათ შეძლებდა კიდევ საქართველოს გაერთიანებას, რომ არა ადიღე-ჩერქეზების და აფსუების შემოსევები, რომელთაც XVII–XVIII საუკუნეებში სასტიკად გაანადგურეს სამეგრელოს

სამთავრო, ანუ ქვემო ივერიის პოლიტიკური ცენტრი.

ისე გამძაფრდა ჩრდილო კავკასიიდან ადიღე-ჩერქეზთა და აფსუთა შემოსევები, რომ ლევანი თავისი მმართველობის ბოლო პერიოდში იძულებული გახდა, თავდაცვის მიზნით აეგო საფორტიფიკაციო ნაგებობები, მაგალითად, ამჟამად ცნობილი აფხაზეთის დიდი კედელი. ამის მოწმე მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი ამბობს, ლევან დადიანმა ძალზე დიდი დანახარჯებით ააგო 60 ათასი ნაბიჯის სიგრძის კედელი. ამასვე ამბობს მეორე მისიონერი კასტელიც, რომელიც აღნიშნავს, ეს კელასურის კედელი გამიზნულია აფხაზთა შესაკავებლად. ლევან II-მდე ადიღე-ჩერქეზებმა და აფსუებმა შეძლეს ამ კედლის ჩრდილოეთით ისტორიული აფხაზეთის ტერიტორიის დაპყრობა და, რადგანაც მათ მიერ დამორჩილებულ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდებოდა, თავადაც აფხაზები ეწოდათ მხარის სახელის შესაბამისად. ისტორიული აფხაზეთის, ანუ თანამედროვე გუდაუთა-გაგრის რაიონების დაპყრობის შემდეგ, ადიღე-ჩერქეზებმა და აბაზა-აფსუებმა შეუტყეს ისტორიულ საქართველოს, ანუ თანამედროვე სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირის და გალის რეგიონს.

აფხაზეთის, ანუ კელასურის კედლის სიგრძე ასი კილომეტრია. ლევან დადიანის ბრძანებით იგი მეტად სწრაფად აუგიათ. ზოგჯერ კოშკებს უსაძირკველად, პირდაპირ მიწაზე დგამდნენ.

კედელი იცავდა იმჟამად ოდიშის სამთავროში შემავალ აღნიშნული სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირისა და გალის რაიონების უზემოსავლიან სამიწათმოქმედო მხარეებს და იქ არსებულ ქართულ საეპისკოპოსოებსა და ქრისტიანულ მოსახლეობას. ვახუშტი ბაგრატიონი წერს, რომ დღევანდელი ახალი ათონის, ანუ „ანაკოფიის“ „აღმოსავლით ზღვიდამ მთამდე შევლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმა აბაზთა გამოუსვლელობისათვის“. მას ამ მშენებლობის დროს ეხმარებოდნენ ბედიის, მოქვისა და დრანდის ეპისკოპოსები მრევლითა და თანხით, მაგრამ მომხდური აფსუების შეკავება ვერ შეძლეს. საბ-

ოლოოდ აფხაზებად წოდებულმა ამ აფსუებმა დაიპყრეს სამეგრელოს ეკონომიკური სიძლიერის წყარო - ზემოთ ხსენებული რაიონები, მოსპეს ზემოთ ხსენებული საეპისკოპოსოები, მათი მრევლი, ანუ სამეგრელოს მოსახლეობა დახოცეს, ანდა დააზყვევეს. გადარჩენილი ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა მომსახურე ყმებად, ფაქტიურად მონებად გადააქციეს. დღესაც კი აფხაზურად დაბალ ფენას „აგირუა“, ანუ მეგრელი და „აგურუ“ (გურული) ეწოდება. სამეგრელოს იმ დროისათვის მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა განახევრებულა. მისიონერები წერენ, რომ 40 ათასი კაციდან ქვეყნის მოსახლეობის ნახევარი, ანუ 20 ათასი კაცი ამოწყდა. ეს იმ დროისათვის ძალზე დიდი რაოდენობა იყო. წირვა-ლოცვა საბოლოოდ გაუქმდა ბიჭვინთის, დრანდის, მოქვის და ბედიის საეპისკოპოსოებში. აყვავებული ქვეყანა გაჩანაგდა. ლევან დადიანმა დაინახა, რომ აფსუა-ჩერქეზების შემოსევების შედეგად ივერიის, ანუ საქართველოს გამაერთიანებელი ბოლო ძალა იშრიტებოდა. მართლაც, თითქმის საუკუნით გადაიდო საქართველოს გაერთიანების საქმე და განახლდა ერეკლე II-ის დროს, ლევანის გარდაცვალებიდან ასი წლის შემდეგ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ლევან II დადიანის დროს XVII ს-ის უცხოელი საეკლესიო მოღვაწეების შეხედულებით დასავლეთ საქართველოს, ანუ ქვემო ივერიის პატრიარქი უპირატესი იყო ზემო ივერიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს პატრიარქთან შედარებით. ისინი ქვემო იბერიის (ივერიის), ანუ დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსს პირდაპირ უწოდებდნენ „უფროს კათალიკოსს“, ხოლო დასავლეთ საქართველოს უმაღლეს ხელისუფალს - „მთელი იბერიის მეფეთა მეფეს“.

რა იყო ამის მიზეზი? ამჟამად საყოველთაოდ გავრცელებული თვალსაზრისით მცხეთელი კათალიკოსი უპირატესი იყო აფხაზეთის კათალიკოსზე. „ერთს უხუცესი, ხოლო მეორეს უმრწემესი ეწოდებოდა“. ეს მართლაც ძირითადად ასე გახლდათ, მაგრამ XVII ს-სა და

XVIII ს-ის დამდეგს, რადგანაც აღმოსავლეთ საქართველო მაჰმადიანთა ხელში აღმოჩნდა, საერთაშორისო საეკლესიო წრეებში ჩამოყალიბდა თვალსაზრისი, რომ სწორედ სუვერენული ქვემო იბერიის, ანუ დასავლეთ საქართველოს მეთაური არის უპირატესი, და შესაბამისად სრულიად ივერიის საეკლესიო ხელისუფალი. მართლაც XVII ს-ის იერუსალიმელი პატრიარქი დოსითეოსი წერს: „იბერიაში ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსია, რომელთაც ქართველები უწოდებენ კათალიკოსებს. ქვემო იბერიას, რომელსაც ძველად კოლხეთს და ლაზიკას უწოდებდნენ, აქვს ეპარქიები იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, აფხაზეთში, სვანეთსა და მესხეთის ნაწილში. ქვემო იბერიის კათალიკოსი პატრიარქით უფრო მეტია ზემო იბერიის კათალიკოსზე. იბერები ქვემო იბერიის კათალიკოსს მიიჩნევენ უფროს კათალიკოსად, რადგან მეფე, ე.ი. იმერეთის თავი მათთან იწოდება მთელი იბერიის მეფეთა მეფედ“ (დოსითეოსი, იერუსალიმელი პატრიარქები, თავი V, გვ. 510, წიგნიდან „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, ტომი II, 1998, გვ. 90). XVII ს-ის მეორე იერუსალიმელი პატრიარქი ქრისანთი (ხრისანფი) იმავეს წერს: „საქართველოში, რომელსაც ადრე იბერია ერქვა, იყო ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსი, რომელთაც ჩვეულების თანახმად უწოდებენ კათალიკოსებს. არქიეპისკოპოსი ქვემო იბერიისა იწოდება იმერეთის, ოსეთის, გურიის და სრულიად ქვემო იბერიის უნეტარეს კათალიკოსად, ანუ, მარტივად, სრულიად იბერიის უნეტარეს კათალიკოსად, როგორც უფროსი ზემო იბერიის კათალიკოსზე, ხოლო მეორე ე.ი. ზემო იბერიისა იწოდება ქართლის, კახეთის, ალვანეთის და სრულიად ზემო იბერიის უნეტარეს კათალიკოსად“ (იქვე. გვ. 94). აქედან კარგად ჩანს, რომ XVII ს-ის საერთაშორისო წრეები, რუსეთის ხელმწიფის კარი და ბერძნული საპატრიარქოები აღიარებენ, რომ დასავლეთ საქართველო, ანუ ქვემო იბერია იმჟამად იყო საქართველოს სუვერენიტეტისა და პოლიტიკური დამოუკიდებლობის ცენ-

ტრი. მართლაც, ბიჭვინთის კათალიკოსს სრულიად საქართველოს უმაღლეს საეკლესიო ხელისუფლად მიაჩნდა თავი. მაგალითად, ბიჭვინთელი კათოლიკოსი გრიგოლი საქმიან საბუთებსა და სიგელ-გუჯრებს ადასტურებდა ბეჭდით, რომელსაც ჰქონდა შემდეგი წარწერა: „გრიგოლ მწყემსი ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოსი“ (ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 675).

ასე რომ, არ არის სწორი იმეორებული თვალსაზრისი, თითქოსდა ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ აფხაზეთის საკათალიკოსო ქართლის ეკლესიას გამოეყო, პირიქით, თავისი თავი აფხაზეთის კათალიკოსს სრულიად საქართველოს მწყემსად და ქრისტეს მიერ დადგენილად, „ყოვლისა საქართველოსა“ მმართველად მიაჩნდა. მის ამ უზენაესობას, როგორც ვთქვით, იმეორებული საერთაშორისო წრეებიც ადასტურებდნენ. ამ ფონზე და ამ მნიშვნელობით არის სახელდებული ლევან II დადიანი ყოველი ივერიის ხელმწიფედ. უამრავი დოკუმენტიდან და სიგელ-გუჯარიდან ნათლად ჩანს, რომ ბიჭვინთის ღვთისმშობლის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამწყსოს ქართველები შეადგენდნენ, ანუ იმეორებულ მეგრელებს, გურულებს, სვანებს, იმერლებს და სხვ. განვითარებული ჰქონდათ არავიწრო კუთხური, ტომობრივი თვითშემეცნება, არამედ ერთიანი ეროვნული.

შესაბამისი დოკუმენტის დამოწმებამდე უნდა ვთქვათ, რომ აღნიშნული კუთხეების მოსახლეობას ვიწრო კუთხური თვითშემეცნება განუვითარდა XIX და XX სს-ში რუსული და კომუნისტურ-ათეისტური მმართველობის დროს. ამის დასამოწმებლად მოვიყვანთ ამონაწერს აფხაზეთის კათალიკოსის 1733 წლის სიგელიდან, სადაც ნათქვამია: „პირველწოდებულსა ანდრიას მიეცა ჩრდილოეთისა ქვეყანა მოქცევად, ჩვენებითა წმიდისა ღვთისმშობელისათა, რამეთუ ჩვენ, ქართველნი, მისნი წილხვდომილნი ვართ“ (იქვე. გვ. 727). ბიჭვინთის ღვთისმშობლის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს მრევლი, წმიდა

ანდრიას მიერ მოქცეული მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ეთნიკური ქართველებია. ეს არის უეჭველი მოსაზრება იმ დროისათვის. ამიტომაც იყო ამ ხალხის სახელმწიფო, კულტურისა და საეკლესიო ენა მხოლოდ და მხოლოდ ქართული (უძველესი ხანიდანვე). სწორედ ამ ქართველობის გამო განდევნეს აფსუა-ჩერქეზებმა თავისი კათედრებიდან ჯერ ბიჭვინთის კათალიკოსი, შემდეგ კი დრანდის, მოქვისა და ბედიის ეპისკოპოსები. მათი მრევლი კი, ისტორიული სამეგრელოს მოსახლენი, ტყვეებად გაიხადეს.

ლევან II დადიანის გარდაცვალება უდიდესი დანაკარგი იყო საქართველოსთვის, რადგანაც სულ რამდენიმე წელიწადში ოდიშის, ანუ „ივერიის“ საზღვარი ძლიერ შემცირდა ჩრდილოკავკასიელ აფსუათა შემოსევების გამო. მას ასე ახასიათებს წმ. გიორგის გელათური გულანისმინაწერში ერთი სასულიერო პირი: „მიიცვალა სახელოვანი, სახელგანთქმული, მრავალჯერ გამარჯვებული დადიანი ბატონი ლევან, საუკუნომცა არს ხსენება მისი“.

ლევანის გარდაცვალებისთანავე აფხაზეთის კათალიკოსმა დატოვა ბიჭვინთა და საკათალიკოსო ტახტი გელათში გადმოიტანა აფსუა-ჩერქეზების მძლავრობის გამო.

ჩვენს საზოგადოებაში გაბატონებული თვალსაზრისით მდ. ენგურის იქით აფხაზეთი თითქოსდა დასახლებული იყო ეთნიკური ჯგუფით - „აფხაზებით“, ხოლო ისტორიულად საზღვარი მეგრელთა ჯგუფსა და ეთნიკურ აფხაზებს შორის თითქოსდა იყო ენგური. ასეთი თვალსაზრისი ჩამოყალიბდა რუსების ბატონობის დროს XIX-XX სს-ში. სინამდვილეში, ლევან II დადიანის მემატყანეთა ცნობებით, ოდიშის სამთავროს დასავლეთი საზღვარი გადიოდა კელასურკოდორთან. იერუსალიმის პარტიარქ დოსითეოსის ცნობით ოდიშის საზღვარი კიდევ უფრო ჩრდილოეთით პუნქტ დოსკურიასთან გადიოდა. მთელი ეს მხარე, ანუ ისტორიული სამეგრელო, იგივე ოდიშში დასახლებული იყო არა აფხაზებით, არამედ მეგრელებით. ეს ტერ-

ისტორია საბუთებში იხსენიება, როგორც „დადიანის მიწა“, ანუ „ივერია“, ხოლო ამ მიწა-წყლის მფლობელი „ივერიის მეფედ“, „საქართველოს ხელმწიფედ“, ანუ სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ამ მიწა-წყლის (ე.ი. თანამედროვე სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირის, გალის რაიონების) მოსახლენი ლევან II დადიანის დროს იყვნენ არა აფხაზები, არამედ მეგრელები, აფხაზები კი სახლობდნენ თანამედროვე გუდაუთისა და გაგრის რაიონებში. ცხადია, აფხაზებიც ადრე ეთნიკური ქართველები იყვნენ, მაგრამ თავდაპირველადსწორედ მათ შეეცვალათ ეთნიკურ-ეროვნული ცნობიერება, შეერივნენ ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსახლებულ აფსუა-ჩერქეზებს, მეომარ ტომებს, შემდეგ კი უწინამძღვრეს მათ, მათზე დაყდნობით გადმოლახეს ლევან II დადიანის მიერ აფსუათა შესაკავებლად აგებული 100 კმ სიგრძის კედელი და შეესივნენ ისტორიულ სამეგრელოს, ანუ თანამედროვე სოხუმის, გულრიფშის, გუდაუთისა და გალის რაიონებს. XVII ს-ის 80-იანი წლებიდან თვითმხილველი იერუსალიმელი პატრიარქის დოსითეოსის ცნობით ამ აფხაზებად სახელდებულმა აფსუებმა „მოაოხრეს ტერიტორია „დიოსკურიიდან ჰიპიუსამდე“ (ე.ი. სოხუმიდან ცხენისწყლამდე), შემდეგ კი დაიწყო დაპყრობილი სამეგრელოს ტერიტორიაზე აფსუა-ჩრდილო-კავკასიელთა მასობრივი ჩამოსახლება. გაჩნდა ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნებები „აბჟუა“, „სამურზაყანო“. ისტორიული იბერია „ჩერქეზეთად“ გადაიქცა. ამიტომაც XIX ს-ის მოგზაურები სპენსერი და გამბა ამ ტერიტორიას (სოხუმიდან ენგურამდე) „ჩერქეზეთს“ (ჩერქეზეთის ნაწილს) უწოდებენ. ასე რომ „ლევან II დადიანი ჭეშმარიტად იყო „ხელმწიფე ივერიისა“, ანუ ივერიის მიწების ბოლო მფლობელი ისტორიულ სამეგრელოში დიოსკურია-კოდორამდე.

თაობებისათვის დაუფიწყებელი იქნება ლევან II დადიანის ზრუნვა ქართული კულტურისა და ქრისტიანობის ასაყვავებლად, ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის, ანუ „ქართველობის“ დასაცა-

ვად მთის ელემენტებისგან (ანუ აფსუებისგან) და გაოსმალეზა-გათატრებისაგან.

ლევან II დადიანის ოჯახში აღიზარდა „საქართველოს დედოფალი – მარიამი“, რომელმაც ქართული სულისკვეთება შთანერგა სპარსელთა მიერ ვინაობადაკარგული ქართლის მეფე-ხანების როსტომისა და შაჰნავაზის კარზე.

მარიამმა მოიძია და გადაარჩინა იქამდე დაკარგული ქართლის ცხოვრებისა და ძველ ქართულ მატრიანეთა წიგნები. მანვე ჩაუნერგა ქართულ-ეროვნული სულისკვეთება ქართლის მეფე გიორგი XI-ს და მის ძმას არჩილს. საერთოდ კი, მან დანერგა იქამდე თითქმის გასპარსებულ სამეფო ოჯახში ქართული სული, რომელიც გახდა საფუძველი შემდგომ სულხან-საბა ორბელიანის, არჩილის, ვახტანგ VI-ის, თუ ანტონ დიდი კათალიკოსის ქართულ-ეროვნული ძიებებისა. საბოლოოდ კი, ალბათ, შეიძლება ითქვას სწორედ ოდიშის სამთავრო კარმა და ლევან II დადიანის ოჯახმა გადაურჩინა თანამედროვე საქართველოს ძველი ქართული ცივილიზაცია. შესაძლებელიც კი იყო იმჟამად შექმნილი ვითარების გამო ქართველი ერი მოწყვეტოდა ეროვნული კულტურის ფესვებს და სრულად აეთვისებინა სპარსული კულტურა.

უფალმა მოიხსენოს ლევან II დადიანის და მუხრან-ბატონ-ბაგრატიონთა ოჯახების ის წევრები, რომელთაც ქართველი ერი აარიდეს ეროვნული კულტურის დაკარგვის საფრთხეს, ამინ.

დამატება V

წილს ამბროსი ხელის

1921 წლის 1-5 სექტემბერს, ლეონიდეს გარდაცვალების შემდეგ, გელათში შემდგარმა მესამე საეკლესიო კრებამ კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია ამბროსი ხელაია. ბოლშევიკებმა მალევე დახურეს გელათის ეკლესია. იგი შემთხვევით გადაურჩა მათგან დანგრევას.

„კომუნისტებად“ სახელდებული ბოლშევიკები ეწეოდნენ ხალხის უმაგალითო ექსპლუატაციას. მოსახლეობა საბოლოოდ დაუმორჩილეს სახელმწიფო ძალაუფლებას. ადამიანთა ინტერესებზე მალა აყენებდნენ სახელმწიფოს, რომლის გაძლიერება კვლავ ადამიანთა დასამორჩილებლად ესაჭიროებოდათ. მათ მიერ ფაქტობრივად აღდგენილ რუსეთის იმპერიაში, ე.წ. სსრკ-ში, ბოლშევიკების საბოლოო მიზნის თანახმად, უნდა ჩამოყალიბებულიყო ერთი რუსული ენის მქონე ხალხი, ერთი ბოლშევიკურკომუნისტური ფსიქიკის მატარებელი. ქართველი ერის ასეთი მძიმე გასაჭირის ჟამს, ცხადია, ეკლესია,

რომელიც წმიდა ილია მართლის თანახმად, „ყოველთვის თავდადებით პატრონობდა ჩვენს ერს“, განზე ვერ დადგებოდა, პოლიტიკაში ჩარევისაგან თავს ვერ შეიკავებდა. ამიტომაც, საკათალიკოსო საბჭოს დასტურით პატრიარქმა ამბროსი ხელაიამ მემორანდუმით მიმართა მთელი მსოფლიოს მთავრობებს, კერძოდ კი გენუის კონფერენციას.

ქრისტიანებმა მრავალი დევნა განიცადეს საუკუნეთა მანძილზე. პირველი დევნა, როგორც ცნობილია, იმპერატორ ნერონის დროს მოეწყო. დაპატიმრება, გადასახლება, ტანჯვა-წამება, საჯაროდ აბუჩად აგდება და გაუსამართლებლად დახოცვა ღვთისმორწმუნე ადამიანებისა და განსაკუთრებით კი ღვთისმსახურებისა. აამ მხრივ, ალბათ, ვერაფერი შეედრება კომუნისტ-ბოლშევიკების მიერ მოწყობილ დევნა-შევიწროებას. ეკლესიის ეზოში შეყრილ მორწმუნეებს, მოხუცებს, ქალებს და ბავშვებს უგინებდნენ სიწმინდეებს, რომელთაც ისინი ცხოვრების მანძილზე სასოობდნენ, ამსხვრევდნენ წმიდა ხატებსა და ჯვრებს, ბილწავდნენ წმიდათაწმიდა საკურთხევლებს. წვერებით ათრევდნენ მოხუც მღვდლებს, გუმბათებსა და სამრეკლოებიდან ყრიდნენ ჯვრებს და ზარებს, ძარცვავდნენ და აჩანაგებდნენ საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვებ სასულიერო განძს. დიოდა უდანაშაულო ადამიანთა სისხლი, საგანგებოდ და მიზანმიმართულად ფეხქვეშ ითელებოდა სარწმუნოებრივი გრძნობა ღვთის მოსიყვარულე ადამიანებისა, მაგრამ იმის გამო, რომ ქრისტიანობა საქართველოში წარმოადგენდა არა მხოლოდ რელიგიურ მიმართულებას, არამედ ეროვნულ სარწმუნოებას, ბოლშევიკ-კომუნისტები მასთან ერთად ქართველი ხალხის ეროვნულ გრძნობებსაც ბილწავდნენ. მაგალითად, ჭეშმარიტად ხალხის მოძულე კომუნისტებმა იკადრეს და გახსნეს არგვეთის წმიდა მთავრების, საქართველოსათვის თავდადებული წმიდა დავითისა და წმიდა კონსტანტინეს უხრწნელი ნემტები, რომელთა სასწაულებრივ ძალას ხალხი თაყვანს სცემდა არაბთა შემდგომ VIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე. დაშალეს წმიდა

ნეშტები, ცალკეულ ძვლებს თოკებით ათრევდნენ ხალხის წინ, იმ ხალხისა, რომელიც ამ დროს ტიროდა და გოდებდა. ეს აქტი მიუთითებს, რომ საქართველოს არც ერთი მტერი, არაბების შემდგომ, არ იყო ქართველი ხალხისათვის უფრო საშიში და ვერაგი, ვიდრე რუსულ-ბოლშევიკური ხელისუფლება. ვერც თურქ-სელჯუკებმა, ვერც მონღოლებმა, ვერც ოსმალ-სპარსელებმა ვერ შეძლეს ქართველი ხალხისათვის შეეგინებინათ წმიდა დავითის, წმიდა კონსტანტინეს, წმიდა შიოს, სხვა წმიდანების ნაწილები. ბოლშევიკები ანგრევდნენ ეკლესიებს, ღვთისმსახურებს აწამებდნენ, როგორც ფიზიკურად, ისე სულიერად, ხალხის წინ აიძულებდნენ უარეყოთ წმიდა სარწმუნოება. ყველა ვერ უძლებდა ზეწოლას. მოძღვართა ბედს მორწმუნეებიც იზიარებდნენ იმით, რომ კომკავშირელები ზნეობრივად აბუჩად იგდებდნენ მათ გრძნობებს, ე.წ. „კომკავშირული შობით“, „კომკავშირული აღდგომით“, „სამოქალაქო ქორწინებით და ნათლობით“.

XX ს-ის 20-იან წლებში დახურეს ათასზე მეტი ეკლესია, გააუქმეს ღვთისმსახურება. ზოგიერთი ცნობით, ამ დრომდე საქართველოში ყოფილა 1350 ეკლესია, 1700 მღვდელი, 1527 ბერი, 280 მონაზონი (1924 წლამდე), მათი რიცხვი რამდენიმე ათეულამდე შემცირდა.

სწორედ ამ ნგრევა-განადგურების დროს სრულიად საქართველოს კათალიკოსპატრიარქმა წმიდა ამბროსი ხელაიამ ჭეშმარიტად თავი და სული დადო ქართველი ერისათვის, გაუგზავნა გენუის კონფერენციას მიმართვა, რომლითაც მსოფლიოს ამცნო ქართველი ერის უბედურების შესახებ.

1922 წლის აპრილ-მაისში გენუაში ჩატარდა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდა 29 სახელმწიფო. რუსეთს სურდა გასვლა საერთაშორისო იზოლაციიდან, ამიტომაც ცდილობდა როგორმე კარგი სახით წარმდგარიყო ფორუმზე. ამ დროს მისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მსოფლიოს სახელმწიფოთა მხრიდან კეთილგანწყობას, რუსეთი ცდილობდა მიეჩქმალა ის უბედურებანი,

რაც მისმა მტაცებლობამ მოუტანა პატარა ერებს 1917-1921 წლებში. წმიდა ამბროსიმ გენუის კონფერენციის ყურადღება მიაპყრო არა ეკლესიის, არამედ ქართველი ერის უმძიმეს ხვედრს, რომელშიც იგი ჩაფარდა 1921 წლის შემდეგ:

„...ჩემი სამშობლო 117 წელი რუსეთის ბიუროკრატიისაგან განიცდიდა მხოლოდ მწვავე დესპოტიზმს და აუტანელ შევიწროებას, ამიტომ 1917 წელს დაირღვა თუ არა რუსეთის იმპერიის ხელოვნური მთლიანობა, ქართველმა ერმა გამოაცხადა დამოუკიდებლობა... რასაკვირველია, ამას ვერ შეურიგდებოდა მისი ყოფილი ბატონი, მცირე ერთა მჩაგვრელი რუსეთი, მან დასძრა საქართველოს საზღვრებისაკენ საოკუპაციო არმია და 1921 წლის 25 თებერვალს პატარა უსწორო ბრძოლაში სისხლისაგან დაცლილ საქართველოს ხელმეორედ დაადგა კისერზე ისეთი მძიმე და სამარცხვინო მონობის უღელი, რომლის მსგავსი მას არ განუცდია მრავალ საუკუნეთა ისტორიაში. ოკუპანტები, მართალია, ლამობენ შინ და გარეთ ყველანი დაარწმუნონ, რომ მათ გაათავისუფლეს და გააბედნიერეს ქართველები, მაგრამ რამდენად ბედნიერად გრძნობს თავს ქართველი ერი, ეს ყველაზე უკეთ ვუწყი მე, მისმა სულიერმა მამამ და დღეს დღეობით ერის ნამდვილმა მოძღვარმა, რომლის ხელშია ამ ერის გულიდან გამომავალი იდუმალი ძაფები და რომელსაც უშუალოდ ესმის მისი კვნესა და ვაება. თამამად და გაუზვიადებლად ვამბობ, რომ ის ყოველად შეუფერებელი ექსპერიმენტები, რომელსაც ამ უკანასკნელ წლებში ახდენენ ქართველი ერის ზურგზე, აუცილებლად მიიყვანს მას ფიზიკურად გადაშენებისა და სულიერად გაველურების და გაბრწყინის კარამდე. ერს ართმევენ მამა-პაპათაგან სისხლით და ძვლებით გაპოხიერებულ მიწაწყალს, რომელსაც უცხოეთიდან შემოხიზნულთ ურიგებენ, მათი წყალობით ისედაც გაღატაკებულ ერს პირიდან ჰგლეჯენ მისის სისხლითა და ოფლით მორწყულ სარჩოს და გაუგებარის სიჩქარით იმავე უცხოეთში მიეზიდებიან. ერს უგმობენ და ართმევენ

მშობლიურ ენას, მას უბილწავენ მამა-პაპურ ეროვნულ კულტურას. დასასრულ, მას უბლალავენ წმიდათა-წმიდას – სარწმუნოებრივ გრძნობას და სინდისის თავისუფლების დროშის ქვეშ არ აძლევენ საშუალებას თავისუფლად დაიკმაყოფილოს რელიგიური მოთხოვნილება. მისი სამღვდლოება უკიდურესად დევნილია. მისი ეკლესია, ეს ძველისძველადვე ფაქტორი საქართველოს ეროვნულ სახელმწიფოებრივი ამბოღებისა და ძლიერებისა, დღეს უფლება აყრილია იმდენად, რომ ნებაც კი არა აქვს თავისი შრომით, გარჯილობით და უნართ მთი პოვოს მუდმივი სახსარი არსებობისა. ერთი სიტყვით, ერი კვენის, ერი გმინავს, მაგრამ საშუალება კი არა აქვს ხმის ამოღებისა. ამ პირობებში ჩემს მწყემსმთავრულ მოვალეობად ვრაცხ, კულტურული კაცობრიობის გასაგონად ვსთქვა:

1. დაუყოვნებლივ გაყვანილ იქნეს საქართველოდან რუსეთის საოკუპაციო ჯარი და უზრუნველყოფილ იქნეს მისი მიწა-წყალი უცხოელთა თარეშისა და მძლავრობა-მიტაცებისაგან.

2. საშუალება მიეცეს ქართველ ერს სხვათა ძალდაუტანებლად და უკარნახოდ.

მოაწყოს ისეთი ფორმები სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრებისა, როგორც მის ფსიქიკას, სულისკვეთებას, ზნე-ჩვეულებებს და ეროვნულ კულტურას შეესაბამება.

სრული იმედი მაქვს, რომ მაღალ პატივცემული კონფერენცია არ უგულბელყოფს პატარა საქართველოს ელემენტარულ მოთხოვნებს, დღეს ჩემი პირით წარმოთქმულს და დაიხსნის მას ძალმომრეობისა და სამარცხვინო მონობის კლანჭებიდან...“

რუსეთის მთავრობა დიდად გაანაწყენა კონფერენციისადმი საქართველოს პატრიარქის მიმართვამ. ამიტომაც წმიდა ამბროსი ხელაია და მისი ახლო თანამშრომლები, ქუთაისის მიტროპოლიტი წმიდა ნაზარი ლეჟავა, არქიმანდრიტი პავლე ჯაფარიძე, ქაშუეთის ეკლესიის დეკანოზი კალისტრატე ცინცაძე, დიაკონი დიმიტრი (ლაზ-

არიშვილი) და სხვები, საკათალიკოსო საბჭოს წევრი ი. კიენაძე, მოქალაქენი ნ. არჯევანიძე და ნ. თავდგირიძე დააპატიმრეს. შემდგომ მოუწყეს გასამართლება.

გამოძიების პროცესში ცდილობდნენ წმიდა პატრიარქის სულიერ გატეხას. ცდილობდნენ პატრიარქს უარეყო მის მიერ გენუის კონფერენციისადმი წაყენებული მოთხოვნები, მიანიშნებდნენ, ისე წარმოედგინა საქმე, თითქოსდა იგი მსხვერპლი იყო რალაც შეთქმულები და სხვა პირებმა აიძულეს ხელი მოეწერა მიმართვაზე.

მოღწეული დოკუმენტური მასალიდან ჩანს, რომ წმ. ამბროსიმ მტკიცედ და ერთმნიშვნელოვნად აღიარა, რომ მიმართვის ყოველი სიტყვა მის მიერ იყო დაწერილი და მხოლოდ იგი იყო პასუხისმგებელი, რომ არავითარ გავლენას და ძალდატანებას მიმართვის შედეგის დროს იგი არ განიცდიდა.

ყოველივე ეს წმიდა ამბროსიმ დაადასტურა სასამართლოზეც თავისი ვრცელი საბოლოო სიტყვით. ამ სასამართლოზე წმიდა ამბროსი, ფაქტობრივად, ბრალმძებლად გამოვიდა არსებული წყობილებისა. სიტყვის უმთავრესი ნაწილი დაუთმო 1117 ქართველი ერის დაცვას, კერძოდ, განაცხადა, რომ თითოეულ ერს თავისი საქმეების მოწყობის უფლება უნდა ჰქონდეს. კერძოდ, „მართვა-გამგეობა დამყარებული უნდა იყოს ხალხის ნება-სურვილზე და თვითგამორკვევაზე“, რომ ქართველი კომუნისტები თუ არ არიან საქართველოს თავისუფლების მოწინააღმდეგენი, მათ უნდა მიეცეთ საქართველოს რესპუბლიკის სუვერენული მართვის საშუალება (ე.ი. საქართველო არ იმართებოდეს მოსკოვიდან), საქართველოს ჯარი უნდა იყოს „უსათუოდ ეროვნული“. წმიდა ამბროსიმ სასამართლოს მოაგონა, რომ საუკეთესო მღვდელმთავრები ერეოდნენ საქვეყნო პოლიტიკის საქმეში, „მაშინ, როდესაც ვხედავთ უსამართლობას, გარეშე ძალების მოძალეობას, ხალხის შევიწროებას, ერისათვის საზიანო შეცდომებს, საზოგადოდ უნდა ვიტვირთოთ ხალხის სამსახური, მისი ინტერესების დაცვა და

მისი მწუხარების საგანი ვამცნოთ ქვეყანას. ყველა ამას ქრისტიანული მოძღვრება არ გვიკრძალავს. ქრისტეს ებრალებოდა ერი, მას ემსახურებოდა და მასზე ზრუნავდა, ამბობდა ხშირად „მეწყალის ერი ესეო“ (მარ. 8, 2). „ნუ დაიდუმებთ ერისთვისაო“, – გვეუბნება ჩვენი მოძღვრება და ამის აღსრულებას პირადად მისდევდა სამღვდლოება. გადაათვალიერეთ ისტორია და თქვენ იქ დაინახავთ ამის აუარებელ მაგალითს. მოიგონეთ ბასილი დიდი, გრიგოლ ღვთისმეტყველი, იოანე ოქროპირი და მათი გამოსარჩლება ხალხის კეთილდღეობისათვის... მოიგონეთ ამბროსი მედიოლანელი, რომელმაც მრისხანე იმპერატორი თეოდოსი არ შეუშვა ეკლესიაში... განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუსების დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრების ხანა მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში. ამ დროს ეკლესიის და ერის თავისუფლების დამცველად გამოდიან ქუთათელი და გელათელი და ხალხის აჯანყებას სათავეში უდგებიან. ორივე გააგზავნეს რუსეთისაკენ, მაგრამ მხოლოდ გელათელმა ექვთიმემ ჩააღწია ნოვლოროდში, სადაც ის უნდა დაებინაგებინათ. იმპერატორმა ალექსანდრე პირველმა მოისურვა მისი ნახვა. პეტერბურგში იმპერატორმა დიდი ზეიმით და პატივით მიიღო, მაგრამ ექვთიმე არ მოერიდა ემხილებინა რუსეთის იმპერატორი საქართველოს ეკლესიის და ერის თავისუფლების წართმევისათვის და სამშობლოს დამცველების წამებისათვის. იმპერატორ ალექსანდრეს უწოდა ახალი ნერონი. ეს იყო მიზეზი, რომ ის გააგზავნეს სვირის მონასტერში ოლნეცკის გუბერნიაში, სადაც განისვენა და დასაფლავებულია“. წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ ეკლესიას უფლება აქვს განაცხადოს ეროვნული თავისუფლების შესახებაც, რადგანაც ღვთის მსგავსება აღბეჭდილია მის სულიერ თვისებებში, რომელთა შორის უმთავრესი თვისებაა თავისუფლება. პავლე მოციქული გვეუბნება, რომ ჩვენ წოდებული ვართ თავისუფლებისათვის, ქრისტემ მოგვანიჭა ეს თავისუფლება და მტკიცედ უნდა შევინახოთ იგი.“

წმიდა ამბროსის სიტყვის დიდი ნაწილი მიეძღვნა ქართული ენის დაცვას, რადგანაც იმ დროს უსასტიკესად იდევნებოდა ქართული ენა და ყოფა-ცხოვრებაში მტკიცედ ინერგებოდა რუსული ენა. ისაუბრა იმის შესახებაც, რომ საქართველო დაყვეს ავტონომიებად, განაცხადა:

„რა საჭირო იყო ოსეთის და აჭარის რესპუბლიკების დაარსება!“ უფრო ადრე გენუის კონფერენციას მისწერა, რომ საქართველოს ჩამოართვეს ქართველი ხალხის სისხლით და ოფლით მორწყული პროვინციები, გულისხმობდა საინგილოს, ლორე-ახტალასა და სხვა კუთხეებს.

რუსეთის მთავრობა და ადგილობრივი ხელისუფლება საჯაროდ ამტკიცებდა, თითქოსდა იმეამად საქართველო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო. წმიდა ამბროსიმ კრებაზე განაცხადა, რომ საქართველოს სინამდვილეში აქვს მხოლოდ კულტურული ავტონომია, ისიც უაღრესად შეზღუდული. პოლიტიკურად კი იგი ოკუპირებული ქვეყანაა, რამდენჯერმე თავის სიტყვაში მოითხოვა რუსეთის ჯარის გაყვანა საქართველოდან. განაცხადა, რომ **„საქართველოში არ არსებობს ეროვნული თავისუფლება“** და არსებობს **„სამიშროება ქართველი ერის ეროვნულად განადგურებისა“**.

წმიდა ამბროსი ხელაია თავის სიტყვაში, ცხადია, შეეხო ქართული ეკლესიის საკითხსაც. განაცხადა, რომ წითელი რუსეთის იმპერიის არც ერთ კუთხეში ეკლესია ისე სასტიკად არ იდევნებოდა, როგორც საქართველოში. **„რუსეთის ეკლესია გაცილებით უფრო კარგ პირობებშია, ვიდრე საქართველოსი“**, **„არც სომხების რესპუბლიკაში დაკეტილა არამც თუ ამდენი ეკლესიები, რამდენიც საქართველოში, არამედ მისი მესამედიც“**, **„ზერბაიჯანში დევნა არ ყოფილა, ამიტომაც განაცხადა: „ბედნიერი მუსულმანი მორწმუნენი, მათში არ ყოფილა დევნა სარწმუნოებისა“**.

წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ რუსეთის ცენტრალურ

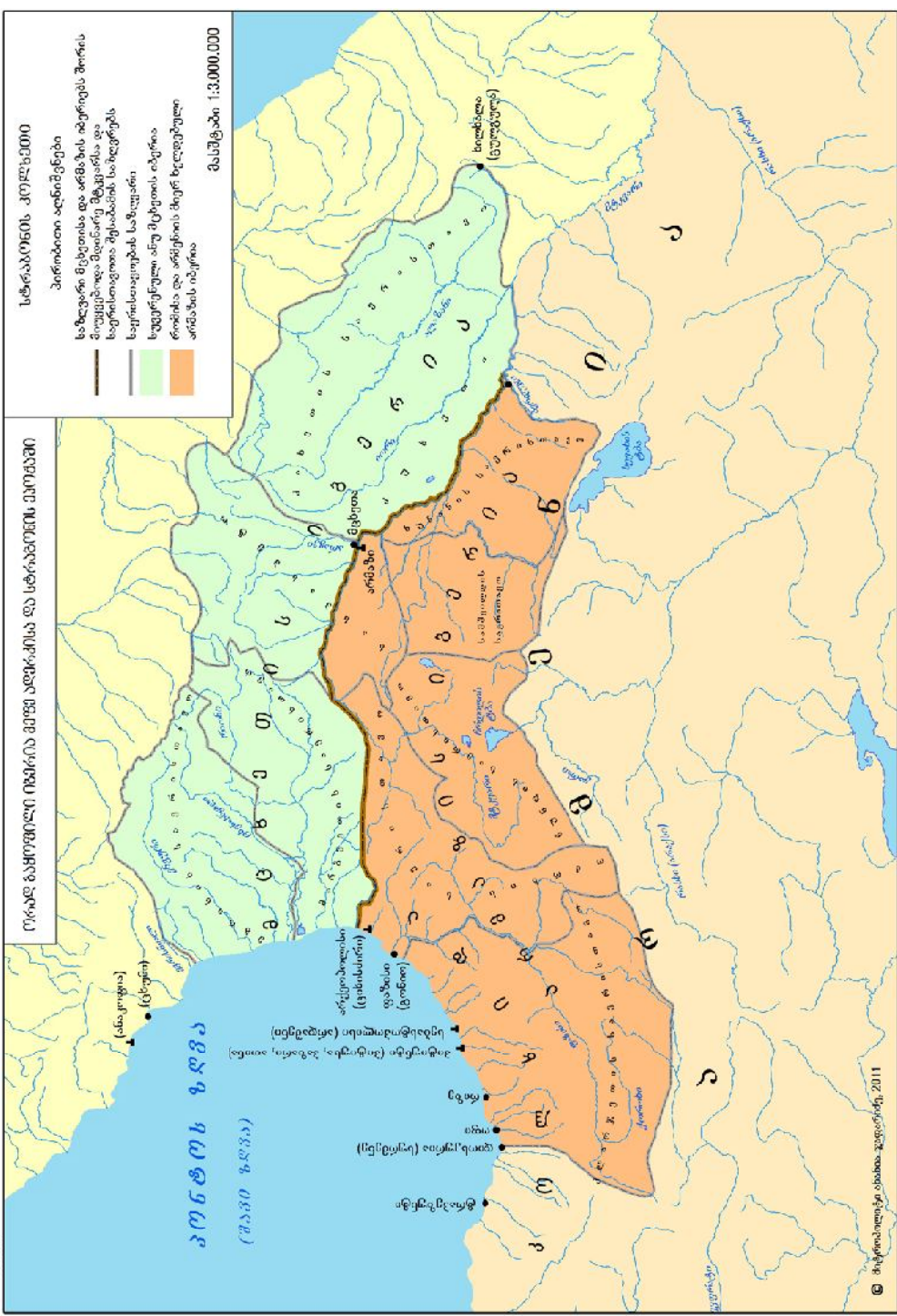
მთავრობას სურს ეკლესიის თავის მმართველობაში მოქცევა, ამიტომაც ასუსტებს არსებულ ოფიციალურ ეკლესიას და მის ნაცვლად მხარს უჭერს ოპოზიციურად განწყობილ, ე.წ. „ცხოველ ეკლესიას“. მოსკოვს სურს საქართველოში შექმნას „ცხოველი ეკლესია“, რომელსაც შემდეგ უშუალოდ დაუმორჩილებს რუსეთის „ცხოველ ეკლესიას“, ე.ი. ცდილობს მოსპოს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია. არ დევნის და არ აპატიმრებს საქართველოს „ცხოველი ეკლესიის“ წევრებს. ეს უკანასკნელნი თითქოსდა აპირებდნენ ცოცხალი, სახალხო, ხალხთან ახლოს მდგომი ეკლესიის შექმნას და ოპოზიციაში ედგნენ საკათალიკოსო საბჭოსა და საქართველოს ეკლესიას. „მე შევასრულე ჩემი მოვალეობა... ჩემთვის ტკბილი იქნება ის სასჯელი, რომელსაც მომისჯის უზენაესი სასამართლო მშობლიურ ეკლესიის და ერის თავისუფლების დაცვის მიზნით ხმის ამოღებისათვის“, – ასე დაასრულა წმიდა ამბროსიმ თავისი სიტყვა.

როგორც თავის სიტყვაში თქვა, წმიდა ამბროსიმ „37 წლის სამსახური მოანდომა გარუსების პოლიტიკასთან ბრძოლას“, რისთვისაც ორჯერ გადაასახლეს რუსეთში (1905-07 წწ.). ჩამორთმეული ჰქონდა ღვთისმსახურების უფლება, არ ჰქონდა ნება სამშობლოში დაბრუნებისა, ვიდრე 1917 წლამდე. ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ის, რომ იგი ზერად აღკვეცისა და ყაზანის სასულიერო აკადემიის დამთავრების შემდეგ დაინიშნა ჭელიშის მონასტრის არქიმანდრიტად, სადაც აღმოაჩინა „მოქცევა ქართლისა“. წმიდა ამბროსის მიუსაჯეს 7 წლის პატიმრობა, სასჯელის ვადა დაავადებულ პატრიარქს შეუმცირეს, გარდაიცვალა 66 წლის ასაკში 1927 წლის 28 მარტს.

ორად გაჩრდილი იხარადა მიწი აღიკაჩისა და სტრატონის ქორონი

- სტრატონის ქორონი**
პირდაპირ აღნიშვნები
- საზღვრო მდებარეობის და არმაზის იმერეთის შორის მდებარეობის მდინარე მდებარისა და ხაეროსიფიასის მდინარის საზღვრებს
  - საქრისთავოების საზღვარი
  - სუფრენული ანუ უცხოების აქრისა
  - რძისისა და არმეხის მთერ ხელდაუყოლო
  - არმაზის იქრისა

მასშტაბი 1:3.000.000

სარჩევი

სამხრეთ ეგრისი

1. სამხრეთ ეგრისი და ჩრდილო ეგრისი 3
2. „ძველი სომხური გეოგრაფია“. „ეგრის ქვეყნის“
ადგილმდებარეობის შესახებ 6
3. მანრალიის ადგილმდებარეობა ნ. ადონცის
მიხედვით 13
4. მანრალიის გეოგრაფია 15
5. მანრალია – ლაზიკა 17
6. ეგრი და მანრალია 19
7. ეგერ-ეგრისი 21
8. ეგერია ნ. ადონცის მიხედვით 22
9. ერგეს ქვეყანა – ვახუშტის მიხედვით 23
10. ეგრი – ჭოროხის ხეობა ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით . . . 25
11. ლაზიკის ლოკალიზაცია ძველი ავტორების მიერ 26
12. მემატინეები „სოფელი მეგრელთას“ შესახებ 27
13. კოლხეთი და არმენია 28
14. სკვითია და იბერები 30
15. ტოპონიმები 31
16. ორი ეგრისი 33
17. ვახტანგ გორგასალი ისტორიულ სამხრეთ იბერიის
მიწა-წყალზე (სამხრეთ ეგრისში) 38

ჩრდილო ეგრისი

1. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები ეგრისთან დაკავშირებით
(წყაროს მიმოხილვა – „ქართლის ცხოვრება“, 1955, ტ. I.) . . 43

2. ეგრისი ქრისტეშობამდე IV-III საუკუნეებიდან I საუკუნემდე (ქართლის სამეფოს საზღვრები)	44
3. ეგრისელები – ნათესავით ქართველნი	48
4. „ეგრისით შეკრბეს ურიცხვი სპანი“	52
5. აზნაურები ეგრისში	54
6. სახელმწიფო და კულტურის ენა ეგრისში	54
7. ეგრისის (აფხაზეთის) მოსახლეობა უზტანესის მიხედვით („და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება“)	59
8. სტრაბონის ცნობით სვანები იბერიელები არიან, ხოლო დასავლეთ საქართველო იბერიის ნაწილია	61
9. „ნათესავი ჩვენი“	63
10. ეთნიკური „ქართველის“ იდენტობის ცნება	65
11. ეგრისი ქრისტეშობის ეპოქაში (ქუჯის შვილთაშვილი ქართლის მეფე)	66
12. მეფე ადერკი ეგრისელის შემდეგ ყოველი ქართლის დაყოფა	68
13. ეგრისის ანუ „დასავლეთის ერისთავები“	68
14. ეგრისი – ქვემო ივერია	74
15. ეგრისი I-III საუკუნეებში (ქრონიკა)	78
16. ეგრისი IV საუკუნეში (ქრონიკა) (მეფე მირიანის სამეფო ეგრისწყლამდე)	80
17. ეგრისი V საუკუნეში (ბერძნებმა დაიპყრეს ქართლის სამეფოს მიწა-წყალი „ეგრისწყლიდან ციხე-გოჯამდე“)	80
18. ეგრისი ვახტანგ გორგასლის ანდერძში	81
19. ეგრისი VI საუკუნეში („ქვემო ერისთავები“ ანუ ეგრის - კლარჯეთის ერისთავები)	85
20. ეგრისი VIII საუკუნეში (ქრონიკა)	86
21. ოდიში	88

დამატება I

იოანე ლაზი

1. ქართული საეკლესიო (სალიტერატურო) ენის ჩამოყალიბების საკითხი 89

დამატება II

იოანე (ივანე) მინჩხი

1. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილები აფხაზთა მეფეებს 114
2. მინჩხი - „ქართველი“ 123
3. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის (გარდ. 925 წ.) ადრესატი მეფე გიორგი III - „დიდი და კარგი“ 125

დამატება III

ჭყონდიდელი

1. ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი 127
2. ჭყონდიდელი და ათაბაგი 141

დამატება IV

ეგრისის სამთავრო

- ლევან II დადიანი 161

დამატება V

- წმიდა ამბროსი ხელაია 173

- რუკები 183